

๔

พระอภิธรรมปิฎก
ธัมมสังคณี ติกมาติกา
อัฏฐสาลินีอรรถกถา

พระมหาสมปอง มุทิโต

อรรถ

หลักสูตรบาลีใหญ่และพระไตรปิฎก

สถาบันบาลีใหญ่และพระไตรปิฎก วัดวิหารธรรม อ.น้ำโสม จ.อุดรธานี

๑. **หลักสูตรพระไตรปิฎกเบื้องต้น ๑ เดือน** (เดือนกุมภาพันธ์ของทุกปี)
อบรมให้ความรู้โครงสร้างและหลักธรรมในพระไตรปิฎก
ครบทั้ง ๓ ปิฎก คือ พระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก

๒. **หลักสูตรบาลีเบื้องต้น ๓ เดือน** (เปิด ๒๐ เม.ย.)
สอนบาลีไวยากรณ์เบื้องต้น ๒ เดือน
สอนแปลพระไตรปิฎกเบื้องต้น ๑ เดือน

๓. **หลักสูตรบาลีใหญ่และพระไตรปิฎก ชั้นนักศึกษา ๓ ปี** (เปิด ๒๐ เม.ย.)
ศึกษาคัมภีร์กัจจายนะ คัมภีร์ปทรูปสิทธิ หรือ คัมภีร์พาลาวตาระ ๒ ปี
แปลพระไตรปิฎก ทั้งพระวินัย พระสูตร และพระอภิธรรม ๑ ปี

๔. **หลักสูตรบาลีใหญ่และพระไตรปิฎก ชั้นอาจารย์ ๒ ปี** (เปิด ๒๐ เม.ย.)
คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา วุตโตทัย และสุโพธาลังการะ ๑ ปี
แปลพระไตรปิฎก พร้อมทั้งอรรถกถาฎีกา และทำปทานุกรมพระไตรปิฎก ๑ ปี

คุณสมบัติผู้จะเข้าศึกษา

๑. ผู้หวังความเจริญงอกงามในพระพุทธศาสนา
๒. ผู้รักการศึกษาและปฏิบัติธรรมที่ถูกต้องตามพระไตรปิฎก
๓. ผู้มุ่งมั่นบำเพ็ญประโยชน์ตนและประโยชน์เพื่อพุทธบริษัท ๔

ผู้ศึกษาจบหลักสูตรที่ ๓ และ ๔

ได้รับประกาศนียบัตร พระไตรปิฎกภาษาไทย และอรรถกถา พร้อมทั้งตู้ ๑ ชุด

ติดต่อสอบถามและร่วมศึกษาทางออนไลน์

ถ่ายทอดสดทาง Facebook และ youtube บาลีใหญ่และพระไตรปิฎก
สแกน QR Code เข้าเป็นสมาชิกไลน์กลุ่ม พระไตรปิฎกนำทาง

อานิสงส์การเจริญสติปัฏฐาน

เอกายโน อยํ ภิกฺขเว มคฺโค
ภิกษุทั้งหลาย หนทางนี้เป็นหนทางเดียว เป็นไป...

(๑) **สตฺตานํ วิสุทฺธิยา**
เพื่อความบริสุทธิ์ของสัตว์ทั้งหลาย

(๒) **โสกปริเทวานํ สมติกฺกมาย**
เพื่อก้าวเลยความเศร้าโศกและคร่ำครวญ

(๓) **ทุกฺขโทมนสฺสานํ อตฺถงฺคมาย**
เพื่อถึงความดับทุกข์กายและทุกข์ใจ

(๔) **ญายสฺส อธิคมาย**
เพื่อบรรลุญายธรรม (คืออริยมรรค)

(๕) **นิพฺพานสฺส สจฺฉิกิริยาย**
เพื่อกระทำให้แจ้งพระนิพพาน

ยทิทํ จตฺตาโร สติปฏฺฐานา.
หนทางนี้คือ สติปัฏฐาน ๔ ประการ

(ที.มหา. ๑๐/๓๗๓)

คำนำ

หนังสือ “**อภิธรรมปิฎก ธัมมสังคณี ติกมาติกา**” เป็นหนังสือที่จัดทำขึ้นเพื่อใช้เป็นหลักสูตรและเป็นคู่มือประกอบการเรียนบาลีใหญ่และพระไตรปิฎก ในสถาบันบาลีใหญ่และพระไตรปิฎก วัดวิหารธรรม ซึ่งจัดทำขึ้นพร้อมกัน มี ๔ เล่ม คือ เล่มที่ ๑ ฉบับบาลี เล่มที่ ๒ ฉบับแปลโดยโวหารัตถนัย เล่มที่ ๓ ฉบับแปลโดยสัททัตถนัย และเล่มที่ ๔ ฉบับอัฏฐสาลินีอรรถกถา

พระอภิธรรมปิฎก มี ๗ คัมภีร์ หรือ ๗ ปกรณ์ คือ ธัมมสังคณี วิภังค์ ธาตุกถา ปุคคลบัญญัติ กถาวัตถุ ยมก ปัฏฐาน

ธรรมสังคณี เป็นคัมภีร์แรกและเป็นมาติกาของพระอภิธรรมปิฎกที่เหลืออีก ๖ คัมภีร์ ผู้ได้ศึกษาบาลีไวยากรณ์บาลีใหญ่มาแล้ว ได้ฝึกแปลพระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก มาบ้างแล้ว จะรู้แนวทางในการศึกษาและค้นคว้าสภาวธรรมซึ่งเป็นหลักสำคัญในความรู้ขั้นปรมัตถธรรมทั้ง ๔ คือ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน ต่อไป

หวังว่า ผู้ศึกษาจะได้รับประโยชน์อันควรแก่อัธยาศัย ได้รู้ข้ออรรถข้อธรรม เพื่อดำรงตนให้มั่นคงในพระพุทธศาสนา และรักษาพระพุทธศาสนาไว้ในตนได้ดี ย่อมสามารถประพฤติปฏิบัติตามทั้งพระธรรมและพระวินัย ทั้งได้ขวนขวายช่วยกันประกาศเผยแผ่พระพุทธศาสนาให้แพร่หลายสืบต่อไป

ขออนุโมทนาในสภาวจิตใจอันประเสริฐสูงส่งของทุกท่าน สาธุ สาธุ สาธุ

พระมหาสมปอง มุทิโต
ผอ.สถาบันบาลีใหญ่และพระไตรปิฎก

สารบัญ

หัวข้อ	หน้า
คำนอบน้อมพระพุทธเจ้า	๑
อารัมภกถา	๑
นิทานกถา	๓
ว่าโดยปกรณ์ ๗	๕
ความเป็นมาของกถาวัตถุ	๕
ธรรมสังคณี	๙
ว่าด้วยรูปวิภัตติ	๙
ว่าด้วยนิกเขปราสิ	๑๐
ว่าด้วยอัตถุทธาระ	๑๐
วิภังคปกรณ์	๑๐
ธาตุกถาปกรณ์	๑๒
ปุคคลบัญญัติปกรณ์	๑๓
กถาวัตถุปกรณ์	๑๓
ยมกปกรณ์	๑๓
มหาปกรณ์	๑๔
ว่าด้วยสมันตปัฏฐาน ๒๔	๑๖
ว่าด้วยการเปรียบเทียบสาคร	๑๖
ว่าด้วยฉัพพรรณรังสี	๑๙
ว่าด้วยส่วนเบื้องบน	๒๐
บุรพโยคะของภิกษุ ๕๐๐	๒๓
พระวินัยมีอรรถ ๓ อย่าง	๒๕
พระสูตรมีอรรถ ๖ อย่าง	๒๖
พระอภิธรรมมีอรรถ ๕ อย่าง	๒๗
ความหมายที่ไม่ต่างกันของปิฎก	๒๘
ความหมายคำว่า ปิฎก ที่ต่างกัน	๒๘
ว่าโดยเทศนา	๒๙
ว่าโดยศาสนะ	๒๙
ว่าโดยกถา	๒๙
ว่าโดยสิกขาเป็นต้น	๓๐
ว่าโดยคัมภีรภาพ ๔ อย่าง	๓๐

ว่าด้วยปริยัติ ๓ ประเภท ๓๒
ว่าด้วยสมาบัติ ๓ ประเภท ๓๓
ว่าด้วยวิบัติ ๓ ประเภท ๓๓
พระพุทธพจน์ ๕ นิกาย ๓๔
ทีฆนิกาย ๓๔ สูตร ๓๔
มัชฌิมนิกาย ๑๕๒ สูตร ๓๕
สังยุตตนิกาย ๗,๗๖๒ สูตร. ๓๕
อังคุตตรนิกาย ๙,๕๕๗ สูตร ๓๕
ขุททกนิกาย ๓๕
พระพุทธพจน์มีองค์ ๙ ..... ๓๖
พระพุทธพจน์ ๘๔,๐๐๐ พระธรรมขันธ์ ๓๗
พระพุทธพจน์ในคราวทำปฐมสังคีติ ๓๗
โดยเฉพาะพระอภิธรรม ๓๘
ภิกษุผู้ทรงอภิธรรมชื่อว่าพระธรรมกถึก ๔๐
ผู้คัดค้านพระอภิธรรมชื่อว่าทำลายชินจักร ๔๐
พระอภิธรรมมีนิทานหรือไม่ ๔๐
ว่าด้วยพระอภิธรรมมีนิทาน ๔๑
พระอภิธรรมมีนิทาน ๒ อย่าง ๔๑
อธิคมนิทาน ๔๔
สุเมธดาบส ๔๔
ว่าด้วยที่จงกรมไม่มีโทษ ๔๘
ความสุขของสมณะ ๘ อย่าง ๔๘
ว่าด้วยวิสสุกรรมเทพบุตรนิรมิตรอาศรมบทเป็นต้น ๔๙
ว่าด้วยผ้าสาฎกมีโทษ ๙ อย่าง ๕๐
ผ้าคากรองมีอานิสงส์ ๑๒ อย่าง ๕๐
โคนต้นไม้มีคุณ ๑๐ อย่าง ๕๓
ว่าด้วยการทำทางและได้รับพยากรณ์ ๕๔
ว่าด้วยพุทธการกธรรม ๑๐ ..... ๕๙
ทีปังกรกถาที่ ๑ ..... ๖๓
โกณฑัญญกถาที่ ๒ ..... ๖๔
มังคลกถาที่ ๓ ..... ๖๕
สุมนกถาที่ ๔ ..... ๗๐
เรวตกถาที่ ๕ ..... ๗๑

โสภิตกถาที่ ๖ ..... ๗๑
อโนมัสสีกถาที่ ๗ ..... ๗๒
ปทุมกถาที่ ๘ ..... ๗๓
นารทกถาที่ ๙ ..... ๗๓
ปทุมุตตรกถาที่ ๑๐ ..... ๗๔
สุเมธกถาที่ ๑๑ ..... ๗๔
สุชาตกถาที่ ๑๒ ..... ๗๕
ปิยทัสสีกถาที่ ๑๓ ..... ๗๖
อัตถทัสสีกถาที่ ๑๔ ..... ๗๖
ธัมมทัสสีกถาที่ ๑๕ ..... ๗๗
สิทธัตถกถาที่ ๑๖ ..... ๗๗
ติสสกถาที่ ๑๗ ..... ๗๘
ปุสสกถาที่ ๑๘ ..... ๗๘
วิปัสสีกถาที่ ๑๙ ..... ๗๙
สิขีกถาที่ ๒๐ ..... ๘๐
เวสสภูกถาที่ ๒๑ ..... ๘๐
กกุสันธกถาที่ ๒๒ ..... ๘๑
โกนาคมนกถาที่ ๒๓ ..... ๘๑
กัสสปกถาที่ ๒๔ ..... ๘๒
โคตมกถา ๘๓
ว่าด้วยทานบารมีที่เป็นปรมัตถ์ ๘๔
ว่าด้วยศีลบารมีที่เป็นปรมัตถ์ ๘๔
ว่าด้วยเนกขัมมบารมีที่เป็นปรมัตถ์ ๘๕
ว่าด้วยปัญญาบารมีที่เป็นปรมัตถ์ ๘๕
ว่าด้วยวิริยบารมีที่เป็นปรมัตถ์ ๘๕
ว่าด้วยเทศนานิทาน ๘๙
อีกอย่างหนึ่งพระอภิธรรมมีนิทาน ๓ ..... ๘๙
อีกอย่างหนึ่งพระอภิธรรมมีนิทาน ๓ ..... ๘๙

๑. จิตตุปปาทกัณฑ์

อรรถกถามาติกานุบุพพบท ๙๑
ว่าด้วยสัปปเทสะและนิปปเทสะ ๙๒
๑. กุสลติกะ ๙๓

วิเคราะห์ศัพท์ว่า “กุศล” และ “ธรรม” ๙๔
๒. เวทนาติกะ ๙๗
ว่าด้วยทุกขเวทนา ๙๘
ว่าด้วยความหมายของศัพท์ ๙๘
ว่าด้วยสัมปยุตตะ ๙๙
๓. วิปากติกะ ๙๙
๔. อุปาทินนติกะ ๑๐๐
๕. สังกิลิฏฐติกะ ๑๐๐
๖. วิตักกติกะ ๑๐๑
๗. ปีติติกะ ๑๐๑
๘. ทัสสนติกะ ๑๐๑
๙. ทัสสนเหตุติกะ ๑๐๒
๑๐. อาจยคามิติกะ ๑๐๓
๑๑. เสกขติกะ ๑๐๓
๑๒. ปริตตติกะ ๑๐๔
๑๓. ปริตตารัมมณติกะ ๑๐๔
๑๔. หีนติกะ ๑๐๔
๑๕. มิจฉัตตติกะ ๑๐๕
๑๖. มัคคารัมมณติกะ ๑๐๕
๑๗. อุปปันนติกะ ๑๐๖
๑๘. อตีตติกะ ๑๐๖
๑๙. อนันตรติกะ ๑๐๖
๒๐. อัชฌัตตติกะ ๑๐๗
๒๑. อัชฌัตตารัมมณติกะ ๑๐๘
๒๒. สนิทัสสนติกะ ๑๐๘

พระอภิธรรมปิฎก
อัฏฐสาลินีอรรถกถา

คำนอบน้อมพระพุทธเจ้า

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.

ขอนอบน้อมพระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น

อารัมภกถา

กรุณา วิย สตฺเตสุ ปญฺญา ยสฺส มเหสิโน
เญยฺยธมฺเมสุ สพฺเพสุ ปวตฺติตฺถ ยถารุจึ ..ฯเปฯ..

พระสัพพัญญุตญาณของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์ใด ผู้แสวงหาคุณอันใหญ่ เป็นไปทั่วในไญยธรรมทั้งปวงตามความพอพระทัย ดุจพระกรุณาที่ทรงแผ่ไปในสัตว์ทั้งหลาย พระสัมพุทธะพระองค์ใด มีพระทัยอันความกรุณานั้น ให้อุตสาหะขึ้นด้วยดีในสัตว์ทั้งหลาย เมื่อประทับจำพรรษาในดาวดึงส์เทวโลก ในคราวที่แสดงยมกปาฏิหาริย์เสร็จแล้ว ได้ประทับนั่งบนศิลาอาสน์ ชื่อว่าบัณฑุกัมพล ณ ควงไม้ปาริชาต ทรงพระสิริโสภาคย์ ดุจพระอาทิตย์อุทัยเหนือขุนเขายุคันธร ผู้อันหมู่แห่งเทพเจ้าทั้งหมื่นจักรวาลได้มาแวดล้อมนั่งประชุมกัน สมเด็จพระบรมศาสดาจารย์ได้ทรงทำสันตุสสิตเทพบุตรซึ่งเคยเป็นพุทธมารดา ให้เป็นประธานแก่หมู่เทพยเจ้าทั้งหลาย แล้วตรัสกถามรรค(ประพันธ์)พระอภิธรรมติดต่อกันไปตลอดพรรษากาล ด้วยเดชแห่งพระสัพพัญญุตญาณนั้น ข้าพเจ้าขอน้อมนมัสการพระยุคลบาท ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้ทรงมีพระสิริโสภาคย์พระองค์นั้น ขอบูชาพระสัทธรรม และทำอัญชลีต่อพระสงฆ์ ด้วยอานุภาพแห่งการทำความนอบน้อมในพระรัตนตรัยที่ข้าพเจ้ากระทำแล้วนี้ ขออันตรายทั้งหลายจงเสื่อมสิ้นไปโดยมิได้เหลือ.

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงเป็นเทพของเทพ เป็นผู้นำพิเศษผู้อันภิกษุชื่อว่าพุทธโฆษะ มีอาจาระและศีลบริสุทธิ์ มีปัญญาฉลาดหลักแหลม ปราศจากมลทิน ทูลอาราธนาสักการะโดยเคารพพระองค์นั้น ครั้นทรงแสดงอภิธรรมใดแก่เทพทั้งหลายแล้ว ก็ได้ตรัสบอกแก่พระสารีบุตรเถระผู้อุปัฏฐากพระมเหสีเจ้า ณ สระอโนดาต โดยนัย(แนะนำโดยย่อ)อีก พระเถระได้สดับฟังแล้วก็มายังพื้นปฐพี บอกแก่ภิกษุทั้งหลาย พระอภิธรรมนั้นอันพระภิกษุทั้งหลาย ทรงจำไว้แล้ว ด้วยประการฉะนี้.

ในคราวทำสังคายนา พระอานนทเถระผู้เวเทหมุนี ได้ร้อยกรองอีกครั้งหนึ่ง **อรรถกถา**แห่งพระอภิธรรมนั้นวิจิตรไปด้วยนัยต่างๆ อันบุคคลผู้พิจารณาเนืองๆ ด้วยญาณอันลึกซึ้งจึงหยั่งลงได้นั้น อันพระเถระทั้งหลายผู้มีวสี มีพระมหากัสสปะเป็นต้น ร้อยกรองแล้วในเบื้องต้นก่อน พระเถระทั้งหลายผู้แสวงหาคุณอันใหญ่ร้อยกรองตามแล้วแม้ในภายหลังอีก อนึ่ง **อรรถกถา**แห่งพระอภิธรรมใดที่พระมหินทเถระนำมาสู่เกาะ อันอุดมนี้เรียบเรียงไว้ด้วยภาษาแห่งชาวเกาะ ข้าพเจ้าจักนำอรรถกถานั้นออกจากภาษาแห่งชาวเกาะตัมพปัณณิ แล้วยกขึ้นสู่ภาษาอันไม่มีโทษตามนัยแห่งตันติภาษา ไม่ให้เจือปนสับสนด้วยลัทธิของนิกายอื่น เมื่อแสดงคำวินิจฉัยของภิกษุผู้อยู่ในมหาวิหาร จักถือเอาทั้งที่ควรถือเอา จะยังบุคคลผู้มีปัญญาให้ยินดีอยู่แล้วจักประกาศอรรถ แม้ใน**อรรถกถา**ที่มาทั้งหลาย ก็เพราะเหตุที่กรรมฐานทั้งปวง จริยา อภิญญา และวิปัสสนาทั้งหมดเหล่านี้ ข้าพเจ้าประกาศไว้ในวิสุทธิมรรคแล้ว ฉะนั้น จะไม่ถือเอากรรมฐานเป็นต้นตามแบบแม้ทั้งหมด จักทำการพรรณนาความตามลำดับบททั้งหลายเท่านั้น เมื่อข้าพเจ้ากล่าวอยู่ซึ่งพระอภิธรรมกถานี้ด้วยประการฉะนี้ ขอสาธุชนทั้งหลาย อย่ามีจิตฟุ้งซ่าน จงตั้งใจสดับฟัง เพราะว่า กถานี้หาฟังได้โดยยากแล.

จบอารัมภกถา

นิทานกถา

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **อภิธรรม** ถามว่า ชื่อว่า**อภิธรรม** เพราะอรรถ (ความหมาย)อย่างไร ? ตอบว่า เพราะอรรถว่า **เป็นธรรมอันยิ่งและวิเศษ** จริงอยู่ **อภิ**ศัพท์ ในคำว่า **อภิธรรม** นี้ แสดงถึงเนื้อความว่ายิ่งและวิเศษ เช่น ในประโยคมีอาทิว่า **พาฬฺหา เม อาวุโส ทุกฺขา เวทนา อภิกฺกมนฺติ โน ปฏิกฺกมนฺติ อภิกฺกนฺตวณฺเณน** แปลว่า ดูก่อนอาวุโสทุกขเวทนาแรงกล้าของข้าพเจ้าย่อมเจริญยิ่ง ไม่ลดลงเลย และเหมือนคำเป็นต้นว่า **มีวรรณะงามยิ่ง** เพราะฉะนั้น จึงกล่าวว่า เปรียบเหมือนเมื่อฉัตรและธงเป็นอันมากถูกยกขึ้นแล้ว ฉัตรใดมีประมาณยิ่ง มีวรรณะและสัณฐานอันพิเศษกว่าฉัตรอื่น ฉัตรนั้นชื่อว่า **อติฉัตร** (ฉัตรอันยิ่ง) ธงใดมีประมาณยิ่งสมบูรณ์ด้วยความวิเศษแห่งสีที่ย้อมแล้วต่างๆ นั่นแหละ ธงนั่นเรียกว่า **อติธโช** (ธงอันยิ่ง) และเปรียบเหมือนเมื่อพวกราชกุมารและพวกเทพร่วมประชุมกันแล้ว ราชกุมารใดยิ่งกว่าโดยสมบัติ มีชาติ โภคะ ยศ และความเป็นใหญ่เป็นต้น และมีฉวีวรรณวิเศษกว่าพระราชกุมารนั้นเรียกว่า **อติราชกุมาร** (ราชกุมารผู้ยิ่ง) เทพใดยิ่งกว่าด้วยอายุ วรรณะ อิสริยะ ยศ และสมบัติเป็นต้นและมีฉวีวรรณวิเศษกว่า เทพนั้นเรียกว่า **อติเทพ** แม้พระพรหมที่มีลักษณะเช่นนั้น เขาก็เรียกว่า **อติพรหม** (พรหมผู้ยิ่งใหญ่) ฉันใด ธรรมแม้นี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน เรียกว่า **อภิธรรม** เพราะอรรถว่า **เป็นธรรมอันยิ่งและวิเศษ**.

จริงอยู่ เพ่งถึงพระสูตรแล้ว พระพุทธองค์ทรงจำแนกขันธ์ ๕ ไว้โดยเอกเทศ (บางส่วน) เท่านั้น มิได้ทรงจำแนกโดยสิ้นเชิง (นิปปเทส) แต่เพ่งถึงพระอภิธรรมแล้ว พระองค์ทรงจำแนกไว้โดยสิ้นเชิงด้วยอำนาจแห่งสุตตันตภาชนียนัย อภิธรรมภาชนียนัย และปัญหาปุจฉกนัย ถึงอายตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ สัจจะ ๔ อินทรีย์ ๒๒ และปัจจยาการอันแสดงถึงองค์ ๑๒ ก็ตรัสไว้โดยสิ้นเชิงเหมือนกัน ที่จริงนัยที่เป็นสุตตันตภาชนีย์ในอินทรีย์วิภังค์ และปัญหาปุจฉกนัยในปัจจยาการเท่านั้นไม่มีจริงอย่างนั้น เพ่งถึงพระสูตรแล้วสติปัฏฐาน ๔ พระองค์ทรงจำแนกไว้โดยเอกเทศเหมือนกัน มิได้จำแนกไว้โดยสิ้นเชิง แต่เพ่งถึงพระอภิธรรมแล้ว ทรงจำแนกไว้โดยสิ้นเชิงด้วยอำนาจแห่งนัยแม้ทั้ง ๓ แม้สัมมัปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ สัมโพชฌงค์ ๗ อริยมรรคมีองค์ ๘ ฌาน ๔ อัปปมัญญา ๔ สิกขาบท ๕ ปฏิสัมภิทา ๔ ก็ทรงจำแนกไว้โดยสิ้นเชิงด้วยอำนาจแห่งนัยแม้ทั้งสามเหมือนกัน ก็ในธรรมเหล่านี้ นัยที่เป็นสุตตันตภาชนีย์ในสิกขาบทวิภังค์อย่างเดียวไม่มี ถ้าเพ่งถึงพระสูตรแล้วญาณพระองค์ก็ทรงจำแนกไว้โดยเอกเทศเหมือนกัน ไม่จำแนกโดยสิ้นเชิงกิเลสทั้งหลายก็

เหมือนกัน แต่เพ่งถึงพระอภิธรรมแล้ว ทรงตั้งมาติกาโดยนัยมีอาทิว่า ญาณวัตถุมีหมวด ๑ เป็นต้น แล้วจำแนกไว้โดยสิ้นเชิง กิเลสทั้งหลายก็เหมือนกัน ทรงจำแนกไว้โดยนัยมิใช่น้อย ตั้งแต่เป็นธรรมหมวด ๑ เป็นต้น ก็แต่เพ่งถึงพระสูตร การกำหนดภูมิอื่น ก็ทรงจำแนกไว้โดยเอกเทศนั่นแหละไม่จำแนกไว้โดยสิ้นเชิง เพ่งถึงพระอภิธรรมแล้ว ทรงกำหนดภูมิอื่นไว้ด้วยนัยทั้งสาม และทรงบัญญัติไว้โดยสิ้นเชิง ชื่อว่า **อภิธรรม** เพราะอรรถว่าเป็นธรรมยิ่งและวิเศษ ด้วยประการฉะนี้.

ว่าโดยปกรณ์ ๗

ว่าโดยการกำหนดปกรณ์ พระอภิธรรมนี้ทรงตั้งไว้ด้วยอำนาจปกรณ์ ๗ คือ

๑. **ธรรมสังคณีปกรณ์**
๒. **วิภังคปกรณ์**
๓. **ธาตุกถาปกรณ์**
๔. **ปุคคลบัญญัติปกรณ์**
๕. **กถาวัตถุปกรณ์**
๖. **ยมกปกรณ์**
๗. **ปัฏฐานปกรณ์**

นี้เป็นกถาที่เหมือนกันของอาจารย์ทั้งหลายในอรรถกถานี้ ส่วนอาจารย์วิตัณฑวาที (ผู้ค้าน) กล่าวว่า เพราะเหตุไรจึงถือเอากถาวัตถุด้วย กถาวัตถุนั้นพระโมคคัลลีบุตรติสสเถระตั้งไว้เมื่อพระสัมมาสัมพุทธเจ้าปรินิพพานแล้ว ๒๑๘ ปี มิใช่หรือ ? ฉะนั้น ขอให้ตัดเอากถาวัตถุนั้นออก เพราะเป็นสาวกภาษิต ดังนี้.

สกวาที ถามว่า ก็ปกรณ์ ๖ จะเป็นพระอภิธรรมได้หรือ ?

ปรวาที ตอบว่า ข้าพเจ้ามิได้กล่าวอย่างนั้น.

ส. ถามว่า ถ้าอย่างนั้นท่านกล่าวอย่างไร ?

ป. ตอบว่า ข้าพเจ้ากล่าวว่า ปกรณ์ ๗ ชื่อว่าอภิธรรม.

ส. ถามว่า ท่านเอาปกรณ์ไหนมาเป็นปกรณ์ที่ ๗ ?

ป. ตอบว่า ปกรณ์ชื่อว่ามหาธรรมหทัยมีอยู่ รวมกับปกรณ์ ๖ ก็เป็น ๗ ปกรณ์.

ส. กล่าวว่า ในมหาธรรมหทัยปกรณ์ไม่มีอะไรที่ไม่เคยกล่าวมาแล้ว (คือไม่มีอะไรใหม่) และปัญหาวาระที่เหลือก็มีเล็กน้อย เพราะฉะนั้นจึงเป็น ๗ พร้อมด้วยกถาวัตถุ มิใช่เป็น ๗ ทั้งกถาวัตถุ เป็น ๗ ทั้งปกรณ์ที่ชื่อว่ามหาธาตุกถา ในมหาธรรมหทัยปกรณ์ มีปัญหาวาระที่เหลืออยู่เล็กน้อยเท่านั้น ทั้งในมหาธาตุกถาก็ไม่มีอะไรใหม่เลย มีตันติคือแบบแผนแห่งคำเพียงเล็กน้อยเท่านั้นเหลืออยู่ จึงรวมเป็น ๗ ด้วยกถาวัตถุนั้น.

ความเป็นมาของกถาวัตถุ

จริงอยู่ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเมื่อทรงแสดงซึ่งปกรณ์แห่งอภิธรรม ๗ (สัตตัปปกรณ์) มาโดยลำดับ พอถึงกถาวัตถุ ก็ทรงตั้งมาติกา (แม่บท) แห่งบาลีมี

ประมาณภาณวาระหนึ่งซึ่งยังไม่เต็มในกถามรรคทั้งปวง ทรงทำให้พอเหมาะแก่การประกอบวาทะที่เป็นประธานไว้ ๘ ข้อ (อัฏฐมุขา วาทยุตติ) ด้วยอำนาจปัญจกะทั้ง ๒ (คืออนุโลมปัญจกะและปัจจนิกปัญจกะ) ในปุคคลวาทะจนถึงปัญหา ๔ ข้อเป็นต้นก่อน.

ก็แบบแผนนี้นั้น พระศาสดาทรงอาศัยวาทะที่หนึ่งทรงแสดงนิคคหะที่หนึ่ง ทรงอาศัยวาทะที่สองทรงแสดงนิคคหะที่สอง ...ฯลฯ... ทรงอาศัยวาทะที่ ๘ ทรงแสดงนิคคหะที่ ๘ คือ ทรงตั้งมาติกาไว้อย่างนี้ว่า

สกวาที : ท่านหยั่งเห็นบุคคลได้ด้วยอรรถอันเป็นจริง (สัจฉิกัตถะ) และอรรถอันยิ่ง (ปรมัตถะ) หรือ ?

ปรวาที : ถูกแล้ว.

ส. สภาวะใดมีอรรถอันเป็นจริง มีอรรถอันยิ่ง ท่านหยั่งเห็นบุคคลนั้นได้ด้วยอรรถอันเป็นจริงและอรรถอันยิ่งนั้นหรือ ?

ป. ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น.

ส. ท่านจงรับรู้นิคคหะ...

ป. ท่านไม่หยั่งเห็นบุคคลได้ด้วยอรรถอันเป็นจริงและอรรถอันยิ่งหรือ ?

ส. ถูกแล้ว.

ป. สภาวะใดมีอรรถอันเป็นจริง มีอรรถอันยิ่ง ท่านไม่หยั่งเห็นบุคคลนั้นด้วยอรรถอันเป็นจริงและอรรถอันยิ่งนั้นหรือ ?

ส. ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น.

ป. ท่านจงรับรู้ปฏิกรรม (การทำตอบ)...

ส. ท่านหยั่งเห็นบุคคลได้ในที่ (สรีระ) ทั้งปวง...

ป. ท่านไม่หยั่งเห็นบุคคลได้ในที่ทั้งปวง...

ส. ท่านหยั่งเห็นบุคคลได้ในกาลทั้งปวง...

ป. ท่านไม่หยั่งเห็นบุคคลได้ในกาลทั้งปวง...

ส. ท่านหยั่งเห็นบุคคลได้ในสภาวธรรม (ขันธาทิ) ทั้งปวง ...

ป. ท่านไม่หยั่งเห็นบุคคลได้ในสภาวธรรมทั้งปวงหรือ ?

ส. ถูกแล้ว.

ป. สภาวะใดมีอรรถอันเป็นจริง มีอรรถอันยิ่ง ท่านไม่หยั่งเห็นบุคคลนั้นด้วยอรรถอันเป็นจริงและอรรถอันยิ่งนั้นหรือ ?

ส. ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น.

ป. ท่านจงรับรู้นิคคหะ...

พึงทราบการตั้งมาติกาในพระบาลีทั้งปวงโดยนัยนี้ ก็เมื่อทรงตั้งมาติกานี้นั้น ทรงเห็นเหตุนี้แหละจึงทรงตั้งไว้.

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงดำริว่า เมื่อเราปรินิพพานล่วงไป ๒๑๘ ปี พระเถระชื่อว่าโมคคัลลีปุตตติสสะ จะนั่งในท่ามกลางภิกษุหนึ่งพัน ประมวลพระสูตรมาพันหนึ่ง คือ พระสูตร ๕๐๐ สูตรในฝ่ายสกวาที พระสูตร ๕๐๐ สูตรในฝ่ายปรวาที แล้วจักจำแนกกถาวัตถุปกรณ์ประมาณเท่ากันทีฆนิกาย

แม้พระโมคคัลลีปุตตติสสเถระ เมื่อจะแสดงปกรณ์นี้ มิได้แสดงด้วยญาณของตน แต่แสดงตามมาติกาที่ตั้งไว้โดยนัยที่พระศาสดาประทาน ดังนั้น ปกรณ์นี้ทั้งสิ้นจึงชื่อว่าพุทธภาษิตเหมือนกัน เพราะพระเถระแสดงตามมาติกาที่ตั้งไว้โดยนัยที่พระศาสดาประทาน เหมือนมธุปิณฑิกสูตรเป็นต้น.

จริงอยู่ มธุปิณฑิกสูตร พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตั้งมาติกาไว้ว่า ดูก่อนภิกษุส่วนแห่งสัญญาเครื่องเนิ่นช้าย่อมครอบงำบุรุษ เพราะเหตุใด ? ถ้าว่าการที่บุคคลจะเพลิดเพลิน ยึดถือ กล้ำกลืน ไม่มีในเหตุนี้ อันนี้แหละเป็นที่สุดแห่งราคานุสัยทั้งหลาย ดังนี้เป็นต้น แล้วเสด็จลุกจากอาสนะเข้าไปสู่พระวิหาร.

ภิกษุทั้งหลายผู้รับพระธรรมเทศนาเข้าไปหาพระมหากัจจายนเถระแล้วถามเนื้อความแห่งมาติกาที่พระศาสดาทรงตั้งไว้แล้ว พระเถระไม่กล่าววิสัชนาสักว่าคำถูกถามเท่านั้น เพื่อจะแสดงความนอบน้อมต่อพระทศพล จึงนำการเปรียบเทียบเช่นกับแก่นไม้มาแสดงว่า ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย เปรียบเหมือนบุรุษผู้มีความต้องการด้วยแก่นไม้ย่อมแสวงหาแก่นไม้เป็นต้น แล้วชมเชยพระศาสดาว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าเปรียบเหมือนต้นไม้มีแก่น พระสาวกเช่นกับกิ่งไม้และใบไม้ ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้นทรงรู้สิ่งที่ควรรู้ ทรงเห็นสิ่งที่ควรเห็น เป็นผู้มีจักษุ มีพระญาณ มีธรรมเป็นพรหม เป็นผู้เผยแผ่ เป็นผู้ประกาศ เป็นผู้ขยายเนื้อความเป็นผู้ประทานอมตธรรม เป็นเจ้าของธรรม เป็นพระตถาคต ดังนี้ พระเถระทั้งหลายวิงวอนแล้วบ่อย ๆ จึงจำแนกเนื้อความมาติกาตามที่พระศาสดาทรงตั้งไว้ ด้วยประสงค์อันนี้ว่า ก็เมื่อท่านทั้งหลายปรารถนาก็พึงเข้าไปเฝ้าพระผู้

มีพระภาคเจ้าโดยตรง แล้วทูลถามเนื้อความนี้ ถ้าเทียบเคียงเข้ากันได้กับพระสัพพัญญุตญาณ ก็พึงถือเอา ถ้าเทียบเคียงกันไม่ได้ก็อย่าถือเอา ดังนี้ แล้วกล่าวว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพยากรณ์ประการใด ท่านทั้งหลายพึงทรงจำข้อนั้นไว้เถิด แล้วส่งภิกษุเหล่านั้นไป.

พวกภิกษุเหล่านั้นเข้าไปเฝ้าพระศาสดาแล้ว ทูลถามเนื้อความนั้น พระศาสดาไม่ตรัสว่า กัจจายนะกล่าวไม่ดี แต่ทรงน้อมพระศอไปราวกะทรงยกพระสุวรรณภิงคาร (หม้อน้ำเย็นทองคำ) ขึ้น (สรงสนานพระเถระ) เมื่อจะยังอรรถนั้นให้บริบูรณ์ด้วยพระโอษฐ์อันมีสิริดุจดอกบัว (สตบัตร) ซึ่งกำลังแย้มบานอย่างดี จึงทรงเปล่งพระสุรเสียงดุจเสียงพรหม ประทานสาธุการแก่พระเถระว่า “สาธุ สาธุ” ดังนี้ แล้วตรัสว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย มหากัจจายนะเป็นบัณฑิต มหากัจจายนะเป็นผู้มีปัญญามาก ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ถึงพวกเธอพึงถามเนื้อความนี้กะเรา แม้เราก็พึงพยากรณ์เนื้อความนั้นเหมือนกับมหากัจจายนะนั่นแหละ” ดังนี้ จำเดิมแต่กาลที่พระศาสดาทรงอนุโมทนาแล้วอย่างนี้ พระสุตตันตะทั้งสิ้นชื่อว่าเป็นพุทธภาษิต แม้พระสูตรที่พระอานนทเถระเป็นต้นให้พิสดารแล้ว ก็นัยนี้เหมือนกัน พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเมื่อทรงแสดงปกรณ์อภิธรรม ๗ พอถึงกถาวัตถุ จึงทรงตั้งมาติกาไว้โดยนัยที่กล่าวแล้ว อนึ่งเมื่อทรงหยุด ได้ทรงเห็นเหตุนี้ว่า เมื่อเราปรินิพพานล่วงแล้ว ๒๑๘ ภิกษุชื่อว่าโมคคัลลีปุตตติสสเถระนั่งในท่ามกลางภิกษุหนึ่งพันรูป แล้วจักประมวลพระสูตรหนึ่งพันสูตร คือในสกวาทะห้าร้อยสูตร ในปรวาทะห้าร้อยสูตร แล้วจำแนกกถาวัตถุปกรณ์มีประมาณเท่าทีฆนิกาย ดังนี้ แม้พระโมคคัลลีปุตตติสสเถระเมื่อจะแสดงปกรณ์นี้ก็ไม่แสดงด้วยความรู้ของตน แต่แสดงตามมาติกาที่ตั้งไว้โดยนัยที่พระศาสดาประทาน เพราะฉะนั้น ปกรณ์นี้ทั้งหมดจึงชื่อว่าเป็นพุทธภาษิตโดยแท้ เพราะพระเถระแสดงตามมาติกาที่ตั้งไว้ โดยนัยที่พระศาสดาประทานแล้ว ปกรณ์ทั้ง ๗ รวมทั้งกถาวัตถุจึงชื่อว่าอภิธรรม ด้วยประการฉะนี้.

ธรรมสังคณี

บรรดาปกรณ์ทั้ง ๗ นั้น ในปกรณ์ธรรมสังคณี มีวิภัตติ (คือการจำแนก) ไว้ ๔ คือ จิตตวิภัตติ (การจำแนกจิต) รูปวิภัตติ (การจำแนกรูป) นิกเขปราสิ (การจำแนกกองธรรมที่ตั้งไว้) อัตถุทธาระ (การยกอรรถขึ้นแสดง).

ว่าด้วยจิตตวิภัตติ

บรรดาการจำแนกธรรมทั้ง ๔ เหล่านั้น ธรรมนี้คือ

๑.	กามาวจรกุศลจิต	๘ ดวง
๒.	อกุศลจิต	๑๒ ดวง
๓.	กุศลวิปากจิต	๑๖ ดวง
๔.	อกุศลวิปากจิต	๗ ดวง
๕.	กิริยาจิต	๑๑ ดวง
๖.	รูปาวจรกุศลจิต	๕ ดวง
๗.	รูปาวจรวิปากจิต	๕ ดวง
๘.	รูปาวจรกิริยาจิต	๕ ดวง
๙.	อรูปาวจรกุศลจิต	๔ ดวง
๑๐.	อรูปาวจรวิปากจิต	๔ ดวง
๑๑.	อรูปาวจรกิริยาจิต	๔ ดวง
๑๒.	โลกุตรกุศลจิต	๔ ดวง
๑๓.	โลกุตรวิปากจิต	๔ ดวง

รวมจิต ๘๙ ดวงตามที่กล่าวมานี้ ชื่อว่า **จิตตวิภัตติ** แม้คำว่า **จิตตุปปาทกัณฑ์** ดังนี้ ก็เป็นชื่อของจิตตวิภัตตินี้เหมือนกัน ก็จิตนั้นว่าโดยทางแห่งคำพูดมีเกิน ๖ ภาณวาร แต่เมื่อให้พิสดารก็ไม่มีที่สุด ไม่มีประมาณ.

ว่าด้วยรูปวิภัตติ

ในลำดับต่อจากจิตนั้น ชื่อว่า **รูปวิภัตติ** พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตั้งมาติกาไว้โดยนัยมีอาทิว่า ธรรมหมวดหนึ่ง ธรรมหมวดสอง แล้วทรงจำแนกแสดงโดยพิสดาร แม้คำว่า **รูปกัณฑ์** ดังนี้ ก็เป็นชื่อของรูปวิภัตตินั้นนั่นแหละ รูปกัณฑ์นั้น ว่าโดยทางแห่งคำพูด มีเกิน ๒ ภาณวาร แต่เมื่อให้พิสดาร ก็ไม่มีที่สุด ไม่มีประมาณ.

ว่าด้วยนิกเขปราสิ

ในลำดับต่อจากรูปกัณฑ์นั้น ชื่อว่า **นิกเขปราสิ** พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงยกขึ้นแสดงโดยมูลเป็นต้นอย่างนี้ คือ **โดยมูล โดยขันธ์ โดยทวาร โดยภูมิ โดยอรรถ โดยธรรม โดยนาม โดยเพศ**.

มูลโต ขนฺธโต จาปิ ทฺวารโต จาปิ ภูมิโต
อตฺถโต ธมฺมโต จาปิ นามโต จาปิ ลิงฺคโต
นิกฺขิปิตฺวา เทสิตตฺตา นิกฺเขโปติ ปวุจฺจติ.

ที่เรียกว่า นิกเขปะ ดังนี้ เพราะความที่พระองค์ทรงยกขึ้นแสดงโดยมูลบ้าง โดยอรรถบ้าง โดยธรรมบ้าง โดยนามบ้าง โดยอรรถบ้าง โดยธรรมบ้าง โดยนามบ้าง โดยเพศบ้าง.

แม้คำว่า **นิกเขปกัณฑ์** ดังนี้ ก็เป็นชื่อของนิกเขปราสินั่นแหละ นิกเขปกัณฑ์นั้นว่าโดยทางแห่งวาจาก็มีประมาณ ๓ ภาณวาร เมื่อให้พิสดารย่อมไม่มีที่สุด ไม่มีประมาณ.

ว่าด้วยอัตถุทธาระ

ก็ในลำดับต่อจากนิกเขปราสินั้น ชื่อว่า**อรรถกถากัณฑ์** เป็นคำที่ยกเนื้อความพุทธพจน์ คือพระไตรปิฎกขึ้นแสดงตั้งแต่สรณทุกะ ภิกษุทั้งหลายผู้เรียนมหาปกรณ์ไม่กำหนดถึงจำนวนในมหาปกรณ์ แต่ย่อมรวมจำนวนไว้มหาปกรณ์นั้นว่าโดยทางแห่งถ้อยคำมีประมาณ ๒ ภาณวาร แต่เมื่อให้พิสดารก็ไม่มีที่สุด ไม่มีประมาณ ธรรมสังคณีปกรณ์ทั้งสิ้นย่อมมีด้วยประการฉะนี้ ธรรมสังคณีปกรณ์นั้นว่าโดยทางถ้อยคำมีเกิน ๑๓ ภาณวาร แต่เมื่อให้พิสดารก็ไม่มีที่สุด ไม่มีประมาณ.

ธรรมสังคณีปกรณ์ คือ **จิตตวิภัตติ รูปวิภัตติ นิกเขปะ และอรรถโชตนา** (อธิบายอรรถ) นี้ มีอรรถลึกซึ้ง ละเอียด แม้ฐานะนี้ พระองค์ก็ทรงแสดงแล้วด้วย ประการฉะนี้.

วิภังคปกรณ์

ในลำดับต่อจากธรรมสังคณีปกรณ์นั้น ชื่อว่า **วิภังคปกรณ์** วิภังคปกรณ์นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงจำแนกธรรม ๑๘ อย่าง คือ

๑. ขันธวิภังค์ ๒. อายตนวิภังค์
๓. ธาตุวิภังค์ ๔. สัจจวิภังค์
๕. อินทรียวิภังค์ ๖. ปัจจยาการวิภังค์
๗. สติปัฏฐานวิภังค์ ๘. สัมมัปปธานวิภังค์
๙. อิทธิปาทวิภังค์ ๑๐. โพชฌงควิภังค์
๑๑. มัคควิภังค์ ๑๒. ฌานวิภังค์
๑๓. อัปปมัญญาวิภังค์ ๑๔. สิกขาปทวิภังค์
๑๕. ปฏิสัมภิทาวิภังค์ ๑๖. ญาณวิภังค์
๑๗. ขุททกวัตถุวิภังค์ ๑๘. ธรรมหทยวิภังค์

บรรดาวิภังค์เหล่านั้น ขันธวิภังค์จำแนกออกเป็น ๓ อย่าง คือ ด้วยอำนาจแห่งสุตตันตภาชนีย์ อภิธรรมภาชนีย์ และปัญหาปุจฉกะ ขันธวิภังค์นั้นว่าโดยทางแห่งถ้อยคำมีประมาณ ๕ ภาณวาร แต่เมื่อให้พิสดารก็ไม่มีที่สิ้นสุดไม่มีประมาณ แม้อายตนวิภังค์เป็นต้น เบื้องหน้าแต่นี้ท่านก็จำแนกโดยนัยทั้ง ๓ เหล่านั้นเหมือนกัน บรรดาวิภังค์เหล่านั้น อายตนวิภังค์ ว่าโดยทางแห่งถ้อยคำมีเกิน ๑ ภาณวาร ธาตุวิภังค์มีประมาณ ๒ ภาณวาร สัจจวิภังค์ก็ประมาณ ๒ ภาณวารเหมือนกัน ในอินทริยวิภังค์ไม่มีสุตตันตภาชนีย์ ก็อินทริยวิภังค์นั้น ว่าโดยทางแห่งถ้อยคำมีประมาณเกินหนึ่งภาณวาร ปัจจยาการวิภังค์มีประมาณ ๖ ภาณวาร แต่ไม่มีปัญหาปุจฉกะ สติปัฏฐานวิภังค์มีประมาณเกินหนึ่งภาณวาร สัมมัปปธาน...อิทธิบาท...โพชฌงค์...และมรรควิภังค์ แต่ละอย่างมีเกินหนึ่งภาณวาร ฌานวิภังค์มีประมาณ ๒ ภาณวาร อัปปมัญญาวิภังค์มีประมาณเกินหนึ่งภาณวาร ในสิกขาปทวิภังค์ไม่มีบทสุตตันตภาชนีย์ แต่สิกขาบทวิภังค์นั้น ว่าโดยทางแห่งถ้อยคำมีประมาณหนึ่งภาณวาร ปฏิสัมภิทาวิภังค์ก็มีประมาณเกินหนึ่งภาณวาร ญาณวิภังค์จำแนกออก ๑๐ อย่าง แต่ญาณวิภังค์นั้น เมื่อว่าโดยทางแห่งถ้อยคำมีประมาณ ๓ ภาณวาร แม้ขุททกวัตถุวิภังค์ก็จำแนกไว้ ๑๐ อย่าง แต่ว่าโดยทางแห่งถ้อยคำมีประมาณ ๓ ภาณวาร ธรรมหทยวิภังค์จำแนกไว้ ๓ อย่าง ว่าด้วยทางแห่งถ้อยคำมีประมาณเกิน ๒ ภาณวาร วิภังค์แม้ทั้งหมด เมื่อให้พิสดารก็ไม่มีที่สุดไม่มีประมาณ ปกรณ์ชื่อว่าวิภังคปกรณ์นี้ เมื่อว่าโดยทางแห่งถ้อยคำมีประมาณ ๓๕ ภาณวาร แต่เมื่อให้พิสดารย่อมไม่มีที่สุด ไม่มีประมาณ ด้วยประการฉะนี้.

ธาตุกถาปกรณ์

ในลำดับต่อจากวิภังคปกรณ์นั้น ชื่อว่า**ธาตุกถาปกรณ์** ทรงจำแนก ๑๔ อย่าง

๑. **สงฺคโห อสงฺคโห**
ธรรมสงเคราะห์ได้ ธรรมสงค์เคราะห์ไม่ได้

๒. **สงฺคหิเตน อสงฺคหิตํ**
ธรรมที่สงเคราะห์ไม่ได้ด้วยธรรมที่สงเคราะห์ได้

๓. **อสงฺคหิเตน สงฺคหิตํ**
ธรรมที่สงเคราะห์ได้ด้วยธรรมที่สงเคราะห์ไม่ได้

๔. **สงฺคหิเตน สงฺคหิตํ**
ธรรมที่สงเคราะห์ได้ด้วยธรรมที่สงเคราะห์ได้

๕. **อสงฺคหิเตน อสงฺคหิตํ**
ธรรมที่สงเคราะห์ไม่ได้ด้วยธรรมที่สงเคราะห์ไม่ได้

๖. **สมฺปโยโค วิปฺปโยโค**
ธรรมที่ประกอบกัน ธรรมที่ไม่ประกอบกัน

๗. **สมฺปยุตฺเตน วิปฺปยุตฺตํ**
ธรรมที่วิปปยุตกันได้ด้วยธรรมที่สัมปยุตกัน

๘. **วิปฺปยุตฺเตน สมฺปยุตฺตํ**
ธรรมที่สัมปยุตกันได้ด้วยธรรมที่วิปปยุตกัน

๙. **สมฺปยุตฺเตน สมฺปยุตฺตํ**
ธรรมที่สัมปยุตกันได้ด้วยธรรมที่สัมปยุตกัน

๑๐. **วิปฺปยุตฺเตน วิปฺปยุตฺตํ**
ธรรมที่วิปปยุตกันได้ด้วยธรรมที่วิปปยุตกัน

๑๑. **สงฺคหิเตน สมฺปยุตฺตํ วิปฺปยุตฺตํ**
ธรรมที่สัมปยุตกันได้ ธรรมที่วิปปยุตกันได้ด้วยธรรมที่สงเคราะห์กัน

๑๒. **สมฺปยุตฺเตน สงฺคหิตํ อสงฺคหิตํ**
ธรรมที่สงเคราะห์กันได้ ธรรมที่สงเคราะห์กันไม่ได้ด้วยธรรมที่สัมปยุตกัน

๑๓. **อสงฺคหิเตน สมฺปยุตฺตํ วิปฺปยุตฺตํ**
ธรรมที่สัมปยุตกัน ธรรมที่วิปปยุตกันได้ด้วยธรรมที่สงเคราะห์กันไม่ได้

๑๔. วิปฺปยุตฺเตน สงฺคหิตํ อสงฺคหิตํ

ธรรมที่สงเคราะห์กันได้ ธรรมที่สงเคราะห์กันไม่ได้ด้วยธรรมที่วิปปยุตกัน

ธาตุกถาปกรณ์นั้น ว่าโดยทางแห่งถ้อยคำมีประมาณเกิน ๖ ภาณวาร แต่เมื่อให้พิสดารย่อมไม่มีที่สุด ไม่มีประมาณ.

ปุคคลบัญญัติปกรณ์

ในลำดับต่อจากธาตุกถาปกรณ์นั้น ชื่อว่า **ปุคคลบัญญัติ** บุคคลบัญญัตินั้น จำแนกไว้ ๖ อย่าง คือ

๑. ขันธบัญญัติ ๒. อายตนบัญญัติ
๓. ธาตุบัญญัติ ๔. สัจจบัญญัติ
๕. อินทริยบัญญัติ ๖. ปุคคลบัญญัติ

ปุคคลบัญญัตินั้น ว่าโดยทางแห่งถ้อยคำมีเกิน ๕ ภาณวาร แต่เมื่อให้พิสดารก็ย่อมไม่มีที่สุด ไม่มีประมาณเหมือนกัน.

กถาวัตถุปกรณ์

ในลำดับต่อจากปุคคลบัญญัติปกรณ์ ชื่อว่า **กถาวัตถุปกรณ์** กถาวัตถุปกรณ์นั้น ประมวลจำแนกไว้หนึ่งพันสูตร คือ ในสกวาทะ (ลัทธิของตน) ๕๐๐ สูตร ในปรวาทะ (ลัทธิอื่น) ๕๐๐ สูตร กถาวัตถุปกรณ์นั้น ว่าโดยทางแห่งถ้อยคำมีประมาณเท่าทีฆนิกายหนึ่ง โดยนัยที่ยกขึ้นสู่สังคีติ ไม่ถือเอาคำที่เขียนไว้ในโกฏฐาสะในบัดนี้ แต่เมื่อให้พิสดารย่อมไม่มีที่สุด ไม่มีประมาณ.

ยมกปกรณ์

ในลำดับต่อจากกถาวัตถุปกรณ์นั้น ชื่อว่า **ยมกปกรณ์** ทรงจำแนกไว้ ๑๐ อย่าง คือ

๑. มูลยมก ๒. ขันธยมก
๓. อายตนยมก ๔. ธาตุยมก
๕. สัจจยมก ๖. สังขารยมก
๗. อนุสสยยมก ๘. จิตตยมก
๙. ธัมมยมก ๑๐. อินทริยยมก

ยมกปกรณ์นั้น ว่าโดยทางแห่งถ้อยคำ มีประมาณ ๑๒๐ ภาณวาร เมื่อว่าโดยพิสดารย่อมไม่มีที่สุด ไม่มีประมาณ.

มหาปกรณ์

ในลำดับแห่งยมกปกรณ์นั้น ชื่อว่า **มหาปกรณ์** แม้คำว่า **ปัฏฐาน** ดังนี้ก็เป็นชื่อของ**มหาปกรณ์**นั้นนั่นแหละ มหาปกรณ์นั้น เบื้องต้นทรงจำแนกไว้ ๒๔ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งปัจจัย คือ

๑. **เหตุปัจจัย** เหตุเป็นปัจจัย
๒. **อารัมมณปัจจัย** อารมณ์เป็นปัจจัย
๓. **อธิปติปัจจัย** อธิบดีเป็นปัจจัย
๔. **อนันตรปัจจัย** อนันตรธรรมเป็นปัจจัย
๕. **สมนันตรปัจจัย** สมนันตรธรรมเป็นปัจจัย
๖. **สหชาตปัจจัย** สหชาตธรรมเป็นปัจจัย
๗. **อัญญมัญญปัจจัย** อัญญมัญญธรรมเป็นปัจจัย
๘. **นิสสยปัจจัย** นิสสยธรรมเป็นปัจจัย
๙. **อุปนิสสยปัจจัย** อุปนิสสยธรรมเป็นปัจจัย
๑๐. **ปุเรชาตปัจจัย** ปุเรชาตธรรมเป็นปัจจัย
๑๑. **ปัจฉาชาตปัจจัย** ปัจฉาชาตธรรมเป็นปัจจัย
๑๒. **อาเสวนปัจจัย** อาเสวนธรรมเป็นปัจจัย
๑๓. **กัมมปัจจัย** กรรมเป็นปัจจัย
๑๔. **วิปากปัจจัย** วิบากเป็นปัจจัย
๑๕. **อาหารปัจจัย** อาหารเป็นปัจจัย
๑๖. **อินทฺริยปัจจัย** อินทรีย์เป็นปัจจัย
๑๗. **ฌานปัจจัย** ฌานเป็นปัจจัย
๑๘. **มัคคปัจจัย** มรรคเป็นปัจจัย
๑๙. **สัมปยุตตปัจจัย** สัมปยุตธรรมเป็นปัจจัย
๒๐. **วิปปยุตปัจจัย** วิปยุตธรรมเป็นปัจจัย
๒๑. **อัตถิปัจจัย** อัตถิธรรมเป็นปัจจัย
๒๒. **นัตถิปัจจัย** นัตถิธรรมเป็นปัจจัย
๒๓. **วิคตปัจจัย** วิคตธรรมเป็นปัจจัย

๒๔. **อวิคตปัจจัย** อวิคตธรรมเป็นปัจจัย

ก็ในฐานะนี้ พึงประมวลมาซึ่งปัฏฐาน จริงอยู่ ติกะ ๒๒ มีกุสลติกะเป็นต้น ทุกะ ๑๐๐ เหล่านี้ คือ **เหตุธมฺมา น เหตุธมฺมา** ...ฯลฯ... **สรณาธมฺมา อสรณาธมฺมา** ทุกะแม้อื่นอีก ชื่อว่าสุตตันตทุกะ ๔๒ คือ **วิชฺชาภาคิโน ธมฺมา อวิชฺชาภาคิโน ธมฺมา** ...ฯลฯ ... **ขเย ญาณํ อนุปฺปาเท ญาณํ**.

บรรดาติกะและทุกะเหล่านั้น ธรรมนี้คือ ติกะ ๒๒ ทุกะ ๑๐๐ ชื่อว่ามาติกาแห่งปกรณ์ทั้ง ๗ เป็นพุทธพจน์อันพระชินเจ้าตรัสภาษิตไว้ คือเป็นธรรมอันพระพุทธเจ้าผู้มีพระสัพพัญญุตญาณแสดงแล้ว.

มี**คำถาม**สอดมาว่า เมื่อเป็นเช่นนั้น ทุกะ ๔๒ อื่นอีกมาจากไหน ? ใครตั้งไว้ ? ใครเป็นผู้แสดง ? **ตอบว่า** มาจากพระธรรมเสนาบดีสารีบุตร พระธรรมเสนาบดีนั้นตั้งไว้ พระธรรมเสนาบดีนั้นแสดงไว้ ก็พระเถระเมื่อตั้งธรรมเหล่านี้ หาได้ตั้งไว้โดยการยกขึ้นแสดงเอง คือด้วยปรีชาญาณของตนไม่ แต่พระเถระได้ประมวลเพิ่มขึ้นทีละหนึ่งด้วยทสุตตรสูตรในสังคีติ มีเอกนิบาตเป็นต้นตั้งไว้เพื่อพระเถระผู้ชำนาญอภิธรรม ผู้ถึงพระสูตรแล้วจะไม่ลำบาก ก็ทุกะเหล่านั้น จำแนกให้ถึงที่สุดไว้นิกเขปกัณฑ์หนึ่ง ในฐานะที่เหลือท่านจำแนกอภิธรรมไว้จนถึงสรณทุกะจริงอยู่ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมชื่อติกปัฏฐาน เพราะอาศัยติกะ ๒๒ ในอนุโลมปัฏฐาน ทรงแสดงธรรมชื่อว่าทุกปัฏฐานเพราะอาศัยทุกะ ๑๐๐ ที่สำเร็จแล้ว เบื้องหน้าแต่นี้ก็ถือเอาติกะ ๒๒ รวมทุกะ ๑๐๐ แสดงธรรมชื่อว่าทุกติกปัฏฐาน จากนั้นก็ถือเอาทุกะ ๑๐๐ รวมในติกะ ๒๒ แสดงธรรมชื่อว่าติกทุกปัฏฐาน แต่นั้นทรงรวมติกะทั้งหลายเข้าในติกะทั้งหลายนั่นแหละ แสดงธรรมชื่อว่าติกติกปัฏฐาน และทรงรวมทุกะทั้งหลายเข้าในทุกะทั้งหลายเหล่านั้นนั่นแหละ แสดงธรรมชื่อว่าทุกทุกปัฏฐาน (พระบาลีว่า)

ติกญฺจ ปฏฺฐานวรํ ทุกุตฺตมํ ทุกติกญฺเจว ติกทุกญฺจ ติกติกญฺเจว ทุกทุกญฺจ ฉ อนุโลมมฺหิ นยา สุคมฺภีรา.

นัยทั้ง ๖ อันสุขุมลึกซึ้งในธรรม อนุโลม อย่างนี้ คือ ติกปัฏฐานอันประเสริฐ ๑ ทุกปัฏฐานอันสูงสุด ๑ ทุกติกปัฏฐาน ๑ ติกทุกปัฏฐาน ๑ ติกติกปัฏฐาน ๑ ทุกทุกปัฏฐาน ๑.

แม้ในธรรมปัจจนียปัฏฐาน ก็ชื่อว่า **ติกปัฏฐาน** เพราะอาศัยติกะ ๒๒ ชื่อว่า **ทุกปัฏฐาน** เพราะอาศัยทุกะ ๑๐๐ ชื่อว่า **ทุกติกปัฏฐาน** เพราะรวมติกะ ๒๒

เข้าในทุกะ ๑๐๐ ชื่อว่า **ติกทุกปัฏฐาน** เพราะรวมทุกะ ๑๐๐ เข้าในติกะ ๒๒ ชื่อว่า **ติกติกปัฏฐาน** เพราะรวมติกะทั้งหลายเข้าในติกะทั้งหลายนั่นแหละ ชื่อว่า **ทุกทุกปัฏฐาน** เพราะรวมทุกะทั้งหลายเข้าในทุกะทั้งหลายดังนี้.

แม้ในปัจจนียปัฏฐานก็ทรงแสดงปัฏฐานโดยนัยทั้ง ๖ เพราะเหตุนั้น พระสังคีติการกมหาเถระ จึงกล่าวไว้ว่า **นัยทั้ง ๖ อันสุขุม ลึกซึ้งในธรรม ปัจจนียะ คือ ติกปัฏฐานอันประเสริฐ ๑ ...ฯลฯ... ทุกทุกปัฏฐาน ๑.**

ในลำดับต่อจากนั้นก็ทรงแสดงแม้ในธรรมปัจจนียานุโลมโดยนัยทั้ง ๖ เหล่านี้เหมือนกัน เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวไว้ว่า **นัยทั้ง ๖ อันสุขุม ลึกซึ้งในธรรม ปัจจยานียานุโลม คือ ติกปัฏฐานอันประเสริฐ ๑ ..ฯลฯ.. ทุกทุกปัฏฐาน ๑.**

ว่าด้วยสมันตปัฏฐาน ๒๔

ปัฏฐานที่ประชุมสมันตปัฏฐาน ๒๔ เหล่านี้ คือ ปัฏฐาน ๖ ในธรรมอนุโลม ปัฏฐาน ๖ ในธรรมปฏิโลมปัฏฐาน ๖ ในธรรมอนุโลมปัจจนียปัฏฐาน ๖ ในธรรมปัจจนิยานุโลม ชื่อว่ามหาปกรณ์ (ปกรณ์ใหญ่).

ว่าด้วยการเปรียบกับสาคร

บัดนี้ เพื่อการรู้แจ้งถึงความที่พระอภิธรรมนี้เป็นธรรมลึกซึ้ง พึงทราบสาคร (ทะเล) ๔ คือ ๑. สังสารสาคร (สาคร คือ สงสาร) ๒. ชลสาคร (สาคร คือ น้ำมหาสมุทร) ๓. นยสาคร (สาคร คือ นัย) ๔. ญาณสาคร (สาคร คือ พระญาณ) บรรดาสาครทั้ง ๔ นั้น ชื่อว่าสังสารสาคร คือ สังสารวัฏที่ท่านกล่าวไว้อย่างนี้ว่า **ขนฺธานญฺจ ปฏิปาฏิ ธาตุอายตนานญฺจ อพฺโภจฺฉินฺนํ วตฺตมานา สංสาโรติ ปวุจฺจติ**. ลำดับแห่งขันธ์ ธาตุ และอายตนะ ซึ่งกำลังเป็นไปไม่ขาดสาย ท่านเรียกว่า **สงสาร** นี้ชื่อว่าสังสารสาคร.

สังสารสาครนี้นั้น เพราะเหตุที่เงื่อนเบื้องต้นของความเกิดขึ้นแห่งสัตว์เหล่านี้ย่อมไม่ปรากฏ คือไม่มีกำหนดว่า สัตว์ทั้งหลายเกิดขึ้นมาแล้วในที่สุดเพียงร้อยปีเท่านั้น เพียงพันปีเท่านั้น เพียงแสนปีเท่านั้น เพียงร้อยกัปเท่านั้น เพียงพันกัปเท่านั้น เพียงแสนกัปเท่านั้น ในกาลก่อนแต่นี้มิได้มีเลย ดังนี้ หรือว่า สัตว์ทั้งหลายเกิดขึ้นแล้วในกาลแห่งพระราชาพระนามโน้น ในกาลแห่งพระพุทธเจ้าพระนามโน้น ในกาลก่อนแต่นั้นไม่มีเลย ดังนี้ แต่ว่า มีโดยนัยนี้ว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เงื่อนเบื้องต้นแห่งอวิชชาไม่ปรากฏในกาลก่อนแต่อวิชชาไม่มี แต่ภายหลังจึงมี” ดังนี้.

การกำหนดเงื่อนมีในเบื้องต้นและที่สุดที่บุคคลรู้ไม่ได้นี้ ชื่อว่า**สังสารสาคร**.

มหาสมุทร พึงทราบว่า ชื่อ **ชลสาคร** มหาสมุทรนั้นลึก ๘๔,๐๐๐ โยชน์ ขึ้นชื่อว่าการประมาณน้ำในมหาสมุทรนั้นว่ามีเท่านี้ คือมีน้ำร้อยอาฬหกะ พันอาฬหกะ หรือแสนอาฬหกะ ไม่ได้เลย โดยที่แท้ห้วงมหาสมุทรนั้นย่อมปรากฏว่าใครๆ พึงนับไม่ได้พึงประมาณไม่ได้ย่อมถึงการนับว่าเป็นห้วงน้ำใหญ่โดยแท้ นี้ชื่อว่า**ชลสาคร**.

นัยสาคร เป็นไฉน ? **นัยสาคร** ได้แก่พระพุทธพจน์ คือ **พระไตรปิฎก** ปีติโสมนัสอันไม่มีที่สุดย่อมเกิดแก่บุคคลทั้งหลายผู้ถึงพร้อมด้วยศรัทธา มีความเลื่อมใสมาก มีญาณอันยิ่งแก่ผู้พิจารณาตันติแม้ทั้งสอง.

ตันติแม้ทั้งสองเป็นไฉน ? ตันติทั้งสอง คือ พระวินัยและพระอภิธรรม ปีติและโสมนัสอันไม่มีที่สุดย่อมเกิดแก่ภิกษุวินัยธรทั้งหลายผู้พิจารณาตันติแห่งวินัยว่าชื่อว่าการบัญญัติสิกขาบทอันสมควรแก่โทษ ธรรมดาว่า สิกขาบทนี้ย่อมมีเพราะโทษนี้ เพราะการก้าวล่วงอันนี้ ดังนี้ และเกิดแก่ผู้พิจารณาอุตริมนุสธรรมเปยยาล แก่ผู้พิจารณานีลเปยยาล ผู้พิจารณาสัญจริตเปยยาลว่าการบัญญัติสิกขาบท ไม่ใช่วิสัยของชนเหล่าอื่น เป็นวิสัยของพระพุทธเจ้าทั้งหลายเท่านั้น.

ปีติและโสมนัส อันไม่มีที่สุดย่อมเกิดแม้แก่ภิกษุผู้เรียนพระอภิธรรม ผู้พิจารณาอยู่ซึ่งตันติแห่งพระอภิธรรมว่า พระศาสดาของเราทั้งหลายเมื่อทรงจำแนกแม้ความแตกต่างแห่งขันธ์ แม้ความแตกต่างแห่งอายตนะ แม้ความแตกต่างแห่งธาตุ ความแตกต่างแห่งอินทรีย์ พละ โพชฌงค์ กรรม วิบาก การกำหนดรูปและอรูป ธรรมอันละเอียดสุขุม ทรงกระทำแต่ละข้อในรูปธรรมและอรูปธรรมให้เป็นส่วนๆ แสดงไว้ เหมือนการนับดาวทั้งหลายในท้องฟ้าฉะนั้น.

ก็ในการเกิดขึ้นแห่งปีติโสมนัสนั้น พึงทราบแม้เรื่องดังต่อไปนี้.

ดังได้สดับมา พระเถระชื่อว่ามหานาคติมิยติสสทัตตะ เมื่อไปสู่ฝั่งโน้นด้วยคิดว่า เราจักไหว้ต้นมหาโพธิ์ จึงนั่งที่พื้นเบื้องบนเรือแลดูมหาสมุทร ทีนั้น ในครั้งนั้นฝั่งโน้นไม่ปรากฏแก่ท่านเลย ฝั่งนี้ก็ไม่ปรากฏ เป็นเช่นกับแผ่นเงินอันเขาแผ่ออกและเช่นกับเครื่องลาดทำด้วยดอกมะลิฉะนั้น.

ท่านคิดว่ากำลังคลื่นของมหาสมุทรมีกำลังหรือหนอ หรือว่านยมุข (เนื้อความที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแนะนำไว้) ในสมันตปัฏฐาน ๒๔ ประเภทมีกำลัง ดังนี้. ทีนั้น ปีติมีกำลังก็เกิดขึ้นแก่ท่านผู้พิจารณาธรรมอันละเอียดสุขุมว่า การกำหนดใน

มหาสมุทรย่อมปรากฏ เพราะว่า มหาสมุทรนี้ เบื้องล่างกำหนดด้วยแผ่นดินเบื้องบนกำหนดด้วยอากาศ ข้างหนึ่งกำหนดด้วยภูเขาจักรวาล ข้างหนึ่งกำหนดด้วยฝั่ง แต่การกำหนดสมันตปัฏฐานย่อมไม่ปรากฏ ดังนี้ ท่านข่มปีติแล้ว เจริญวิปัสสนาตามที่นั่งอยู่ ยังกิเลสทั้งปวงให้สิ้นไปแล้ว ตั้งอยู่ในพระอรหัตซึ่งเป็นธรรมอันเลิศ แล้วเปล่งอุทานว่า **พระโยคีย่อมเห็นธรรมที่ลึกซึ้ง อันตรัสรู้ได้แสนยาก มีเหตุเป็นแดนเกิดขึ้น อันพระมเหสีทรงรู้ยิ่งโดยพระองค์เอง แสดงไว้โดยลำดับ โดยสิ้นเชิง ในสมันตปัฏฐาน นี้เท่านั้น เหมือนกับเป็นรูปร่างทีเดียว**. นี้ชื่อว่า **นัยสาคร**.

ญาณสาคร เป็นไฉน ? **สัพพัญญุตญาณ** ชื่อว่า **ญาณสาคร**.

จริงอยู่ ญาณอื่นไม่อาจเพื่อจะรู้สาครนั้นว่า นี้ชื่อว่าสังสารสาคร นี้ชื่อชลสาคร นี้ชื่อนยสาคร แต่สัพพัญญุตญาณเท่านั้นอาจเพื่อรู้ได้เพราะฉะนั้น สัพพัญญุตญาณจึงชื่อว่า**ญาณสาคร**.

บรรดาสาครทั้ง ๔ เหล่านั้น นยสาครประสงค์เอาในที่นี้ พระพุทธเจ้าทั้งหลายผู้สัพพัญญูเท่านั้นย่อมแทงตลอดในนัยสาครนี้.

พระผู้มีพระภาคเจ้าแม้นี้ ประทับนั่งที่ควงไม้โพธิ์ทรงแทงตลอดนัยสาครนี้ เมื่อทรงพิจารณาธรรมที่พระองค์แทงตลอดแล้ว ประทับนั่งโดยบัลลังก์เดียวตลอดสัปดาห์ว่า เมื่อเราเสาะแสวงหาธรรมนี้หนอ ล่วงไปถึง ๔ อสงไขย ยิ่งด้วยแสนกัป ภายหลังเรานั่ง ณ บัลลังก์นี้ จึงยังกิเลส ๑,๕๐๐ ให้สิ้นไปแล้วแทงตลอดได้ ดังนี้ ลำดับนั้น จึงเสด็จลุกขึ้นจากบัลลังก์ ประทับยืนแลดูบัลลังก์ตลอดสัปดาห์ด้วยพระเนตรอันไม่กระพริบ ด้วยพระดำริว่าสัพพัญญุตญาณ เราแทงตลอดแล้ว ณ บัลลังก์นี้หนอ ดังนี้.

ลำดับนั้น เหล่าเทวดาทั้งหลาย มีความปริวิตกเกิดขึ้นว่า แม้ในวันนี้พระสิทธัตถะพึงทำกิจที่ควรทำเป็นแน่ จึงยังไม่ละความอาลัยในบัลลังก์ ดังนี้. พระศาสดาทรงทราบวิตกของเทวดาทั้งหลาย เพื่อจะยังวิตกของเทวดาเหล่านั้นให้สงบ จึงเหาะขึ้นสู่เวหาสแสดงยมกปาฏิหาริย์.

จริงอยู่ ปาฏิหาริย์ที่พระองค์ทรงทำที่มหาโพธิบัลลังก์ก็ดี ทำที่สมาคมแห่งพระญาติก็ดี ที่สมาคมปาฏลีบุตรก็ดี ทั้งหมดได้เป็นเช่นกับยมกปาฏิหาริย์ที่ทำที่ควงไม้คัณฑามพพฤกษ์นั่นแหละ ครั้นทรงทำปาฏิหาริย์อย่างนี้แล้วจึงเสด็จลงจากอากาศแล้วเสด็จจงกรมตลอดสัปดาห์ ในระหว่างแห่งบัลลังก์และสถานที่อัน

พระองค์ประทับยืนอยู่แล้ว ก็ใน ๒๑ วันเหล่านี้ แม้วันหนึ่ง รัศมีทั้งหลายมิได้ออกจากสรีระของพระศาสดา แต่ในสัปดาห์ที่ ๔ ทรงประทับนั่งในเรือนแก้วในทิศพายัพ ชื่อว่าเรือนแก้ว มิใช่เรือนที่สำเร็จด้วยรัตนะ แต่บัณฑิตพึงทราบสถานที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพิจารณาปกรณ์ทั้ง ๗ ว่าเป็นเรือนแก้ว.

บรรดาปกรณ์ทั้ง ๗ นั้น แม้เมื่อทรงพิจารณาธรรมสังคณี รัศมีทั้งหลายก็ไม่ซ่านออกไปจากพระสรีระ เมื่อพิจารณาวิภังคปกรณ์ ธาตุกถา ปุคคลบัญญัติ กถาวัตถุปกรณ์ และยมกปกรณ์ รัศมีทั้งหลายก็มิได้ซ่านออกไปจากพระสรีระ แต่เมื่อใด ก้าวลงสู่มหาปกรณ์เริ่มพิจารณาว่า **เหตุปจฺจโย อารมฺมณปจฺจโย** ...ฯเปฯ... **อวิคตปจฺจโย** ดังนี้ เมื่อนั้น สัพพัญญุตญาณโดยความเป็นอันเดียวกัน ของพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้พิจารณาสมันตปัฏฐาน ๒๔ ประการย่อมได้โอกาส (ช่อง) ในมหาปกรณ์นั้นแหละ เปรียบเหมือนปลาใหญ่ ชื่อว่าติมิรปิงคละย่อมได้โอกาสโดยความเป็นอันเดียวกันในมหาสมุทรอันลึก ๘๔,๐๐๐ โยชน์นั่นแหละ ฉันใด พระสัพพัญญุตญาณ ก็ฉันนั้นเหมือนกัน ย่อมได้โอกาสในมหาปกรณ์ โดยความเป็นอันเดียวกันนั่นแหละ.

ว่าด้วยพระฉัพพรรณรังสี

เมื่อพระศาสดา ทรงพิจารณาธรรมอันละเอียดสุขุมตามความสบาย ด้วยพระสัพพัญญุตญาณซึ่งมีโอกาส (ช่อง) อันได้แล้วอย่างนี้ พระฉัพพรรณรังสี (รัศมี ๖ ประการ) คือ **นีละ** (เขียวเหมือนดอกอัญชัน) **ปีตะ** (เหลืองเหมือนหรดาล) **โลหิตะ** (แดงเหมือนตะวันอ่อน) **โอทาตะ** (ขาวเหมือนแผ่นเงิน) **มัญเชฏฐะ** (สีหงสบาทเหมือนดอกหงอนไก่) **ประภัสสร** (เลื่อมพรายเหมือนแก้วผลึก) ก็ซ่านออกจากพระสรีระ

พื้นแห่งท้องฟ้าได้เป็นราวกะว่าเต็มด้วยดอกอัญชันกระจายอยู่ทั่วไป เหมือนดารดาษด้วยดอกสามหาวหรือกลีบอุบลเขียว เหมือนขั้วตาลประดับด้วยแก้วมณีที่แกว่งไปมา และเหมือนแผ่นวัตถุสีเขียวเข้มที่ขึงออก ด้วยสามารถแห่งรัศมีสีเขียวเหล่าใด พระรัศมีสีเขียวเหล่านี้ ออกไปแล้วจาก**พระเกศา พระมัสสุ** และจาก**ที่สีเขียวแห่งพระเนตร**ทั้งสอง.

ทิศาภาคทั้งหลายย่อมรุ่งโรจน์ เหมือนโสรจสรง (ชำระ) ด้วยน้ำทองคำ เหมือนแผ่แผ่นทองคำออกไป เหมือนย้อมด้วยจุณแห่งนกกดไฟ (น่าจะเป็นผงขมิ้น) และเหมือนเรียงรายด้วยดอกกรรณิการ์ ด้วยอำนาจแห่งรัศมีสีเหลืองเหล่า

ใด รัศมีสีเหลืองเหล่านั้น ซ่านออกแล้วจาก**พระฉวีวรรณ** และจากที่**สีเหลืองแห่งพระเนตร**ทั้งสอง.

ทิศาภาคทั้งหลายรุ่งโรจน์แล้ว เหมือนย้อมด้วยจุณแห่งชาด เหมือนรดด้วยน้ำครั่งที่สุกดีแล้ว เหมือนคลุมด้วยผ้ากัมพลแดง เหมือนเรียงรายด้วยดอกชัยพฤกษ์ ดอกทองกวาว และดอกชบา ด้วยสามารถแห่งรัศมีสีแดงเหล่าใด พระรัศมีสีแดงเหล่านั้น ซ่านออกแล้วจาก**พระมังสะ พระโลหิต** และที่**สีแดงแห่งพระเนตร**ทั้งสอง.

ทิศาภาคทั้งหลายรุ่งโรจน์แล้ว เหมือนเกลื่อนกล่นด้วยขีรธาราที่เทออกจากหม้อเงิน เหมือนเพดานแผ่นเงินที่เขาขึงไว้ เหมือนขั้วตาลเงินที่แกว่งไปมา เหมือนดาดาษด้วยดอกคล้า ดอกโกมุท ดอกย่านทราย ดอกมะลิวัลย์ดอกมะลิซ้อนเป็นต้น ด้วยสามารถแห่งรัศมีสีขาวเหล่าใด รัศมีสีขาวเหล่านั้นซ่านออกแล้วจาก**พระอัฐิ**ทั้งหลาย จาก**พระทนต์**ทั้งหลาย และจากที่**สีขาวแห่งพระเนตร**ทั้งสอง.

ส่วนพระรัศมีสีหงสบาทและเลื่อมประภัสสร ก็ซ่านออกจากส่วนแห่งพระสรีระนั้นๆ พระฉัพพรรณรังสีเหล่านั้นออกแล้วจับมหาปฐพีใหญ่อันหนาทึบ ด้วยประการฉะนี้ มหาปฐพีอันหนาถึง ๒๔๐,๐๐๐ โยชน์ ได้เป็นเหมือนก้อนทองคำที่เขาขจัดมลทินแล้ว พระรัศมีทั้งหลายเจาะทะลุแผ่นดินลงไปจับน้ำในภายใต้ น้ำซึ่งรองแผ่นดินหนาถึง ๔๘๐,๐๐๐ โยชน์ ได้เป็นเหมือนทองคำที่ไหลคว้างออกจากเบ้าทอง พระรัศมีเหล่านั้นเจาะน้ำลงไปจับลม ลมหนา ๙๖๐,๐๐๐ โยชน์ ได้เป็นเหมือนแท่งทองคำที่ยกขึ้นแล้ว พระรัศมีทั้งหลายเจาะลมแล้วแล่นไปสู่อัชชฏากาศ (อากาศเวิ้งว้าง) ภายใต้.

ว่าด้วยส่วนเบื้องบน

พระรัศมีทั้งหลาย แม้พุ่งขึ้นไปแล้วจับอยู่ที่จาตุมหาราชิกา เจาะแทงตลอดจาตุมหาราชิกาไปจับชั้นดาวดึงส์ จากนั้นก็ไปยามา ดุสิต นิมมานรดี ปรนิมมิตวสวัตดี จากนั้นก็ไปพรหมโลก ๙ ชั้น จากนั้นก็ไปเวหัปผลา จากนั้นก็ไปปัญจสุทธาวาส จับอรูปทั้ง ๔ เจาะ (แทงตลอด)อรูปทั้ง ๔ แล้วแล่นไปสู่อัชชฏากาศ (อากาศเวิ้งว้าง).

โดยส่วนเบื้องขวางทั้งหลาย พระรัศมีแล่นไปสู่โลกาทั้งหลายอันหาที่สุดมิได้ ในที่ทั้งหลายมีประมาณเท่านี้ ไม่มีรัศมีพระจันทร์ในพระจันทร์ไม่มีรัศมีพระอาทิตย์

ในพระอาทิตย์ ไม่มีรัศมีดวงดาวในดวงดาวทั้งหลาย ไม่มีรัศมีของเทวดาทั้งหลายในที่ทั้งปวง คือ ที่อุทยาน วิมาน ต้นกัลปพฤษ์ทั้งหลาย ที่สรีระทั้งหลาย ที่อาภรณ์ทั้งหลาย ถึงมหาพรหมผู้สามารถแผ่แสงสว่างไปสู่โลกธาตุติสหัสสี และมหาสหัสสี ก็ได้เป็นเหมือนหิ่งห้อยในเวลาพระอาทิตย์ขึ้น พระจันทร์ พระอาทิตย์ ดวงดาว อุทยานวิมาน ต้นไม้กัลปพฤกษ์ของเทพ ก็ปรากฏเพียงเป็นการกำหนดเท่านั้น.

จริงอยู่ สถานที่มีประมาณเท่านี้ ได้เป็นที่ท่วมทับ (ปกคลุม) แล้วด้วยรัศมีของพระพุทธเจ้าทั้งนั้น พระฤทธิ์แม้นี้มิใช่ฤทธิ์เกิดจากการอธิษฐาน มิใช่ฤทธิ์เกิดจากภาวนาของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย แต่เมื่อ**พระโลกนารถทรงพิจารณาธรรมอันละเอียดสุขุม พระโลหิตก็ผ่องใส วัตถุรูปก็ผ่องใส พระฉวีวรรณก็ผ่องใส วรรณธาตุมีจิตเป็นสมุฏฐาน ตั้งอยู่ไม่หวั่นไหวในประเทศประมาณ ๘๐ ศอกโดยรอบ** พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพิจารณาธรรมโดยลักษณะนี้ ตลอด ๗ วัน.

มีคำ**ถามว่า** ธรรมที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพิจารณาตลอด ๗ คืน ๗ วัน ได้มีประมาณเท่าไร ? **ตอบว่า** หาประมาณมิได้.

นี้ชื่อว่าเทศนาด้วยพระหฤทัยก่อน ครั้นเมื่อความเป็นอย่างนั้น ใครๆ ก็ไม่พึงกล่าวได้ว่า ก็พระศาสดาเมื่อทรงเปล่งพระวาจาแสดงธรรมอันพระองค์คิดด้วยพระทัยตลอด ๗ วันอย่างนี้ โดยล่วงไปร้อยปีก็ดี พันปีก็ดี แสนปีก็ดี ก็ไม่สามารถเพื่อให้ถึงที่สุดได้ดังนี้.

จริงอยู่ ในกาลอันเป็นส่วนอื่น พระตถาคตเจ้าประทับนั่งท่ามกลาง เหล่าเทพหมื่นจักรวาลเหนือบัณฑุกัมพลศิลาอาสน์ ณ ควงไม้ปาริชาต ในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ เมื่อทรงแสดงธรรมทรงทำพระพุทธมารดาให้เป็นกายสักขีก็ทรงย่อแล้วๆ ซึ่งลำดับธรรมจากระหว่างธรรมแล้วแสดงโดยส่วนแห่งร้อย โดยส่วนแห่งพัน โดยส่วนแห่งแสน เทศนาที่พระองค์ให้เป็นไปติดต่อกันสามเดือน เป็นอนันตเทศนาประมาณมิได้ ประดุจคงคาในอากาศที่ไหลลงมาอย่างเร็ว และประดุจสายน้ำที่ไหลออกจากหม้อน้ำที่คว่ำปาก ฉะนั้น.

จริงอยู่ แม้ในกาลเป็นที่อนุโมทนาภัตของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ทรงอนุโมทนาอยู่ขยายออกหน่อยหนึ่ง ก็จะได้ประมาณเท่ากับทีฆนิกายและมัชฌิมนิกาย.

อนึ่ง เมื่อทรงแสดงธรรมแก่บริษัทที่ประชุมกันภายหลังแห่งภัต เทศนาก็มีประมาณเท่านิกายใหญ่ทั้งสอง คือ สังยุตตนิกาย และอังคุตตรนิกาย. เพราะเหตุ

ไร ? เพราะภวังคปริวาส (การอยู่อาศัยภวังคจิต) ของพระพุทธเจ้าทั้งหลายเร็ว ริมพระโอษฐ์เรียบสนิทดี พระชิวหาอ่อน คล่องพระโอษฐ์ พระสุรเสียงไพเราะ พระวาจาเปล่งได้เร็ว เพราะฉะนั้น แม้ธรรมอันพระองค์แสดงแล้วเพียงครู่หนึ่งนั้น จึงได้มีประมาณเท่านี้ ธรรมที่พระองค์ทรงแสดงแล้วตลอดไตรมาสจึงประมาณไม่ได้เลย.

จริงอยู่ พระอานนทเถระเป็นพหูสูต ทรงพระไตรปิฎกยืนอยู่แล้วโดยท่าที่ยืนนั่นแหละย่อมเรียนย่อมบอกย่อมแสดงคาถา ๑๕,๐๐๐ คาถา บทธรรม ๖๐,๐๐๐ บท เหมือนชนผู้ดึงดอกไม้ทั้งกิ่ง ธรรมมีประมาณเท่านี้ ชื่อว่าเป็นอุเทศมรรค (ทางแห่งอุเทศ) หนึ่งของพระเถระ เพราะว่า บุคคลอื่นเมื่อให้อุเทศตามลำดับบทแก่พระเถระย่อมไม่อาจเพื่อจะให้ คือบอกให้ไม่ทัน พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเท่านั้น พึงให้สมบูรณ์ พระสาวกผู้มีสติมากยิ่ง มีคติมากยิ่ง มีธิติมากยิ่งอย่างนี้ แม้เรียนเทศนาที่พระศาสดาแสดงแล้วตลอดไตรมาส โดยทำนองนี้ สิ้นพันปีก็ไม่อาจให้ถึงที่สุดได้.

ถามว่า ก็อุปาทินนกสรีระ (ร่างกายที่มีใจครอง) เนื่องด้วยกวฬิงการาหารของพระตถาคตเจ้า ผู้ทรงแสดงธรรมติดต่อกันตลอดไตรมาสเช่นนี้ เป็นไปได้อย่างไร ? **ตอบว่า** ด้วยการบำรุงนั่นแหละ.

จริงอยู่ กาลนั้น พระพุทธเจ้าทั้งหลายทรงวิเคราะห์ดีแล้ว ทรงกำหนดดีแล้ว ทรงพิจารณาดีแล้ว เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อทรงแสดงธรรม จึงทรงตรวจดูเวลาในมนุษยโลก พระองค์ทรงกำหนดเวลาภิกษาจารแล้ว เนรมิตพุทธนิมิตแล้วอธิษฐานว่า การห่มจีวร การถือบาตร การเปล่งเสียง กิริยาอาการของพุทธนิมิตนี้ จงมีอย่างนี้ จงแสดงธรรม ชื่อมีประมาณเท่านี้ ดังนี้ แล้วทรงถือบาตรและจีวรเสด็จไปสระอโนดาต เทวดาถวายไม้ชำระพระทนต์ชื่อนาคลดา พระองค์ทรงเคี้ยวไม้นาคลดานั้น ปฏิบัติสรีระในสระอโนดาตแล้วประทับยืนที่พื้นมโนศิลา ทรงครองสบงสองชั้นที่ทรงย้อมดีแล้ว ทรงห่มจีวร แล้วถือบาตรศิลาที่มหาราชถวาย เสด็จไปสู่อุตตรกุรุทวีปทรงนำบิณฑบาตมาจากที่นั้น ประทับนั่งที่ฝั่งสระอโนดาต ทรงเสวยแล้วเสด็จไปป่าไม้จันทน์ เพื่อทรงพักผ่อนกลางวัน.

แม้พระธรรมเสนาบดีสารีบุตรเถระก็ไปในที่นั้น กระทำวัตรต่อพระสัมมาสัมพุทธเจ้าแล้วนั่งอยู่ ณ ที่สมควรส่วนข้างหนึ่ง.

ลำดับนั้น พระศาสดาจะทรงประทานนัยแก่พระเถระ จึงตรัสบอกว่า ดูก่อนสารีบุตร ธรรมที่ตถาคตแสดงแล้วมีประมาณเท่านี้.

เมื่อพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ทรงประทานนัยอย่างนี้ การประทานนัยแก่พระ

อัครสาวกผู้ถึงปฏิสัมภิทาแล้ว เป็นเช่นบุคคลผู้ยืนอยู่ที่สุดฝั่งแล้วเหยียดมือชี้ให้ดูมหาสมุทร ฉะนั้น ธรรมที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงแล้วย่อมปรากฏชัดแม้แก่พระเถระโดยร้อยนัย พันนัย แสนนัย.

ถามว่า พระศาสดาทรงนั่งพักกลางวันแล้ว เสด็จไปแสดงธรรมเวลาไหน ?

ตอบว่า ธรรมดาว่า เวลาสำหรับแสดงธรรมแก่ชาวเมืองสาวัตถีที่ประชุมกันแล้วมีอยู่ ก็เสด็จไปเวลานั้น.

ถามว่า ใครเล่าย่อมทราบ ใครเล่าไม่ทราบว่า พระศาสดาเสด็จไปแสดงธรรม หรือว่า เสด็จมาแสดงธรรม.

ตอบว่า เทวดาผู้มีศักดิ์ใหญ่ย่อมทราบ เทวดาผู้มีศักดิ์น้อยย่อมไม่ทราบ.

ถามว่า เพราะเหตุไร เทวดาผู้มีศักดิ์น้อยจึงไม่ทราบ.

ตอบว่า เพราะพระสัมมาสัมพุทธเจ้า หรือพุทธนิมิต ไม่มีความต่างกับสิ่งทั้งหลายมีพระรัศมีเป็นต้น ความจริง ความต่างกันของพระพุทธเจ้าแม้ทั้งสองพระองค์นั้น ในพระรัศมี หรือพระสุรเสียง หรือพระดำรัสมิได้มี.

ฝ่ายพระสารีบุตรเถระก็นำธรรมที่พระศาสดาทรงแสดงแล้วๆ มาแสดงแก่ภิกษุ ๕๐๐ ผู้เป็นสัทธิวิหาริกของตน บัณฑิตพึงทราบบุรพโยคะ(การประกอบกรรมในกาลก่อน) ของภิกษุ ๕๐๐ เหล่านั้น ดังนี้.

บุรพโยคะของภิกษุ ๕๐๐

ได้ยินว่า ในกาลแห่งพระทศพลพระนามว่ากัสสป ภิกษุเหล่านั้นเกิดในกำเนิดค้างคาวลูกหนู ห้อยโหนอยู่ที่เงื้อมเขา เมื่อภิกษุผู้ทรงพระอภิธรรม ๒ รูป สาธยายพระอภิธรรมอยู่ ก็ถือเอานิมิตในเสียง แม้ไม่รู้ว่าเป็นธรรมฝ่ายดำ เป็นธรรมฝ่ายขาว ทำกาละแล้วก็เกิดในเทวโลกด้วยเหตุสักว่าถือเอานิมิตในเสียงเท่านั้น.

พวกเขาอยู่ในเทวโลกสิ้นพุทธันดรหนึ่ง ในกาลนั้นเขามาเกิดในมนุษยโลกเลื่อมใสในยมกปาฏิหาริย์ จึงบวชในสำนักของพระเถระพระเถระนำพระธรรมที่พระศาสดาทรงแสดงแล้วๆ มาแสดงแก่ภิกษุเหล่านั้น การสิ้นสุดลงแห่งการแสดงพระอภิธรรมของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า และการเรียนปกรณ์ ๗ ของภิกษุเหล่านั้นได้มีพร้อมๆกัน นั่นแหละ.

ทางแห่งการบอกพระอภิธรรมมีพระสารีบุตรเถระเป็นต้นเหตุ แม้วาระว่าด้วย การนับจำนวนมหาปกรณ์ ก็พระเถระนั่นแหละตั้งไว้.

จริงอยู่ พระเถระไม่ลบล้างลำดับธรรม เพื่อถือเอา เพื่อทรงจำ เพื่อเล่าเรียน และเพื่อบอก ได้โดยวิธีนี้ เพราะฉะนั้น จึงจัดตั้งไว้ซึ่งวาระว่าด้วยการนับ ก็ครั้นเมื่อความเป็นอย่างนั้น พระเถระก็เป็นผู้ทรงพระอภิธรรมก่อนกว่ากระมัง หามิได้ พระสัมมาสัมพุทธเจ้านั่นแหละเป็นผู้ทรงพระอภิธรรมก่อนกว่า เพราะว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับนั่ง ณ มหาโพธิบัลลังก์ ทรงแทงตลอดแล้วซึ่งพระอภิธรรมนั้น ก็แลครั้นเป็นพระพุทธเจ้าแล้วก็ประทับโดยบัลลังก์เดียวตลอด ๗ วันทรงเปล่งอุทานว่า **ยทา หเว ปาตุภวนฺติ ธมฺมา อาตาปิโน ฌายโต พฺราหฺมณสฺส** ...ฯเปฯ... **สูโรว โอภาสยมนฺตลิกฺขํ**.

ในกาลใดแล ธรรมทั้งหลายย่อมปรากฏแก่พราหมณ์ผู้มีความเพียรเพ่งอยู่ ในกาลนั้น ความสงสัยทั้งปวงเทียว ของพราหมณ์นั้นย่อมสิ้นไป เพราะมาทราบชัดซึ่งธรรมพร้อมทั้งเหตุ.

ในกาลใดแล ธรรมทั้งหลายย่อมปรากฏแก่พราหมณ์ผู้มีความเพียรเพ่งอยู่ ในกาลนั้น ความสงสัยทั้งปวงเทียว ของพราหมณ์นั้นย่อมสิ้นไป เพราะได้รู้แล้วซึ่งความสิ้นไปแห่งปัจจัยทั้งหลาย.

ในกาลใดแล ธรรมทั้งหลายย่อมปรากฏแก่พราหมณ์ผู้มีความเพียรเพ่งอยู่ ในกาลนั้น พราหมณ์นั้นย่อมกำจัดมารและเสนามารได้เหมือนพระอาทิตย์ยังท้องฟ้าให้ สว่างอยู่ ฉะนั้น.

นี้ชื่อว่า**ปฐมพุทธพจน์** แต่อาจารย์ผู้กล่าวบทแห่งธรรมย่อมกล่าวว่าชื่อว่าปฐมพุทธพจน์นี้ คือ **อเนกชาติสํสารํ สนฺธาวิสฺสํ อนิพฺพิสํ** ...ฯเปฯ... **ตณฺหานํ ขยมชฺฌคา**. (แปล่า) เมื่อเราแสวงหานายช่าง (คือตัณหา) ผู้กระทำซึ่งเรือน ยังไม่พบ จึงต้องท่องเที่ยวไปสู่สงสารมีชาติมิใช่น้อย เพราะการเกิดบ่อยๆ เป็นทุกข์ ดูก่อนนายช่างผู้กระทำซึ่งเรือน เราพบท่านแล้ว ท่านจักสร้างเรือนไม่ได้อีก ซี่โครงทั้งหมดของท่านเราหักเสียแล้ว ยอดเรือนเราก็รื้อออกแล้ว จิตของเราถึงวิสังขาร (คือพระนิพพาน) ถึงความสิ้นไปแห่งตัณหาทั้งหลายแล้ว.

พระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ทรงไสยาสน์ในระหว่างต้นสาละคู่ ในสมัยใกล้ปรินิพพานตรัสไว้ว่า **หนฺททานิ ภิกฺขเว** ...ฯปฯ... **สมฺปาเทถ** ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เอาเถอะ ตถาคตจักเตือนเธอทั้งหลายว่า สังขารทั้งหลายมีความเสื่อมสิ้นไปเป็นธรรมดา พวกเธอทั้งหลายจงถึงพร้อมด้วยความไม่ประมาทเถิด ดังนี้ ชื่อว่า **ปัจฉิมพุทธพจน์**.

พระสัทธรรมที่ประกาศอมตะที่พระองค์ตรัสไว้ ๔๕ พรรษาในระหว่างพระพุทธพจน์ทั้งสอง เหมือนนายมาลาการร้อยพวงดอกไม้ และเหมือนช่างแก้วร้อยพวงแก้ว ชื่อว่า**มัชฌิมพุทธพจน์** พระพุทธพจน์นั้นแม้ทั้งหมดเมื่อประมวลเข้าด้วยกัน โดยปิฎกเป็น ๓ ปิฎก โดยนิกายเป็น ๕ นิกาย โดยองค์มีองค์ ๙ โดยธรรมขันธ์ได้ ๘๔,๐๐๐ พระธรรมขันธ์.

อย่างไร. จริงอยู่ พระพุทธพจน์นี้แม้ทั้งหมด โดยปิฎกมี ๓ ประเภทเท่านั้น คือ **วินัยปิฎก สุตตันตปิฎก อภิธรรมปิฎก**.

บรรดาปิฎกทั้ง ๓ นั้นพระพุทธพจน์นี้คือ ปาฏิโมกข์ทั้งสอง วิภังค์ทั้งสอง ขันธกะ ๒๒ ปริวาร ๑๖ ชื่อว่า**วินัยปิฎก**.

พระพุทธพจน์นี้ คือ ทีฆนิกายซึ่งรวบรวมพระสูตรไว้ ๓๔ สูตรมีพรหมชาลสูตรเป็นต้น มัชฌิมนิกายซึ่งรวบรวมพระสูตรไว้ ๑๕๒ สูตร มีมูลปริยายสูตรเป็นต้น สังยุตตนิกายซึ่งรวบรวมพระสูตรไว้ ๗,๗๖๒ สูตร มีโอฆตรณสูตรเป็นต้น อังคุตตรนิกายซึ่งรวบรวมพระสูตรไว้ ๙,๕๕๗ สูตร มีจิตตปริยายสูตรเป็นต้น ขุททกนิกายมี ๑๕ ประเภท คือ ๑. ขุททกปาฐะ ๒. ธรรมบท ๓. อุทาน ๔. อิติวุตตกะ ๕. สุตตนิบาต ๖. วิมานวัตถุ ๗. เปตวัตถุ ๘. เถรคาถา ๙. เถรีคาถา ๑๐. ชาดก ๑๑. นิทเทส ๑๒. ปฏิสัมภิทา ๑๓. อปทาน ๑๔. พุทธวงศ์ ๑๕. จริยาปิฎก ชื่อว่า**สุตตันตปิฎก**.

ปกรณ์ ๗ มีธรรมสังคณีเป็นต้น ชื่อว่า**อภิธรรมปิฎก**.

พระวินัยมีอรรถ ๓ อย่าง

บรรดาปิฎกทั้ง ๓ นั้น พระวินัยนี้ บัณฑิตผู้รู้เนื้อความแห่งพระวินัยกล่าวว่า วินัย เพราะมีนัยต่างๆ มีนัยพิเศษ และเพราะฝึกหัดกายวาจา.

จริงอยู่ ในพระวินัยปิฎกนี้ ชื่อว่ามีนัยต่างๆ คือ มีนัยที่แยกไว้โดยปาฏิโมกขุทเทส ๕ อย่าง อาบัติ ๗ กองมีปาราชิกเป็นต้น มาติกาและวิภังค์เป็นต้น และที่ชื่อว่ามีนัยพิเศษ คือ นัยแห่งอนุบัญญัติ ซึ่งมีการทำให้มั่นคง และการทำให้หย่อนเป็นประโยชน์ อนึ่ง วินัยนี้ ชื่อว่าย่อมฝึกหัดกายวาจา เพราะป้องกันการประพฤติผิดทางกายและวาจา เพราะฉะนั้น วินัยนี้บัณฑิตจึงกล่าวว่า ชื่อว่าวินัย เพราะมีนัยต่างๆ เพราะมีนัยพิเศษเพราะฝึกหัดกายวาจา ด้วยเหตุนั้นนั่นแหละ เพื่อความเป็นผู้ฉลาดในอรรถแห่งการกล่าวถึงพระวินัยนั้น

ท่านจึงประพันธ์คาถาไว้ว่า

วิวิธวิเสสนยตฺตา วินยนโต เจว กายวาจานํ
วินยตฺถวิทูหิ อยํ วินโย วินโยติ อกฺขาโต.

พระวินัยนี้ บัณฑิตผู้รู้อรรถแห่งวินัยทั้งหลาย กล่าวว่า พระวินัย เพราะมีนัยต่าง ๆ เพราะมีนัยพิเศษ และเพราะฝึกหัดกายวาจา ดังนี้.

พระสูตรมีอรรถ ๖ อย่าง

ส่วนพระสูตร บัณฑิตผู้รู้อรรถแห่งพระสูตร กล่าวว่า **พระสูตร**

๑. **อตฺถานํ สูจนโต** เพราะการแสดงถึงประโยชน์
๒. **สุวุตฺตโต** เพราะเป็นดำรัสอันพระพุทธเจ้าตรัสดีแล้ว
๓. **สวนโต** เพราะเผล็ดประโยชน์
๔. **สูทนโต** เพราะหลั่งประโยชน์
๕. **สุตฺตาณา** เพราะเป็นที่ต้านทานอย่างดี
๖. **สุตฺตสภาคโต** เพราะมีส่วนเปรียบด้วยเส้นด้ายบรรทัด

จริงอยู่ พระสูตรนั้นย่อมแสดงประโยชน์ทั้งหลายอันต่างโดยประโยชน์ของตนและของผู้อื่นเป็นต้น.

อนึ่ง ในพระสูตรนี้ มีอรรถที่ตรัสไว้อย่างดี เพราะตรัสคล้อยตามอัธยาศัยของเวไนยสัตว์.

ก็พระสูตรนี้ย่อมหลั่งออกซึ่งประโยชน์ทั้งหลาย เหมือนข้าวกล้าผลิตผล และย่อมหลั่งออกซึ่งประโยชน์ทั้งหลาย เหมือนแม่โคนมหลั่งน้ำนมออก ชื่อว่าต้านทาน คือย่อมรักษาประโยชน์ทั้งหลายเหล่านั้นอย่างดี อนึ่ง ชื่อว่ามีส่วนเปรียบด้วยเส้นด้ายบรรทัด เปรียบเหมือนเส้นด้ายบรรทัดย่อมเป็นประมาณของช่างถากทั้งหลายฉันใด พระสูตรแม้นี้ ก็เป็นประมาณของวิญญูชนทั้งหลาย ฉันนั้นเหมือนกัน. อนึ่ง ดอกไม้ทั้งหลายที่เขาร้อยไว้ด้วยด้ายย่อมไม่เรี่ยรายไม่กระจัดกระจายฉันใด เนื้อความทั้งหลายที่ทรงรวบรวมไว้ด้วยพระสูตรนี้ ก็ฉันนั้นเหมือนกัน.

ด้วยเหตุนั้น เพื่อความเป็นผู้ฉลาดในอรรถแห่งการกล่าวถึงพระสูตรนั้น ท่านจึงประพันธ์คาถาไว้ว่า

อตฺถานํ สูจนโต สุวุตฺตโต สวนโตถ สูทนโต
สุตฺตาณา สุตฺตสภาคโต จ สุตฺตํ สุตฺตนฺติ อกฺขาตํ

พระสูตร ท่านเรียกว่า พระสูตร เพราะแสดงอรรถ เพราะตรัสไว้ดีแล้ว เพราะเผล็ดประโยชน์ เพราะหลั่งประโยชน์ เพราะต้านทานได้ดี และเพราะมีส่วนเปรียบด้วยเส้นด้ายบรรทัด ฉะนั้น.

พระอภิธรรมมีอรรถ ๕ อย่าง

ส่วนพระอภิธรรม บัณฑิตกล่าวว่า พระอภิธรรม เพราะเหตุที่ในอภิธรรมปิฎกนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสธรรมที่มีความเจริญ ๑ ที่ควรกำหนด ๑ ที่ควรบูชา ๑ ที่กำหนดไว้ ๑ และเป็นที่ยิ่ง ๑. จริงอยู่ **อภิ**ศัพท์นี้ ใช้ในความหมายว่า **เจริญ ควรกำหนด ควรบูชา ที่กำหนดไว้ และที่ยิ่ง**.

จริงอย่างนั้น **อภิ**ศัพท์นี้ ใช้ในคำว่า **เจริญ** ในประโยคมีอาทิว่า ดูก่อนท่านผู้มีอายุ ทุกขเวทนาหนักย่อมเจริญ (กำเริบ) แก่กระผมมิได้ลดลง ดังนี้.

ใช้ในความหมาย**ควรกำหนด** ในประโยคมีอาทิว่า ราตรีเหล่านั้นใด ท่านกำหนดรู้แล้ว กำหนดหมายไว้แล้ว ดังนี้.

ใช้ในความหมาย**ควรบูชา** ในประโยคมีอาทิว่า พระราชาที่พระราชาทรงบูชาเป็นจอมมนุษย์ดังนี้.

ใช้ในความหมาย**กำหนดไว้** ในประโยคมีอาทิว่า **ปฏิพโล วิเนตุ๎ อภิธมฺเม อภิวินเย** แปลว่า เป็นผู้สามารถเพื่อแนะนำในธรรมที่กำหนดไว้ในวินัยที่กำหนดไว้ดังนี้.

อธิบายว่า ในธรรมและวินัยที่เว้นจากการปะปนกัน. ใช้ในความหมายว่า **ยิ่ง** (อธิกะ) ในประโยคมีอาทิว่า มีวรรณะอันงามยิ่ง ดังนี้.

อนึ่ง ในพระอภิธรรมนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสธรรมทั้งหลายที่มีความเจริญโดยนัยเป็นต้นว่า ภิกษุย่อมเจริญมรรคเพื่อเข้าถึงรูปภพ มีจิตประกอบด้วยเมตตาแผ่ไปสู่ทิศหนึ่งอยู่ ดังนี้ก็มี ตรัสธรรมทั้งหลายที่ควรกำหนด เพราะความเป็นธรรมที่ควรกำหนดด้วยอารมณ์ทั้งหลายโดยนัยเป็นต้นว่า เป็นรูปารมณ์ หรือ สัททารมณ์ ดังนี้ก็มี ตรัสธรรมทั้งหลายที่น่าบูชา โดยนัยเป็นต้นว่า เสกขธรรม อเสกขธรรม โลกุตรธรรม ดังนี้ก็มี ท่านอธิบายว่า ธรรมที่ควรบูชา ตรัสธรรมทั้งหลายที่ทรงกำหนดไว้ เพราะเป็นธรรมที่กำหนดโดยสภาวะ โดยนัยเป็นต้นว่า ผัสสะย่อมมี เวทนาย่อมมี ดังนี้ก็มี และตรัสธรรมทั้งหลายอันยิ่ง โดยนัยเป็นต้นว่า มหัคคตธรรม อัปปมาณธรรม อนุตรธรรม ดังนี้ก็มี ด้วยเหตุนั้น เพื่อความฉลาดในอรรถ

แห่งการกล่าวถึงพระอภิธรรมนี้ ท่านจึงประพันธ์คาถาไว้ว่า

ยํ เอตฺถ วุฑฺฒิมนฺโต สลกฺขณา ปูชิตา ปริจฺฉินฺนา วุตฺตาธิกา จ ธมฺมา อภิธมฺโม เตน อกฺขาโต.

บัณฑิตกล่าวว่า พระอภิธรรม เพราะเหตุที่พระอภิธรรมนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสถึงธรรมที่เจริญ ๑ ธรรมที่ควรกำหนด ๑ ธรรมที่ควรบูชา ๑ ธรรมกำหนด(แยก)ไว้ ๑ และธรรมที่ยิ่ง ๑.

ความหมายที่ไม่ต่างกันของปิฎก

อนึ่ง ในปิฎกทั้ง ๓ นี้ บัณฑิตผู้รู้อรรถแห่งปิฎกศัพท์กล่าวว่า คำว่า **ปิฎก** ที่ไม่แตกต่างกันนั้นว่า ชื่อว่าปิฎก เพราะอรรถว่าเป็น**ปริยัติ** และ**ภาชนะ** (เครื่องรองรับ) บัดนี้ พึงประมวลปิฎกศัพท์นั้นเข้าด้วยกันแล้วทราบปิฎกแม้ทั้ง ๓ มีวินัยเป็นต้น.

จริงอยู่ แม้**ปริยัติ** ท่านก็เรียกว่า **ปิฎก** (ตำรา) เหมือนในประโยคมีอาทิว่า **มา ปิฏกสมฺปทาเนน** อย่าเชื่อโดยอ้างตำรา แม้ภาชนะอย่างใดอย่างหนึ่ง ก็เรียกว่า **ปิฎก** เหมือนในประโยคมีอาทิว่า **อถ ปุริโส อาคจฺเฉยฺย กุทฺทาลปิฏก-มาทาย** ครั้งนั้น บุรุษ (ผู้ทำถนน)ถือเอาจอบและตะกร้า (ปิฎก) มาดังนี้.

เพราะฉะนั้น บัณฑิตผู้รู้อรรถแห่งปิฎกศัพท์จึงกล่าวว่า ชื่อว่า**ปิฎก** เพราะอรรถว่าเป็นปริยัติ และภาชนะ(เครื่องรองรับ).

บัดนี้ บัณฑิตพึงประมวลปิฎกศัพท์เข้าด้วยกัน แล้วพึงทราบปิฎกแม้ทั้ง ๓ มีวินัยเป็นต้น คือ พึงทำสมาส (วินัยเป็นต้น) กับปิฎกศัพท์ซึ่งมีอรรถ ๒ อย่างอย่างนี้ แล้วพึงทราบปิฎกแม้ทั้ง ๓ มีวินัยเป็นต้นเหล่านี้ว่า พระวินัยนั้นด้วย เป็นปิฎกด้วย ชื่อว่าวินัยปิฎก เพราะเป็นปริยัติ และเพราะเป็นภาชนะ (เครื่องรองรับ) แห่งอรรถนั้นๆ, พระสูตรนั้นด้วย เป็นปิฎกด้วย ชื่อว่าสุตตันปิฎก, และพระอภิธรรมนั้นด้วย เป็นปิฎกด้วย ชื่อว่าอภิธรรมปิฎก โดยนัยที่กล่าวแล้วนั้นแหละอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้.

ความหมายคำว่า ปิฎก ที่ต่างกัน

ก็ครั้นทราบอย่างนี้แล้ว เพื่อความฉลาดเนื้อความต่างๆ ในปิฎกแม้ทั้ง ๓ นั่นแหละอีกว่า ในปิฎกเหล่านั้น บัณฑิตพึงแสดงประเภท**เทศนา ศาสนะ กถา**

สิกขา ปหานะ และ**คัมภีรภาพ** ตามสมควร คือว่าภิกษุย่อมบรรลุประเภทปริยัติ สมบัติ และวิบัติ อันใด ในปิฎกใด โดยประการใด พึงอธิบาย ประเภทปริยัติ สมบัติ และวิบัติแม้นั้นทั้งหมด โดยประการนั้นเถิด.

ในข้อนั้น มีคำบรรยาย และอธิบาย ดังต่อไปนี้ จริงอยู่ ปิฎกทั้ง ๓ แม้เหล่านี้ ท่านเรียกตามลำดับว่า **อาณาเทศนา โวหารเทศนา ปรมัตถเทศนา ยถาปราธศาสนะ ยถานุโลมศาสนะ ยถาธัมมศาสนะ สังวราสังวรกถา ทิฏฐิวินิเวฐนกถา และนามรูปปริจเฉทกถา**.

ว่าโดยเทศนา

จริงอยู่ บรรดาปิฎกทั้ง ๓ นี้ พระวินัยปิฎก เรียกว่าอาณาเทศนา เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ควรแก่การใช้อำนาจ (อาณา) ทรงแสดงมากไปด้วยอาณา(อำนาจ), พระสุตตันตปิฎก เรียกว่า โวหารเทศนา เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเป็นผู้ฉลาดในโวหาร (บัญญัติศัพท์) ทรงแสดงมากไปด้วยโวหาร, พระอภิธรรมปิฎก เรียกว่า ปรมัตถเทศนา เพราะความที่พระผู้มีพระภาคเจ้าเป็นผู้ฉลาดในปรมัตถธรรม ทรงแสดงมากไปด้วยปรมัตถธรรม.

ว่าโดยศาสนะ

อนึ่ง **ปิฎกที่หนึ่ง** เรียกชื่อว่า **ยถาปราธศาสนะ** เพราะสัตว์ทั้งหลายผู้มีความผิดมาก พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงสั่งสอนตามที่มีความผิดในพระวินัยปิฎกนี้,

ปิฎกที่สอง เรียกชื่อว่า **ยถานุโลมศาสนะ** เพราะเหล่าสัตว์ที่มี**อัธยาศัย อนุสัยจริยา** และ**อธิมุติ** มิใช่น้อย พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงทรงสั่งสอนไปตามลำดับในพระสุตตันตปิฎกนี้,

ปิฎกที่สาม เรียกชื่อว่า **ยถาธัมมศาสนะ** เพราะสัตว์ทั้งหลายผู้มีความสำคัญในสภาวสักว่ากองแห่งธรรมว่า **เรา ของเรา** พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงสั่งสอนตามควรแก่ธรรมในพระอภิธรรมปิฎกนี้.

ว่าโดยกถา

อนึ่ง **ปิฎกที่หนึ่ง** เรียกว่า **สังวราสังวรกถา** เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสความสังวรน้อยใหญ่ อันเป็นปฏิปักษ์ต่อความประพฤติผิดไว้ในพระวินัยปิฎกนี้. คำว่า **สังวราสังวร** นี้ ได้แก่ สังวรน้อยและใหญ่ เหมือนกัมมากัมมะ (กรรมน้อย

ใหญ่) และผลาผล (ผลน้อยใหญ่).

ปิฎกที่สอง เรียกว่า **ทิฏฐิวินิเวฐนกถา** เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสถึงการเปลื้องทิฏฐิอันเป็นปฏิปักษ์ต่อทิฏฐิ ๖๒ ไว้ในพระสุตตันตปิฎกนี้.

ปิฎกที่สาม เรียกว่า **นามรูปปริจเฉทกถา** เพราะตรัสถึงการกำหนดนามและรูปอันเป็นปฏิปักษ์ต่อธรรม มีราคะเป็นต้นไว้ในพระอภิธรรมปิฎกนี้.

ว่าโดยสิกขาเป็นต้น

อนึ่ง ในปิฎกแม้ทั้ง ๓ เหล่านั้น บัณฑิตพึงทราบ**สิกขา ๓ ปหานะ ๓** และ**คัมภีรภาพ ๔** อย่าง.

จริงอย่างนั้น ว่าโดยนัยพิเศษ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัส**อธิศีลสิกขาไว้ในพระวินัยปิฎก ตรัสอธิจิตตสิกขาไว้ในพระสุตตันตปิฎก และตรัสอธิปัญญาสิกขาไว้ในพระอภิธรรมปิฎก**.

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัส**ปหาน (การละ) วีติกกมกิเลสไว้ในพระวินัยปิฎก** เพราะความที่ศีลเป็นปฏิปักษ์ต่อการก้าวล่วงของกิเลส (วีติกกมกิเลส) ตรัสการ**ปหานปริยุฏฐานกิเลสไว้ในพระสุตตันตปิฎก** เพราะความที่สมาธิเป็นปฏิปักษ์ต่อกิเลสที่กลุ้มรุม (ปริยุฏฐานกิเลส) ตรัสการ**ปหานอนุสัยกิเลสไว้ในพระอภิธรรมปิฎก** เพราะความที่ปัญญาเป็นปฏิปักษ์ต่ออนุสัยกิเลส.

อีกอย่างหนึ่ง ในปิฎกที่หนึ่งตรัสการละกิเลสทั้งหลายด้วยตทังคปหาน (ละชั่วคราว) ในสองปิฎกนอกนี้ตรัสการละกิเลสด้วยวิกขัมภนปหานและสมุจเฉทปหาน อีกอย่างหนึ่ง ในปิฎกที่หนึ่งตรัสการปหานสังกิเลสคือทุจริต ในสองปิฎกนอกนี้ ตรัสการปหานสังกิเลส คือ ตัณหาและทิฏฐิ.

ว่าโดยคัมภีรภาพ ๔ อย่าง

อนึ่ง ในปิฎกทั้ง ๓ นี้ แต่ละปิฎกพึงทราบคัมภีรภาพ (ความลึกซึ้ง) ๔ อย่าง คือ **โดยธรรม โดยอรรถ โดยเทศนา และโดยปฏิเวธ**.

บรรดาคัมภีรภาพเหล่านั้น พระบาลี (**ตนฺติ**) ชื่อว่า**ธรรม**.

เนื้อความแห่งพระบาลีนั้น ชื่อว่า**อรรถ**.

การแสดงบาลีตามที่กำหนดไว้อย่างดีด้วยใจนั้น ชื่อว่า**เทศนา**.

การตรัสรู้ตามความเป็นจริงซึ่งธรรมและอรรถแห่งบาลีนั้น ชื่อว่า**ปฏิเวธ**.

จริงอยู่ **ธรรม อรรถ เทศนา และปฏิเวธ** ในปิฎกทั้ง ๓ นั้น ชื่อว่า**ลึกซึ้ง** เพราะสัตว์ทั้งหลายผู้มีปัญญาน้อยหยั่งลงได้ยากเป็นที่พึงอันบุคคลผู้มีปัญญาน้อยไม่พึงได้เปรียบเหมือนมหาสมุทร อันสัตว์เล็กทั้งหลายมีกระต่ายเป็นต้นหยั่งให้ถึงได้โดยยาก ทั้งเป็นที่พึ่งก็ไม่ได้ ฉะนั้น บัณฑิตพึงทราบคัมภีรภาพแม้ทั้ง ๔ อย่าง ในปิฎกทั้ง ๓ นี้แต่ละปิฎก ด้วยประการฉะนี้.

อีกนัยหนึ่ง เหตุชื่อว่า**ธรรม** เหมือนที่ตรัสไว้ว่า ญาณในเหตุ ชื่อว่า**ธรรม-ปฏิสัมภิทา**.

ผลของเหตุ ชื่อว่า**อรรถ** เหมือนที่ตรัสไว้ว่า ญาณในผลของเหตุ ชื่อว่า **อัตถปฏิสัมภิทา**.

บัญญัติ ท่านหมายเอา**การกล่าวธรรมสมควรแก่ธรรม** ชื่อว่า**เทศนา** หรือว่าการกล่าวธรรมด้วยสามารถแห่งอนุโลมปฏิโลม สังเขป และพิสดารเป็นต้น ชื่อว่า**เทศนา**.

การตรัสรู้ ชื่อว่า**ปฏิเวธ**. ก็ปฏิเวธนั้น เป็นทั้งโลกิยะและโลกุตระ.

อธิบายว่า การหยั่งรู้ในธรรมทั้งหลายสมควรแก่อรรถ ในอรรถทั้งหลายสมควรแก่ธรรม ในบัญญัติทั้งหลายสมควรแก่คลองแห่งบัญญัติ โดยวิสัย (อารมณ์) โดยอสัมโมหะ (ความไม่หลงลืม) หรือว่า ความที่ธรรมเหล่านั้นๆ อันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในที่นั้นๆ เป็นธรรมไม่วิปริต เป็นไปกับด้วยลักษณะอันพึงแทงตลอดได้.

บัดนี้ บัณฑิตพึงทราบคัมภีรภาพแม้ทั้ง ๔ อย่าง ในปิฎกทั้ง ๓ เหล่านี้ และปิฎกทีเดียว เพราะในปิฎกเหล่านั้น ธรรมหรืออรรถใดๆ หรือเทศนาซึ่งส่องเนื้อความนั้นๆ โดยประการที่ควรรู้เนื้อความซึ่งตรงต่อญาณของผู้ฟังโดยประการนั้นๆ ก็หรือว่า การแทงตลอด กล่าวคือการหยั่งลงสู่ธรรมอันไม่วิปริตในปิฎกทั้ง ๓ เหล่านั้นอันใด หรือความที่ธรรมเหล่านั้นๆ ซึ่งมีสภาพไม่วิปริต กล่าวคือกำหนดได้อันพึงแทงตลอดธรรมทั้งหมดนั้น คนมีปัญญาน้อยไม่สร้างกุศลสมภารไว้หยั่งลงได้โดยยาก ทั้งจะเป็นที่พึงก็ไม่ได้เปรียบเหมือนมหาสมุทร สัตว์เล็กมีกระต่ายเป็นต้น หยั่งให้ถึงได้ยาก ทั้งจะเป็นที่พึ่งไม่ได้ฉะนั้น.

ก็ด้วยคำมีประมาณเท่านี้ ย่อมเป็นอันข้าพเจ้ากล่าวถึงเนื้อความคาถานี้ว่า บัณฑิตพึงแสดงประเภทเทศนา ศาสนะ กถา สิกขา ปหานะ และคัมภีรภาพ ในปิฎกทั้ง ๓ เหล่านี้ ตามสมควร ด้วยประการฉะนี้.

แต่ในคาถานี้ว่า **ภิกษุย่อมบรรลุประเภทปริยัติ สมบัติ และแม้วิบัติอันใด ในปิฎกใด โดยประการใด พึงเจริญเนื้อความแม้นั้นทั้งหมดโดยประการนั้น** ดังนี้.

บัณฑิตพึงเห็นความแตกต่างกันแห่งปริยัติ ๓ อย่างในพระไตรปิฎกทั้ง ๓ ดังต่อไปนี้.

ว่าด้วยปริยัติ ๓ ประเภท

จริงอยู่ ปริยัติมี ๓ ประเภท คือ

๑. **อลคัททูปมปริยัติ** ปริยัติเปรียบด้วยอสรพิษร้าย
๒. **นิสสรณัตถปริยัติ** ปริยัติเพื่อประโยชน์แก่การสลัดออก
๓. **ภัณฑาคาริกปริยัติ** ปริยัติเปรียบด้วยขุนคลัง

บรรดาปริยัติเหล่านั้น ปริยัติที่ถือเอาไม่ดี คือเรียนเพื่อเหตุแห่งการโต้แย้งเป็นต้น ชื่อว่า**อลคัททูปมปริยัติ** ซึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงหมายเอาตรัสไว้ว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย บุรุษผู้มีความต้องการอสรพิษมีพิษร้าย ย่อมแสวงหาอสรพิษมีพิษร้าย เมื่อเที่ยวแสวงหาอสรพิษมีพิษร้าย เขาเห็นอสรพิษมีพิษร้ายตัวใหญ่ ก็พึงจับอสรพิษนี้นั้น ที่ขนดหรือที่หาง อสรพิษนั้นพึงแว้งขบเอาที่มือ หรือแขน หรืออวัยวะน้อยใหญ่แห่งใดแห่งหนึ่งของบุรุษนั้น บุรุษนั้นพึงเข้าถึงความตาย หรือทุกข์ปางตาย เพราะการขบกัดนั้นเป็นเหตุ ข้อนั้นเพราะเหตุแห่งอะไร ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เพราะความที่อสรพิษร้ายอันบุรุษจับแล้วไม่ดี แม้ฉันใด ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย โมฆบุรุษบางพวกในธรรมวินัยนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกันแลย่อมเล่าเรียนธรรม คือ สุตะ ฯลฯ เวทัลละ บุรุษเหล่านั้นครั้นเรียนธรรมนั้นแล้วย่อมไม่ใคร่ครวญเนื้อความแห่งธรรมเหล่านั้นด้วยปัญญา เมื่อโมฆบุรุษเหล่านั้นไม่ใคร่ครวญอรรถด้วยปัญญา ธรรมเหล่านั้นย่อมไม่ทนต่อการเพ่ง โมฆบุรุษเหล่านั้น มีการโต้แย้งเป็นอานิสงส์ และมีการยังตนให้พ้นจากวาทะนั้นๆ เป็นอานิสงส์ ย่อมเรียนธรรม และย่อมเรียนธรรม เพื่อประโยชน์แก่ธรรมใดย่อมไม่เสวยผลแห่งธรรมนั้น ธรรมเหล่านั้นอันโมฆบุรุษเหล่านั้นเรียนแล้วไม่ดีย่อมเป็นไปเพื่อมิใช่ประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความทุกข์สิ้นกาลนาน ข้อนั้นเพราะเหตุแห่งอะไร ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เพราะความที่ธรรมทั้งหลายอันโมฆบุรุษนั้นเรียนแล้วไม่ดี ดังนี้.

ส่วนปริยัติใด อันบุคคลเรียนดีแล้ว คือหวังอยู่ซึ่งความบริบูรณ์แห่งคุณมี

สีลขันธ์เป็นต้นเรียนแล้ว มิใช่เรียนเพราะเหตุการโต้แย้งเป็นต้น ปริยัตินี้ ชื่อว่า **นิสสรณัตถปริยัติ** (มีความต้องการเพื่อสลัดออก)ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงหมายถึงตรัสไว้ว่า ธรรมเหล่านั้น อันกุลบุตรเหล่านั้นเรียนดีแล้วย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูล และเพื่อความสุขสิ้นกาลนาน ข้อนั้น เพราะเหตุแห่งอะไรดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เพราะธรรมทั้งหลาย อันกุลบุตรเรียนดีแล้ว.

ส่วนพระขีณาสพผู้มีขันธ์อันกำหนดรู้แล้ว ละกิเลสแล้ว มีมรรคอันเจริญแล้ว มีธรรมไม่กำเริบอันแทงตลอดแล้ว ทำนิโรธให้แจ้งแล้ว ย่อมเรียนปริยัติใดเพื่อรักษาประเพณี เพื่อรักษาวงศ์อย่างเดียว ปริยัตินี้ ชื่อว่า**ภัณฑาคาริกปริยัติ** (ปริยัติเปรียบด้วยขุนคลัง) ดังนี้ บัณฑิตพึงทราบประเภทแห่งปริยัติ ๓ อย่าง ในพระไตรปิฎกเหล่านั้น ดังกล่าวมาแล้ว.

ว่าด้วยสมาบัติ ๓ ประเภท

อนึ่ง ภิกษุผู้ปฏิบัติดีแล้ว (**สุปฏิปนฺโน**) ในพระวินัยอาศัยสีลสัมปทาย่อมบรรลุวิชชา ๓ ก็เพราะตรัสประเภทแห่งวิชชา ๓ เหล่านั้นนั่นแหละไว้ในพระวินัยนี้.

ภิกษุผู้ปฏิบัติดีแล้วในพระสูตร อาศัยสมาธิสัมปทาย่อมบรรลุอภิญญา ๖ ก็เพราะตรัสประเภทแห่งสมาธิเหล่านั้นนั่น แหละไว้ในพระสูตรนั้น.

ภิกษุผู้ปฏิบัติดีแล้วในพระอภิธรรม อาศัยปัญญาสัมปทาย่อมบรรลุปฏิสัมภิทา ๔ ก็เพราะตรัสประเภทแห่งปฏิสัมภิทาเหล่านั้นนั่นแหละไว้ ในพระอภิธรรมนั้น.

ภิกษุผู้ปฏิบัติดีแล้วในพระวินัย พระสูตร พระอภิธรรมเหล่านั้นย่อมบรรลุสมบัติอันต่างด้วยวิชชา ๓ อภิญญา ๖ และปฏิสัมภิทา ๔ นี้โดยลำดับ ด้วยประการฉะนี้.

ว่าด้วยวิบัติ ๓ ประเภท

อนึ่ง ภิกษุผู้ปฏิบัติผิดในพระวินัย เป็นผู้มีความสำคัญว่าไม่มีโทษในผัสสะที่มีใจครองเป็นต้น อันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงห้ามแล้ว โดยความเสมอด้วยสัมผัสมีเครื่องลาดและเครื่องนุ่งห่ม มีสัมผัสเป็นสุขเป็นต้นที่ทรงอนุญาตแล้ว เหมือนคำที่พระอริฏฐะกล่าวว่า เราย่อมรู้ทั่วถึงธรรมอันพระผู้มีพระภาคเจ้าแสดงแล้ว โดยประการที่ธรรมทั้งหลายอันกระทำอันตรายที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้วนี้ ไม่

สามารถทำอันตรายแก่ผู้เสพอยู่ได้ ดังนี้ ต่อจากนั้นเธอก็ถึงความเป็นผู้ทุศีล.

ภิกษุผู้ปฏิบัติผิดในพระสูตร ไม่รู้คำอธิบาย เหมือนในประโยคมีอาทิว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย บุคคล ๔ จำพวกเหล่านี้มีอยู่ มีปรากฏอยู่ในโลก ดังนี้ย่อมถือเอาผิด ซึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงหมายเอาตรัสไว้ว่า บุคคลมีอัตตาอันถือเอาผิด ย่อมกล่าวตู่เราด้วยย่อมขุด (ทำลาย) ซึ่งตนด้วย และย่อมประสบสิ่งมิใช่บุญเป็นอันมากด้วย ดังนี้ ต่อจากนั้น เธอก็ถึงความเป็นมิจฉาทิฏฐิ.

ภิกษุผู้ปฏิบัติผิดในพระอภิธรรม จะวิจารธรรมเกินไป ย่อมคิดแม้สิ่งที่ไม่ควรคิด (อจินไตย) ต่อจากนั้น ก็จะถึงความฟุ้งซ่านแห่งจิต สมกับพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อจินไตย ๔ เหล่านี้ บุคคลไม่ควรคิด ซึ่งเมื่อคิดอยู่ ก็พึงเป็นผู้มีส่วนแห่งความเป็นบ้า แห่งความคับแค้น ดังนี้.

ภิกษุผู้ปฏิบัติผิดในพระไตรปิฎกนี้ ย่อมถึงความวิบัติอันต่างด้วยความเป็นผู้ทุศีล ความเป็นมิจฉาทิฏฐิ และความฟุ้งซ่านแห่งจิตนี้ โดยลำดับ ด้วยประการฉะนี้.

ด้วยคำมีประมาณเท่านี้ คาถาแม้นี้ก็เป็นอันข้าพเจ้ากล่าวแล้วว่า **ภิกษุย่อมบรรลุประเภทแห่งปริยัติ สมบัติ และแม้วิบัติอันใด ในปิฎกใด โดยประการใด พึงเจริญเนื้อความแม้นั้นทั้งหมด ด้วยประการนั้น.**

บัณฑิตครั้นทราบปิฎกทั้งหลายโดยประการต่างๆ ด้วยอาการอย่างนี้แล้วพึงทราบพุทธพจน์แม้ทั้งหมดที่ประมวลมาด้วยสามารถแห่งปิฎกเหล่านั้นว่าเป็นปิฎก ๓ ดังนี้.

พระพุทธพจน์มี ๕ นิกาย

พระพุทธพจน์ว่าโดยนิกาย มี ๕ นิกาย อย่างไร ? จริงอยู่ พระพุทธพจน์นั้น แม้ทั้งหมดมี ๕ ประเภท คือ **ทีฆนิกาย มัชฌิมนิกาย สังยุตตนิกาย อังคุตตรนิกาย ขุททกนิกาย.**

ทีฆนิกาย ๓๔ สูตร

บรรดานิกายทั้ง ๕ นั้น ทีฆนิกายเป็นไฉน ? พระสูตร ๓๔ สูตรมีพรหมชาลสูตรเป็นต้น รวบรวมไว้ ๓ วรรค เรียกว่า **ทีฆนิกาย** ดังคาถาที่ท่านประพันธ์ไว้ว่า **พระสูตร ๓๔ สูตรเท่านั้น มี ๓ วรรค ท่านรวบรวมไว้สำหรับนิกายใด นิกายนั้น ชื่อว่าทีฆนิกาย** นับตามลำดับ เป็นนิกายที่หนึ่ง.

ถามว่า เพราะเหตุไร นิกายที่หนึ่งนี้ จึงเรียกว่า ทีฆนิกาย ? **ตอบว่า** เพราะเป็นที่ประชุม และเป็นที่อาศัยอยู่แห่งพระสูตรทั้งหลายขนาดยาว.

จริงอยู่ **ที่เป็นที่ประชุม** หรือ**ที่เป็นที่อาศัยอยู่** ก็เรียกว่า **นิกาย**.

ก็ในข้อนี้มีคำสาธก (ตัวอย่าง) ทั้งทางพระศาสนาและทางโลก ดังในประโยคมีอาทิว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราไม่พิจารณาเห็นนิกายอื่นแม้สักอย่างหนึ่งที่วิจิตรเหมือนพวกสัตว์เดียรัจฉานนี้ คือ นิกายของสัตว์เล็กๆ ที่รวมกันอยู่ ๑ นิกายของสัตว์ที่อยู่ตามโคลนตม ๑. และพึงทราบเนื้อความแห่งถ้อยคำในความเป็นนิกายแม้แห่งนิกาย (๔ นิกาย) ที่เหลือ โดยประการที่กล่าวมาแล้ว.

มัชฌิมนิกาย ๑๕๒ สูตร

มัชฌิมนิกาย เป็นไฉน ? พระสูตร ๑๕๒ สูตร มีมูลปริยายสูตรเป็นต้น ท่านรวบรวมไว้ ๑๕ วรรค เป็น**พระสูตรขนาดปานกลาง** ชื่อว่า **มัชฌิมนิกาย** ดังคาถาที่ท่านประพันธ์ไว้ว่า พระสูตร ๑๕๒ สูตร มีในนิกายใด นิกายนั้น ชื่อว่ามัชฌิมนิกาย ท่านรวบรวมไว้ ๑๕ วรรค.

สังยุตตนิกาย ๗,๗๖๒ สูตร

สังยุตตนิกาย เป็นไฉน ? พระสูตร ๗,๗๖๒ สูตร มีโอฆตรณสูตรเป็นต้น ที่จัดตั้งไว้ด้วยสามารถแห่งเทวตาสังยุตเป็นต้นเรียกว่า **สังยุตตนิกาย** ดังคาถาที่ท่านประพันธ์ไว้ว่า พระสูตร ๗,๗๖๒ สูตร มีในนิกายใด นิกายนั้น ท่านรวบรวมไว้เป็นสังยุตตนิกาย.

อังคุตตรนิกาย ๙,๕๕๗ สูตร

อังคุตตรนิกาย เป็นไฉน ? พระสูตร ๙,๕๕๗ สูตร มีจิตตปริยาทานสูตรเป็นต้น ซึ่งจัดตั้งไว้ด้วยสามารถแห่งถ้อยคำเกินหนึ่งแห่ง ส่วนหนึ่งๆขึ้นไปที่ละข้อ ดังคาถาที่ประพันธ์ไว้ว่า พระสูตรในอังคุตตรนิกาย จำนวน ๙,๕๕๗ สูตร มีในนิกายใด นิกายนั้น ชื่อว่า **อังคุตตรนิกาย**.

ขุททกนิกาย

ขุททกนิกาย เป็นไฉน ? คือ **วินัยปิฎก อภิธรรมปิฎก และปาฐะ ๑๕ ประเภท** มีธัมมบท ขุททกปาฐะเป็นต้นทั้งหมด ที่แสดงไว้ก่อนแล้ว เว้นพระพุทธ

พจน์ที่เหลือคือนิกาย ๔ (มีทีฆนิกายเป็นต้น) ชื่อว่า **ขุททกนิกาย**.

ดังคาถาที่ท่านประพันธ์ไว้ว่า ยกเว้นนิกาย ๔ มีทีฆนิกายเป็นต้น เหล่านี้ พระพุทธพจน์อื่นจากนั้น มีอยู่แก่นิกายใด นิกายนั้น บัณฑิตเรียกว่า ขุททกนิกาย.

นิกาย ๕ อย่างย่อมมีด้วยสามารถแห่งนิกายอย่างนี้.

พระพุทธพจน์มีองค์ ๙

พระพุทธพจน์มีองค์ ๙ อย่างไร ? จริงอยู่ พระพุทธพจน์นี้แม้ทั้งหมดมี ๙ ประเภท คือ **สุตตะ เคยยะ เวยยากรณะ คาถา อุทานะ อิติวุตตกะ ชาตกะ อัพภูตธัมมะ เวทัลละ**.

บรรดาองค์ทั้ง ๙ นั้น อุภโตวิภังค์ นิทเทส ขันธกะ ปริวาร พระสูตรในสุตตนิบาตมีมงคลสูตร รัตนสูตร นาลกสูตร และตุวฏกสูตรเป็นต้น และพระดำรัสของพระผู้มีพระภาคเจ้า แม้อื่นที่มีชื่อว่า **สุตตันตะ** (เหล่านี้)พึงทราบว่า **เป็นสุตตะ**.

พระสูตรที่มีคาถาแม้ทั้งหมด พึงทราบว่าเป็นเคยยะ ว่าโดยพิเศษ ได้แก่ สคาถวรรคทั้งสิ้น ในสังยุตตนิกาย **เป็นเคยยะ**.

พระอภิธรรมปิฎกแม้ทั้งหมด พระสูตรที่ไม่มีคาถา และพุทธพจน์อื่นที่ไม่ประกอบด้วยองค์ ๘ พึงทราบว่า **เป็นเวยยากรณะ**.

ธรรมบท เถรคาถา เถรีคาถา และคาถาล้วนๆ อันไม่มีชื่อว่าสูตรในสุตตนิบาต พึงทราบว่า **เป็นคาถา**.

พระสูตร ๘๒ สูตร อันปฏิสังยุตด้วยคาถาที่สำเร็จด้วยโสมนัสสญาณพึงทราบว่า **เป็นอุทาน**.

พระสูตร ๑๑๐ สูตร ที่เป็นไปโดยนัยมีอาทิว่า วุตฺตญฺเหตํ ภควตา (จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสพระดำรัสนี้) พึงทราบว่า **เป็นอิติวุตตกะ**.

ชาดก ๕๕๐ ชาดก มีอปัณณกชาดกเป็นต้น พึงทราบว่า **เป็นชาตกะ**.

พระสูตรที่ปฏิสังยุตด้วยอัจฉริยอัพภูตธรรมแม้ทั้งหมด ที่เป็นไปโดยนัยมีอาทิว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อัพภูตธรรมที่น่าอัศจรรย์ ๔ ประการเหล่านี้ มีอยู่ในพระอานนท์ พึงทราบว่า **เป็นอัพภูตธัมมะ**.

พระสูตรที่มีผู้ทูลถามแล้ว ได้แล้วได้อีกซึ่งความรู้และความยินดีแม้ทั้งหมดมี จูลเวทัลลสูตร มหาเวทัลลสูตร สัมมาทิฏฐิสูตร สักกปัญหสูตร สังขารภาชนียสูตร

และมหาปุณณมสูตรเป็นต้น พึงทราบว่า **เป็นเวทัลละ**.

เมื่อว่าโดยองค์ พระพุทธพจน์มีองค์ ๙ ด้วยประการฉะนี้.

พระพุทธพจน์ ๘๔,๐๐๐ พระธรรมขันธ์

พระพุทธพจน์ ๘๔,๐๐๐ พระธรรมขันธ์ เป็นไฉน ? จริงอยู่พระพุทธพจน์ทั้งหมดนี้แหละมี ๘๔,๐๐๐ ประเภท ด้วยสามารถแห่งพระธรรมขันธ์ที่พระอานนท์รวบรวมแสดงไว้อย่างนี้ว่า ธรรมทั้งหลายที่ดำรงอยู่ของข้าพเจ้า ข้าพเจ้าเรียนมาจากพระพุทธเจ้า ๘๒,๐๐๐ จากพระภิกษุ ๒,๐๐๐ รวมเป็น ๘๔,๐๐๐ พระธรรมขันธ์.

บรรดาพุทธพจน์เหล่านั้น พระสูตรมีอนุสนธิหนึ่ง เรียกว่า **ธรรมขันธ์หนึ่ง**. พระสูตรใดมีหลายอนุสนธิ ก็นับจำนวนธรรมขันธ์ตามอนุสนธิในพระสูตรนั้นในการประพันธ์เป็นคาถา **การถามปัญหาเป็นธรรมขันธ์หนึ่ง การวิสัชนาก็เป็นธรรมขันธ์หนึ่ง**.

ในพระอภิธรรม การจำแนกติกะและทุกะแต่ละหมวดและการจำแนกวารจิตแต่ละอย่างก็เป็นธรรมขันธ์หนึ่ง.

ในพระวินัยมี วัตถุ มาติกา บทภาชนีย์ อาบัติ อนาบัติ อันตราบัติ การกำหนดติกะ ธรรมที่เป็นอเตกิจฉะที่เป็นสเตกิจฉะ ในวัตถุเป็นต้นเหล่านี้ แต่ละส่วนพึงทราบว่าเป็นธรรมแต่ละธรรมขันธ์.

ว่าโดยพระธรรมขันธ์ พึงทราบว่าเป็นพระธรรมขันธ์ ๘๔,๐๐๐ ด้วยอาการอย่างนี้.

พระพุทธพจน์ในคราวทำปฐมสังคีติ

พระพุทธพจน์แม้ทั้งหมดนั้น โดยประการตามที่กล่าวแล้วนั่นแหละอันหมู่สงฆ์ผู้มีวสีมีพระมหากัสสปะเป็นประมุข เมื่อจะสังคายนาในเวลาทำปัญจสติกสังคีติได้สังคายนากำหนดประเภทชัดลงไปดังนี้ว่า นี้เป็นปฐมพุทธจน์ นี้เป็นมัชฌิมพุทธพจน์ นี้เป็นปัจฉิมพุทธพจน์ นี้เป็นวินัยปิฎก นี้เป็นสุตตันตปิฎก นี้เป็นอภิธรรมปิฎก นี้เป็นทีฆนิกาย ...ฯลฯ... นี้เป็นขุททกนิกาย เหล่านี้เป็นนวังคสัตถุศาสน์ซึ่งมีสุตตะเป็นต้น เหล่านี้เป็นพระธรรมขันธ์ มี ๘๔,๐๐๐ พระธรรมขันธ์ ดังนี้.

อนึ่ง พระเถระเหล่านั้นมิได้กำหนดเพียงประเภทที่กล่าวนี้เท่านั้น ยังได้

กำหนดประเภทสังคหะแม้อื่นๆ ซึ่งปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกทั้ง ๓ มิใช่น้อย มีอาทิเช่น อุทานสังคหะ (หมวดอุทาน) วรรคสังคหะ เปยยาลสังคหะ นิปาตสังคหะ หมวดนิบาตมีเอกนิบาต ทุกนิบาตเป็นต้น สังยุตตสังคหะ และปัณณาสสังคหะ เป็นต้น สังคายนาแล้วอย่างนี้สิ้น ๗ เดือน.

ก็ในการอวสานแห่งการสังคายนาพระพุทธพจน์นั้น มหาปฐพีนี้ได้สั่นสะเทือน เลื่อนลั่น หวั่นไหว มีประการมิใช่น้อยหยั่งลงไปถึงน้ำรองแผ่นดินเป็นที่สุด เป็นดุจมีความปราโมทย์อันเกิดขึ้นพร้อมแล้วให้อยู่ซึ่งสาธุการว่าจงดูศาสนาของพระทศพลนี้ อันพระมหากัสสปเถระกระทำให้สามารถเพื่อเป็นไปตลอดกาลประมาณ ๕,๐๐๐ ปี และได้เกิดมหัศจรรย์ทั้งหลายอเนกประการ.

โดยเฉพาะอภิธรรม

ก็ในปิฎกนี้ เมื่อพระเถระทั้งหลายสังคายนาพระพุทธพจน์แล้วอย่างนี้ **พระอภิธรรมนี้ เมื่อว่าโดยปิฎก เป็นอภิธรรมปิฎก เมื่อว่าโดยนิกายเป็นขุททกนิกาย เมื่อว่าโดยองค์เป็นเวยยากรณะ เมื่อว่าโดยธรรมขันธ์เป็นธรรมขันธ์** หลายพันธรรมขันธ์ (๒๒,๐๐๐ ธรรมขันธ์).

บรรดาภิกษุทั้งหลายผู้ทรงพระอภิธรรมนั้นในกาลก่อนมีภิกษุรูปหนึ่งนั่งอยู่ในที่ประชุมบริษัท เมื่อจะนำสูตรจากพระอภิธรรมมากล่าว ได้กล่าวธรรมกถาว่า รูปขันธ์เป็นอัพยากตะ ขันธ์ ๔ เป็นกุศลก็มี เป็นอกุศลก็มี เป็นอัพยากตะก็มี อายตนะ ๑๐ เป็นอัพยากตะ อายตนะ ๒ เป็นกุศลก็มี เป็นอกุศลก็มี เป็นอัพยากตะก็มี ธาตุ ๑๖ เป็นอัพยากตะ ธาตุ ๒ เป็นกุศลก็มี เป็นอกุศลก็มี เป็นอัพยากตะก็มี สมุทัยสัจจะเป็นอกุศล มรรคสัจจะเป็นกุศล นิโรธสัจจะเป็นอัพยากตะ ทุกขสัจจะเป็นกุศลก็มี เป็นอกุศลก็มี เป็นอัพยากตะก็มี อินทรีย์ ๑๐ เป็นอัพยากตะ โทมนัสสินทรีย์เป็นอกุศล อนัญญตัญญัสสามีตินทรีย์เป็นกุศล อินทรีย์ ๔ เป็นกุศลก็มี เป็นอัพยากตะก็มี อินทรีย์ ๖ เป็นกุศลก็มี เป็นอกุศลก็มี เป็นอัพยากตะก็มี ดังนี้.

ภิกษุรูปหนึ่งซึ่งนั่งอยู่ในที่นั้น ได้ถาม**พระธรรมกถึก**ว่า ดูก่อนท่านธรรมกถึก ท่านนำสูตรมายาวเหมือนจะเอามาล้อมเขาสิเนรุ สูตรนี้มีชื่อว่าอย่างไรเล่า ?

พระธรรมกถึก : ชื่อว่าพระอภิธรรมสูตร ผู้มีอายุ.

ภิกษุนั้น : เพราะเหตุไร จึงนำพระอภิธรรมสูตรมา การนำพระสูตรอื่นที่เป็นพุทธภาษิตมา ไม่สมควรหรือ

พระธรรมกถึก : พระอภิธรรม ใครภาษิตไว้เล่า ?

ภิกษุนั้น : พระอภิธรรมนี้ ไม่ใช่พุทธภาษิต.

พระธรรมกถึก : ดูก่อนผู้มีอายุ ก็คุณเรียนพระวินัยปิฎกหรือไม่.

ภิกษุนั้น : กระผมไม่ได้เรียนขอรับ.

พระธรรมกถึก : เห็นจะเป็นเพราะคุณไม่ทรงพระวินัย เมื่อไม่รู้จึงกล่าวอย่างนี้.

ภิกษุนั้น : กระผมเรียนเพียงวินัยเท่านั้นขอรับ.

พระธรรมกถึก : แม้วินัยนั้นก็เรียนเอาไม่ดี คงจักนั่งเรียนหลับอยู่ที่ท้ายบริษัท หรือว่า เพราะพระอุปัชฌาย์ผู้ให้บุคคลเช่นท่านบรรพชาอุปสมบทเป็นคนด่วนได้ เพราะเหตุไร ? เพราะแม้วินัยเธอก็เรียนไม่ดี จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสพระดำรัสนี้ในพระวินัยนั้นว่า ภิกษุผู้ไม่ประสงค์จะติเตียนกล่าวตามเหตุว่า นิมนต์ท่านเรียนพระสูตร เรียนคาถาทั้งหลาย หรือเรียนพระอภิธรรมไปก่อน ภายหลังจักเรียนพระวินัย ดังนี้ก็ไม่เป็นอาบัติ ก็แม้คำว่า ภิกษุขอโอกาสถามปัญหาในพระสูตร แต่ไพล่ถามอภิธรรมหรือวินัย ขอโอกาสถามปัญหาในพระอภิธรรม แต่ไพล่ถามพระสูตรหรือวินัย ขอโอกาสถามปัญหาในพระวินัย แต่ไพล่ถามพระสูตรหรืออภิธรรม ดังนี้ มีประมาณเท่านี้ ท่านก็ย่อมไม่รู้ พระธรรมกถึกนั้น จึงเป็นอันข่มปรวาทีได้ด้วยถ้อยคำแม้ประมาณเท่านี้.

ก็มหาโคสิงคสูตร เป็นสูตรสำคัญกว่าสูตรแม้นี้ เพราะเหตุที่เป็นพุทธภาษิตจริงอยู่ ในมหาโคสิงคสูตรนั้น พระธรรมเสนาบดีสารีบุตรเถระไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้า เพื่อกราบทูลปัญหาที่ถามและคำวิสัชนากะกันและกัน เมื่อจะบอกคำวิสัชนาของพระมหาโมคคัลลานเถระ จึงกราบทูลว่า พระมหาโมคคัลลานเถระกล่าวว่า ท่านสารีบุตร ภิกษุสองรูปในพระธรรมวินัยนี้ กล่าวอภิธรรมกถา เธอทั้งสองนั้นย่อมถามปัญหากันแล้วย่อมช่วยกันแก้ ไม่ขัดแย้งกัน และธรรมมีกถาของเธอทั้งสองนั้นย่อมเป็นไปได้ดี ท่านสารีบุตร ป่าโคสิงคสาลวันพึงงามด้วยภิกษุเห็นปานนี้แล ดังนี้.

พระศาสดาไม่ตรัสว่า ขึ้นชื่อว่าพระผู้ทรงพระอภิธรรมเป็นผู้อยู่ภายนอกศาสนาของเรา ดังนี้ แต่ทรงยกพระศอขึ้น ดุจพระสุวรรณภิงคาร(พระเต้าทอง) เมื่อจะยังเนื้อความนั้นให้สมบูรณ์ ด้วยพระโอษฐ์อันมีสิริดังพระจันทร์เพ็ญ จึงทรงเปล่งพระสุรเสียงอันก้องกังวานดุจเสียงของพระพรหมประทานสาธุการถึงพระมหาโมค

คัลลานเถระว่า ดีละๆ สารีบุตร ดังนี้ แล้วตรัสว่า ก็โมคคัลลานะเมื่อจะพยากรณ์โดยชอบ ก็พึงพยากรณ์ตามนั้น ดูก่อนสารีบุตร ด้วยว่าโมคคัลลานะเป็นธรรมกถึก ดังนี้.

ภิกษุผู้ทรงอภิธรรมชื่อว่าพระธรรมกถึก

จริงอยู่ ได้ยินว่า **ภิกษุผู้ทรงพระอภิธรรมเท่านั้น** ชื่อว่า **พระธรรมกถึก** นอกจากนี้แม้กล่าวธรรม ก็ไม่ใช่เป็นพระธรรมกถึก เพราะเหตุไร เพราะว่า ภิกษุผู้ไม่ทรงพระอภิธรรมเหล่านั้นเมื่อกล่าวธรรมย่อมกล่าวลำดับกรรม ลำดับวิบาก กำหนดรูปอรูป ลำดับธรรมให้สับสน ส่วนภิกษุผู้ทรงพระอภิธรรมย่อมไม่ให้ลำดับธรรมสับสน เพราะฉะนั้น ภิกษุผู้ทรงพระอภิธรรม จะกล่าวธรรมหรือมิได้กล่าวก็ตาม แต่ในเวลาที่เธอถูกถามปัญหาแล้วก็จักกล่าวแก้ปัญหานั้นได้ พระศาสดาทรงหมายถึงคำนี้ว่า ภิกษุผู้ทรงพระอภิธรรมนี้เท่านั้น ชื่อว่าเป็นพระธรรมกถึกอย่างยิ่ง ดังนี้ จึงทรงประทานสาธุการแล้วตรัสว่า โมคคัลลานะกล่าวดีแล้ว ดังนี้.

ผู้คัดค้านพระอภิธรรมชื่อว่าทำลายชินจักร

บุคคลเมื่อคัดค้านพระอภิธรรม ชื่อว่า **ย่อมให้การประหารในชินจักรนี้ ย่อมคัดค้านพระสัพพัญญุตญาณ ย่อมหมิ่นเวสารัชชญาณของพระศาสดา ย่อมขัดแย้งบริษัทผู้ต้องการฟัง ย่อมผูกเครื่องกั้นอริยมรรค จักปรากฏในเภทกรวัตถุ ๑๘ อย่าง อย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นผู้ควรแก่อุกเขปนิยกรรม นิยสกรรม ตัชชนียกรรม เพราะทำกรรมนั้น จึงควรส่งเธอไปว่า เจ้าจงไป จงเป็นคนกินเดนเลี้ยงชีพเถิด** ดังนี้.

พระอภิธรรมมีนิทานหรือไม่

แม้หากบุคคลพึงกล่าวอย่างนี้ว่า ถ้าหากพระอภิธรรมเป็นพุทธภาษิตไซร้ แม้นิทานของพระอภิธรรมนั้นก็ควรจัดเป็นพระอภิธรรมด้วย เหมือนนิทานที่ท่านจัดไว้หลายพันพระสูตร โดยนัยมีอาทิว่า สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ที่เมืองราชคฤห์ ดังนี้.

พึงคัดค้านผู้นั้นว่า นิทานของชาดก สุตตนิบาต และธรรมบทเป็นต้น เห็นปานนี้ก็ไม่มี ธรรมเหล่านี้ก็ไม่ใช่พุทธภาษิตกระมัง แล้วพึงบอกแม้ให้ยิ่งกว่านี้ด้วยอาการอย่างนี้ว่า ดูก่อนบัณฑิต ธรรมดาว่า พระอภิธรรมนี้เป็นวิสัยของพระ

สัพพัญญูพุทธเจ้าทั้งหลายเท่านั้น ไม่ใช่วิสัยของคนเหล่าอื่น จริงอยู่ การเสด็จหยั่งลงสู่พระครรภ์ของพระพุทธเจ้าทั้งหลายปรากฏแล้ว อภิชาติก็ปรากฏ อภิสัมโพธิก็ปรากฏ ธรรมจักกัปปวัตตนะก็ปรากฏ ยมกปาฏิหาริย์ก็ปรากฏ การเสด็จไปสู่ที่อยู่ของเทวดาก็ปรากฏ ความแสดงธรรมในเทวโลกก็ปรากฏ การเสด็จลงจากเทวโลกก็ปรากฏ.

ขึ้นชื่อว่าการขโมยช้างแก้ว หรือม้าแก้วของพระจ้าจักรพรรดิแล้ว เทียมยานน้อยไป นั่นไม่ใช่ฐานะ มิใช่เหตุ หรือว่า ชื่อว่าการขโมยจักรรัตนะแล้วห้อยไว้ที่เกวียนบรรทุกฟางเอาไป ไม่ใช่ฐานะไม่ใช่เหตุที่เป็นไปได้ หรือว่า ชื่อว่าการขโมยมณีรัตนะที่สามารถส่องแสงไกลประมาณโยชน์ใส่ไว้ในกระเช้าฝ้ายแล้วใช้สอย ก็ไม่ใช่ฐานะไม่ใช่เหตุที่เป็นไปได้ เพราะเหตุไร ? เพราะเป็นภัณฑะสมควรแก่พระเจ้าจักรพรรดิ ข้อนี้ฉันใด เพราะพระอภิธรรมก็ฉันนั้นเหมือนกัน ไม่ใช่วิสัยของชนเหล่าอื่น เป็นวิสัยของพระสัพพัญญูพุทธเจ้าเหล่านั้น จริงอยู่ การเสด็จหยั่งลงสู่พระครรภ์ของพระพุทธเจ้าทั้งหลายปรากฏแล้ว ฯลฯ การเสด็จลงจากเทวโลกก็ปรากฏ ดูก่อนบัณฑิต ขึ้นชื่อว่ากิจด้วยนิทานของพระอภิธรรมจึงมิได้มีด้วยประการฉะนี้ เมื่อกล่าวอย่างนี้แล้ว ปรวาทีก็ไม่อาจเพื่อจะยกอุทาหรณ์อันประกอบด้วยสหธรรมมาโต้ตอบได้.

ว่าด้วยพระอภิธรรมมีนิทาน

ส่วนพระติสสคุตตเถระผู้อยู่ในมัณฑลาราม ได้นำปเทสวิหารสูตรนี้มากล่าวว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เรานั้นตรัสรู้ครั้งแรก อยู่ด้วยธรรมเป็นเครื่องอยู่อันใด เราก็อยู่ด้วยปเทสะ คือส่วนแห่งธรรมอันนั้น ดังนี้ เพื่อแสดงว่าพระอภิธรรมนี้ มีมหาโพธิเป็นนิทาน ดังนี้.

จริงอยู่ ชื่อว่าปเทสะ (ในปเทสสูตร) มี ๑๐ อย่าง คือ ขันธปเทสะ อายตนปเทสะ ธาตุปเทสะ สัจจปเทสะ อินทรียปเทสะ ปัจจยาการปเทสะ สติปัฏฐานปเทสะ ฌานปเทสะ นามปเทสะ ธรรมปเทสะ บรรดาปเทสะ ๑๐ เหล่านั้น พึงทราบดังต่อไปนี้.

พระศาสดาทรงแทงตลอดเบญจขันธ์โดยสิ้นเชิง (นิปปเทสะ) ณ ควงไม้มหาโพธิ์ แล้วทรงประทับอยู่ด้วยเวทนาขันธ์นั้นแหละตลอดไตรมาสนี้ ทรงแทงตลอดอายตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ โดยสิ้นเชิง แล้วประทับอยู่ด้วยอำนาจเวทนาในธัมมายตนะและด้วยอำนาจเวทนาในธัมมธาตุนั้นแหละตลอดไตรมาสนี้ ทรงแทงตลอดสัจจะ ๔

โดยสิ้นเชิง แล้วประทับอยู่ด้วยอำนาจเวทนาในทุกขสัจจะนั่นแหละตลอดไตรมาสนี้ ทรงแทงตลอดอินทรีย์ ๒๒ โดยสิ้นเชิงแล้วประทับอยู่ด้วยอำนาจแห่งอินทรีย์ในหมวด ๕ แห่งเวทนาตลอดไตรมาสนี้ ทรงแทงตลอดการหมุนเวียนแห่งปัจจยาการ ๑๒ บท โดยสิ้นเชิงแล้วประทับอยู่ด้วยเวทนาอันมีผัสสะเป็นปัจจัยตลอดไตรมาสนี้ ทรงแทงตลอดสติปัฏฐาน ๔ โดยสิ้นเชิงแล้วประทับอยู่ด้วยสามารถแห่งเวทนาสติปัฏฐานตลอดไตรมาสนี้ ทรงแทงตลอดฌาน ๔ ด้วยสามารถแห่งเวทนาในองค์ฌานนั่นแหละตลอดไตรมาสนี้ ทรงแทงตลอดนามโดยสิ้นเชิงแล้วประทับอยู่ด้วยสามารถแห่งเวทนาในนามนั้นนั่นแหละตลอดไตรมาสนี้ ทรงแทงตลอดธรรมทั้งหลายโดยสิ้นเชิงแล้วประทับอยู่ด้วยสามารถแห่งเวทนาติกะนั่นแหละตลอดธรรมทั้งหลาย โดยพระเถระกล่าวนิทานแห่งพระอภิธรรม ด้วยสามารถแห่งปเทสวิหารสูตรไว้อย่างนี้.

ฝ่ายพระสุธรรมเทวเถระผู้อยู่ในคามวาสี เมื่อจะเปลี่ยนแปลงธรรมที่ภายใต้โลหปราสาท กล่าวไว้ว่า ปรวาทีบุคคลนี้ เป็นเหมือนประคองแขนทั้งสองคร่ำครวญอยู่ในป่า และสร้างคดีที่ไม่มีพยาน จึงไม่ทราบแม้พระอภิธรรมว่ามีนิทาน แล้วกล่าวอย่างนี้อีกว่า สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ที่บัณฑุกัมพลศิลาอาสน์ ณ ควงไม้ปาริชาต สวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ในครั้งนั้นแล พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสอภิธรรมกถาแก่เทวดาชั้นดาวดึงส์ว่า **กุสลา ธมฺมา อกุสลา ธมฺมา อพฺยากตา ธมฺมา** เป็นต้น.

ส่วนในพระสูตรอื่นๆ ก็มีนิทานอย่างเดียวกันนั่นแหละ.

พระอภิธรรมมีนิทาน ๒ อย่าง

ในพระอภิธรรมมีนิทาน ๒ อย่าง คือ **อธิคมนิทาน** และ **เทศนานิทาน**.

บรรดานิทานทั้ง ๒ นั้น **อธิคมนิทาน** พึงทราบตั้งแต่พระทศพลพระนามว่าทีปังกร จนถึงมหาโพธิบัลลังก์, **เทศนานิทาน** พึงทราบจนถึงการประกาศพระธรรมจักร.

เพื่อความเป็นผู้ฉลาดในนิทานของพระอภิธรรมอันสมบูรณ์ด้วยนิทานทั้ง ๒ อย่างนี้ บัณฑิตพึงทราบการตั้งปัญหาดังต่อไปนี้ก่อน.

ถามว่า พระอภิธรรมนี้ ให้เจริญมาด้วยอะไร ? ให้งอกงามไว้ในที่ไหน ? บรรลุในที่ไหน ? บรรลุในกาลไร ? ใครบรรลุ ? วิจัยในที่ไหน ? วิจัยในกาลไร ?

ใครวิจัยแล้ว ? แสดงในที่ไหน ? แสดงเพื่อประโยชน์แก่ใคร ? แสดงเพื่ออะไร ? พวกใครรับไว้ ? พวกไหนกำลังศึกษา ? พวกไหนศึกษาแล้ว ? พวกไหนย่อมทรงจำไว้ ? เป็นคำของใคร ? ใครนำมา ? ดังนี้.

ในปัญหานั้น มีวิสัชนาดังนี้.

คำถามว่า พระอภิธรรมนี้ **ให้เจริญมาด้วยอะไร** มีคำตอบว่า ให้เจริญมาด้วยศรัทธามุ่งไปสู่ปัญญาเครื่องตรัสรู้.

คำถามว่า **ให้งอกงามไว้ในที่ไหน** ? มีคำตอบว่า ให้งอกงามในชาดก ๕๕๐.

คำถามว่า **บรรลุในที่ไหน** ? มีคำตอบว่า ที่ควงไม้โพธิ์.

คำถามว่า **บรรลุในกาลไร** ? มีคำตอบว่า ในวันเพ็ญเดือนหก.

คำถามว่า **ใครบรรลุ** ? มีคำตอบว่า พระสัพพัญญูพุทธเจ้า.

คำถามว่า **วิจัยที่ไหน** ? ตอบว่า ที่ควงไม้โพธิ์.

คำถามว่า **วิจัยในกาลไร** ? ตอบว่า ในเวลาตลอด ๗ วัน ณ เรือนแก้ว.

คำถามว่า **ใครวิจัย** ? ตอบว่า พระสัพพัญญูพุทธเจ้า.

คำถามว่า **แสดงที่ไหน** ? ตอบว่า ในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์.

คำถามว่า **แสดงเพื่อประโยชน์แก่ใคร** ? ตอบว่า แก่เทวดาทั้งหลาย.

คำถามว่า **แสดงเพื่ออะไร** ? ตอบว่า เพื่อออกไปจากโอฆะ ๔.

คำถามว่า **ใครรับไว้** ? ตอบว่า พวกเทพ.

คำถามว่า **ใครกำลังศึกษา** ? ตอบว่า พระเสขะและกัลยาณปุถุชน.

คำถามว่า **ใครศึกษาแล้ว** ? ตอบว่า พระอรหันต์ขีณาสพ.

คำถามว่า **ใครทรงไว้** ? ตอบว่า เป็นไปแก่ชนเหล่าใด ชนเหล่านั้นย่อมทรงจำไว้.

คำถามว่า **เป็นถ้อยคำของใคร** ? ตอบว่า เป็นพระดำรัสของพระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า.

คำถามว่า **ใครเป็นผู้นำมา** ? ตอบว่า อันอาจารย์นำสืบต่อกันมา.

จริงอยู่ พระอภิธรรมนี้ อันพระเถระทั้งหลายมีอาทิอย่างนี้ คือ **พระสารีบุตรเถระ พระภัททชิ พระโสภิต พระปิยชาลี พระปิยปาละ พระปิยทัสสี พระโกสิยบุตร พระสิคควะ พระสันเทหะ พระโมคคลิบุตร พระติสสทัตตะ พระธัมมิยะ พระทาสกะ พระโสนกะ พระเรวตะ** เป็นผู้นำมาจนถึงกาลแห่งตติยสังคีติ ต่อจากนั้น ศิษยานุศิษย์ของพระเถระเหล่านั้นนั่นแหละนำมาแล้ว โดยสืบต่อกันมาตามอาจารย์ ในชมพูทวีปอย่างนี้ด้วยอาการอย่างนี้ก่อน.

ส่วนพระอภิธรรมที่พระมหานาคเหล่านั้นนำมาสู่เกาะนี้ ตามที่พระโบราณาจารย์ประพันธ์เป็นคาถาไว้ว่า ในกาลนั้น พระเถระผู้ประเสริฐ มีปัญญามากเหล่านี้ คือ **พระมหินทเถระ ๑ พระอิฏฐิยเถระ ๑ พระอุตติยเถระ ๑ พระสัมพลเถระ ๑ พระเถระผู้เป็นบัณฑิตชื่อว่าภัททะ ๑** มาในเกาะสิงหลนี้ จากชมพูทวีป.

ต่อจากนั้น พระอภิธรรมนั้น อันอาจารย์อื่นๆ กล่าวคือศิษยานุศิษย์ของพระเถระเหล่านั้นนั่นแหละนำมาจนถึงกาลปัจจุบันนี้ ก็กล่าวถึงอธิคมนิทานอันใดนั้น จำเดิมแต่พระทศพลพระนามว่าทีปังกร จนถึงมหาโพธิบัลลังก์และกล่าวถึงเทศนานิทานจนถึงทรงประกาศพระธรรมจักร ของพระอภิธรรมนั้นอันพระมหานาคทั้งหลายนำมาแล้วอย่างนี้ และเพื่อความแจ่มแจ้งแห่งอธิคมนิทานนั้น พึงทราบอนุปุพพิกถา ดังต่อไปนี้.

อธิคมนิทาน

สุเมธดาบส

ได้ยินว่า ในที่สุดแห่ง ๔ อสงไขยยิ่งด้วยแสนกัปถอยไปแต่ภัทรกัปนี้ มีพระนครชื่อว่า**อมรวดี** พราหมณ์ชื่อว่า**สุเมธะ** เป็นผู้เกิดดีแล้วทั้งสองฝ่ายคือเป็นผู้ถือกำเนิดบริสุทธิ์ดีแล้วจากมารดาและบิดา เป็นผู้อันใครๆ ไม่ดูหมิ่นไม่รังเกียจด้วยการกล่าวถึงชาติตระกูล จนถึง ๗ ชั่วตระกูล เป็นผู้มีรูปงามน่าดู นำมาซึ่งความเลื่อมใส ประกอบด้วยวรรณะและทรวดทรงงดงาม อาศัยอยู่ในพระนครอมรวดีนั้น.

พราหมณ์สุเมธะนั้นมิได้ทำการงานอื่น นอกจากเรียนศิลปะของพราหมณ์เท่านั้น.

ในเวลาที่เขายังเป็นเด็กนั่นแหละ มารดาบิดาได้ทำกาละเสียแล้ว.

ครั้งนั้น อำมาตย์ชื่อว่าราสิวัฒกะ ได้นำบัญชีทรัพย์สินมาเปิดห้องอันเต็มไปด้วยทองคำ เงิน แก้วมณี และแก้วมุกดาเป็นต้น แล้วบอกทรัพย์จนถึงชั่ว ๗ ตระกูลว่า ดูก่อนกุมาร ทรัพย์เป็นของมีอยู่แห่งมารดาของท่านมีประมาณเท่านี้ ทรัพย์อันเป็นของมีอยู่แห่งบิดา ปู่ ย่า ของท่านมีประมาณเท่านี้ เป็นต้นแล้วกล่าวว่า ท่านจงใช้สอยทรัพย์นั้น ดังนี้.

สุเมธบัณฑิต คิดว่า ปิยชนทั้งหลายของเรามีบิดาและปู่เป็นต้นรวบรวมทรัพย์นี้ไว้แล้วพากันไปปรโลก มิได้ถือเอาแม้กหาปณะหนึ่งไป ส่วนเราจะทำเหตุที่

ให้ถือเอาไปได้จึงจะสมควร ดังนี้ จึงกราบทูลแด่พระราชาแล้วให้ตีกลองประกาศในพระนคร ให้ทานแก่มหาชนแล้ว บวชเป็นดาบส. บัณฑิตพึงกล่าวกถาว่าด้วยสุเมธดาบสไว้ที่นี้.

จริงอยู่ เรื่องสุเมธดาบสนี้ ท่านกล่าวไว้ในพุทธวงศ์ (ทีปังกรกถาที่หนึ่ง) ว่า ในสี่อสงไขยยิ่งด้วยแสนกัป มีพระนครชื่อว่าอมรวดี เป็นนครน่าชม น่ารื่นรมย์ ประกอบด้วยข้าวน้ำสมบูรณ์ ไม่ว่างเว้นจากเสียง ๑๐ ประการ คือ เสียงช้าง เสียงม้า เสียงกลอง เสียงสังข์ เสียงรถ เสียงพิณ เสียงตะโพน เสียงกังสดาล เสียงบัณเฑาะว์ เสียงเรียกมาบริโภคข้าวน้ำว่า พวกท่านจงกิน จงดื่มเถิด เมืองนั้นถึงพร้อมด้วยคุณ ลักษณะทั้งปวง เข้าถึงความใคร่ พอใจทุกอย่าง สมบูรณ์ด้วยรัตนะ ๗ ประการ ขวักไขว่ไปด้วยชนต่างๆ เป็นเมืองที่สำเร็จ แล้วดังเทพนครเป็นที่อยู่ของผู้มีบุญทั้งหลาย เราเป็นพราหมณ์นามว่าสุเมธ ในนครอมรวดี สั่งสมทรัพย์ไว้หลายโกฏิ มีสมบัติมากมาย เป็นผู้คงแก่เรียน เป็นผู้ทรงมนต์ เป็นผู้ถึงฝั่งแห่งไตรเพท เป็นผู้สำเร็จวิชา ทายลักษณะ และคัมภีร์อิติหาสอันสมบูรณ์ ในครั้งนั้น เรานั่งอยู่ในที่ลับได้คิดอย่างนี้ว่า ขึ้นชื่อว่าการเกิดในภพใหม่เป็นทุกข์ การแตกทำลายของร่างกายก็เป็นทุกข์ การตายด้วยความหลงก็เป็นทุกข์ การถูกชรารุมย่ำยีก็เป็นทุกข์.

ก็ในกาลนั้น เรามีความเกิดเป็นธรรมดา มีความชราเป็นธรรมดา มีความเจ็บไข้เป็นธรรมดา จักแสวงหาพระนิพพานอันไม่แก่ไม่ตาย อันเป็นแดนเกษม ไฉนหนอ เราพึงเป็นผู้ไม่มีความอาลัยในชีวิต ไม่ต้องการ พึงละกายเปื่อยเน่านี้ อันเต็มไปด้วยซากศพต่างๆ ไปทางนั้นอันใครๆ ไม่อาจดำเนินไปได้ เพราะไม่มีเหตุหรือทางนั้น เพื่อความหลุดพ้นจากภพ.

เมื่อมีความเจริญ ความเสื่อมก็จำต้องปรารถนา เปรียบเหมือนเมื่อมีความทุกข์ แม้ชื่อว่าความสุขก็ย่อมมี ฉะนั้น.

เมื่อไฟ ๓ กองมีอยู่ นิพพาน (ความดับไฟ) ก็จำต้องปรารถนา เปรียบเหมือนเมื่อมีความร้อน ชื่อว่าความเย็นก็ย่อมมี ฉะนั้น.

ความเกิดมีอยู่ ก็จำต้องปรารถนาความไม่เกิด เปรียบเหมือนเมื่อมีความชั่ว แม้ความดีก็ย่อมมี ฉะนั้น.

เมื่อสระน้ำอมฤตอันเป็นสถานที่ชำระกิเลสมีอยู่ แต่บุคคลนั้นไม่แสวงหาสระนั้น นั่นมิใช่เป็นความผิดของสระอมฤตนั้น เปรียบเหมือนบุรุษตกหลุมคูถ เห็นสระ

มีน้ำเต็มแล้ว ไม่ไปหาสระจะไปโทษสระนั้นไม่ได้ ฉะนั้น.

บุคคลผู้ถูกกิเลสกลุ้มรุมแล้ว เมื่อหนทางอันปลอดภัยมีอยู่ แต่ไม่แสวงหาทางนั้น นั่นมิใช่ความผิดของทางนั้น เปรียบเหมือนบุรุษถูกข้าศึกล้อมไว้ เมื่อทางสำหรับจะหนีไปมีอยู่ แต่ไม่หนีไป จะโทษทางนั้นไม่ได้ ฉะนั้น.

บุคคลมีทุกข์ ถูกพยาธิคือกิเลสเบียดเบียนรอบด้าน ไม่แสวงหาอาจารย์ นั่นมิใช่ความผิดของอาจารย์ เปรียบเหมือนบุรุษผู้ป่วยไข้เมื่อหมอมีอยู่ แต่ไม่ให้รักษาเยียวยา จะโทษหมอนั้นไม่ได้ ฉะนั้น.

เราพึงเป็นผู้ไม่อาลัย ไม่ต้องการ พึงละทิ้งกายอันเปื่อยเน่า อันสะสมซึ่งซากศพต่างๆนี้ไปเถิด เปรียบเหมือนบุรุษแก้ห่อซากศพผูกไว้ที่คออันน่ารังเกียจไป ก็จะพึงมีความสุข มีเสรี มีอำนาจ ตามลำพังตนเอง ฉะนั้น.

เราจักทิ้งกายนี้ อันเต็มด้วยซากศพต่างๆ ไป ดุจถ่ายอุจจาระไว้ในส้วม เปรียบเหมือนบุรุษและสตรีถ่ายมูตรคูถไว้ในที่ถ่ายแล้วไป ไม่อาลัย ไม่ต้องการ ฉะนั้น.

เราจักละกายนี้ซึ่งมี ๙ ช่อง มีปฏิกูล ไหลออกเป็นนิตย์ไป ดุจเจ้าของเรือทิ้งเรือ เก่าคร่ำคร่า เปรียบเหมือนเจ้าของเรือทิ้งเรือที่ทรุดโทรม หักพัง ที่รั่วไป ไม่อาลัย ไม่ต้องการ ฉะนั้น.

เราจักละกายนี้ อันเป็นดังมหาโจรไป เพราะกลัวแต่การทำลายตระกูล เปรียบเหมือนบุรุษเดินมากับพวกโจรแล้วทิ้งพวกโจรไป เพราะเห็นภัยคือการทำลายสิ่งของ ฉะนั้นเถิด.

ครั้นเราคิดอย่างนี้แล้วจึงให้ทรัพย์ หลายร้อยโกฏิแก่ชนทั้งหลาย ทั้งที่มีที่พึ่งและไม่มีที่พึ่งแล้ว เข้าไปสู่หิมวันต์ ในที่ไม่ไกลหิมวันต์ มีภูเขาชื่อว่าธารมิกบรรพต เราสร้างอาศรมไว้ดีแล้ว บรรณศาลาก็มุงบังไว้ดีแล้ว เราสร้างที่จงกรมปราศจากโทษ ๕ ประการ ประกอบด้วยคุณ ๘ ประการ อันเป็นที่นำมาซึ่งกำลังแห่งอภิญญา เราละผ้าสาฏกอันประกอบด้วยโทษ ๑๒ ประการ ในที่นั้นนุ่ง ห่มผ้าคากรองอันประกอบด้วยคุณ ๑๒ ประการ เราละบรรณศาลาอันเกลื่อนกล่นด้วยโทษ ๘ ประการ เข้าอาศัยโคนไม้อันประกอบด้วยคุณ ๑๐ ประการ เราละข้าวเปลือกที่เขาหว่านปลูกไว้ ถือเอาผลไม้ที่หล่นตามแต่จะได้ซึ่งประกอบด้วย คุณเป็นอเนกประการ เราได้ตั้งความเพียรในการนั่ง การยืน และการจงกรม ภายในสัปดาห์ ก็บรรลุถึงกำลังแห่งการอภิญญา ดังนี้.

บรรดาคาถาเหล่านั้น พระบาลีว่า **อสฺสโม สุกโต มยฺหํ ปณฺณสาลา สุมาปิตา** (แปลว่า เราสร้างอาศรมไว้ดีแล้ว บรรณศาลาเราก็มุงบังไว้ดีแล้ว) นี้ ความว่า สุเมธบัณฑิตผู้ออกไปด้วยคิดว่า เราจักบวช ดังนี้ ท่านกล่าวไว้เหมือนอาศรม บรรณศาลาและที่จงกรมนั้น ท่านสร้างด้วยมือของตนเอง. แต่ในพระบาลีนั้น พึงทราบเนื้อความดังนี้ว่า ก็พระมหาสัตว์หยั่งลงสู่หิมวันต์แล้ว คิดว่า วันนี้เราจักเข้าไปสู่บรรพตชื่อว่าธรรมิก ดังนี้.

ท้าวสักกะผู้เป็นจอมแห่งเทวดา ทรงทอดพระเนตรเห็นสุเมธบัณฑิตผู้ออกไปด้วยคิดว่า เราจักบวช ดังนี้ จึงตรัสเรียกวิสสุกรรมเทพบุตรมาตรัสสั่งว่า สุเมธบัณฑิตนี้ออกไปแล้วด้วยคิดว่า เราจักบวช ดังนี้ ดูก่อนพ่อ พ่อจงไปสร้างที่สำหรับอยู่แก่พระมหาสัตว์เถิด วิสสุกรรมเทพบุตรนั้น รับคำของท้าวเธอแล้วก็ไปนิรมิตอาศรมบทอันน่ารื่นรมย์ บรรณศาลาอันคุ้มครองดีแล้ว และที่จงกรมอันเป็นที่พอใจ.

ส่วนพระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงหมายเอาอาศรมบทนั้นอันสำเร็จด้วยบุญญานุภาพของตน ในกาลนั้น จึงตรัสว่า **ดูก่อนสารีบุตร อาศรมเราสร้างไว้ดีแล้ว บรรณศาลาเราก็สร้างไว้ดีแล้ว ใกล้ธรรมิกบรรพตนั้น เราสร้างที่จงกรมซึ่งเว้นจากโทษ ๑๕ อย่างไว้ที่อาศรมบทนั้น**.

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **สุกโต มยฺหํ** แปลว่า เราสร้างไว้ดีแล้ว. คำว่า **ปณฺณสาลา สุมาปิตา** ความว่า แม้ศาลาที่มุงด้วยใบไม้ก็ได้ชื่อว่าเป็นศาลาอันเราสร้างดีแล้ว ว่าด้วยที่จงกรมมีโทษ ๕ อย่าง คำว่า **ปญฺจโทสวิวชฺชิตํ** (เว้นจากโทษ ๕ อย่าง) ความว่า ขึ้นชื่อว่า **โทษแห่งที่จงกรมเหล่านั้นมี ๕ อย่าง** คือ

๑. **ถทฺธวิสมตา** เป็นที่แข็งและขรุขระ
๒. **อนฺโตรุกฺขตา** มีต้นไม้ภายใน
๓. **คหนจฺฉนฺนตา** เป็นที่ปกปิดด้วยชัฏ
๔. **อติสมฺพาธนตา** ที่แคบเกินไป
๕. **อติสาลตา** ที่กว้างเกินไป

จริงอยู่ ที่จงกรมที่มีภูมิภาคแข็งขรุขระ เท้าทั้งสองของผู้จงกรมย่อมเจ็บ เท้าย่อมบวม จิตย่อมไม่ได้เอกัคคตา กรรมฐานย่อมวิบัติ.

แต่ในพื้นที่อ่อนสม่ำเสมอกัน โยคีอาศัยที่อาศัยอยู่อันผาสุกแล้ว ก็ทำกรรมฐานให้สมบูรณ์ได้เพราะฉะนั้น บัณฑิตพึงทราบที่จงกรม เพราะเป็นภูมิภาคแข็ง

และขรุขระว่าเป็นโทษที่หนึ่ง.

เมื่อต้นไม้มีอยู่ภายในที่จงกรม หรือมีอยู่ในท่ามกลาง หรือในที่สุดแห่งที่จงกรม ผู้จงกรมอาศัยความประมาทแล้วย่อมกระทบกับหน้าผากหรือศีรษะ เพราะฉะนั้น ความที่ที่จงกรมมีต้นไม้ภายในพึงทราบว่าเป็นโทษที่สอง.

เมื่อจงกรมในที่จงกรมอันรกด้วยชัฏมีหญ้าและเครือไม้เถาเป็นต้นย่อมเหยียบสัตว์มีงูเป็นต้น ในเวลามืดให้ตาย หรือถูกสัตว์มีงูเป็นต้นขบกัดเอา เพราะฉะนั้น ความที่ที่จงกรมปกคลุมด้วยชัฏ พึงทราบว่าเป็นโทษที่สาม.

เมื่อเดินจงกรมในที่จงกรมแคบเกินไป โดยกว้างหนึ่งศอก หรือครึ่งศอก เล็บก็ดี นิ้วเท้าก็ดี ย่อมแตก เพราะลื่นไปในที่จำกัด เพราะฉะนั้น ความที่ที่จงกรมแคบเกินไป พึงทราบว่าเป็นโทษที่สี่.

เมื่อจงกรมในที่จงกรมกว้างเกินไป จิตย่อมพล่านย่อมไม่ได้เอกัคคตา เพราะฉะนั้น ความที่ที่จงกรมกว้างเกินไปพึงทราบว่าเป็นโทษที่ห้า.

ว่าด้วยที่จงกรมไม่มีโทษ

ก็ที่จงกรมขนาดเล็ก (อนุจงฺกมํ) โดยส่วนกว้างหนึ่งศอกหนึ่งคืบที่ข้างทั้งสอง ประมาณหนึ่งศอก ด้านยาวประมาณ ๖๐ ศอก มีพื้นอ่อนเกลี่ยทรายไว้เรียบเหมาะสม เพราะฉะนั้น ที่นั้นเช่นนั้น ได้เป็นเหมือนที่จงกรมของพระมหามหินทเถระผู้ยังความเลื่อมใสให้เกิดแก่ชาวเกาะในเจติยคีรี ด้วยเหตุนั้นสุเมธบัณฑิต จึงกล่าวว่าเราสร้างที่จงกรมเว้นโทษ ๕ อย่าง ที่อาศรมบทนั้นดังนี้.

ความสุขของสมณะ ๘ อย่าง

คำว่า **อฏฺฐคุณสมูเปตํ** (ประกอบด้วยคุณ ๘ ประการ) ได้แก่ ประกอบด้วยความสุขของสมณะ ๘ อย่าง ธรรมดาว่า **ความสุขของสมณะ**มี ๘ คือ

๑. ความไม่หวงแหนวัตถุทั้งหลายมีทรัพย์และข้าวเปลือกเป็นต้น
๒. ความเป็นผู้แสวงหาบิณฑบาตปราศจากโทษ
๓. ความเป็นผู้ฉันบิณฑบาตอันสงบ
๔. เมื่อราชกุลบีบคั้น ชาวแว่นแคว้นยึดทรัพย์ที่มีสาระ หรือทาสชายหญิงและกหาปณะเป็นต้นอยู่ ความเป็นผู้ไม่ต้องเศร้าหมองเพราะการบีบคั้นชาวแว่นแคว้น

๕. ความไม่มีฉันทราคะในเครื่องใช้ทั้งหลาย

๖. ความปราศจากภัยในการถูกโจรปล้น

๗. ความไม่คลุกคลีด้วยพระราชาและมหาอำมาตย์ของพระราชา

๘. ความไม่กระทบกระทั่งในทิศทั้ง ๔

คำนี้มีอธิบายว่า ชนผู้อยู่ในอาศรมนั้น อาจเพื่อประสบความสุขของสมณะ ๘ อย่างเหล่านั้น ฉันใด เราสร้างอาศรมนั้นประกอบด้วยคุณ ๘ ประการฉันนั้น.

คำว่า **อภิญฺญาพลมาหรึ** (นำมาซึ่งกำลังแห่งอภิญญา) ความว่าเราอยู่ในอาศรมบทนั้นกระทำกสิณบริกรรม เริ่มวิปัสสนาโดยความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เพื่อต้องการให้อภิญญาทั้งหลายและสมาบัติทั้งหลายเกิดขึ้น แล้วนำวิปัสสนาพละอันมีกำลังมา อธิบายว่า ข้าพเจ้าอยู่ในที่นั้นย่อมอาจเพื่อนำกำลังนั้นมาได้ฉันใด ข้าพเจ้าสร้างอาศรมอันสมควรแก่วิปัสสนาพละนั้น เพื่อต้องการอภิญญานั้น ฉันนั้น.

ว่าด้วยวิสสุกรรมเทพบุตรนิรมิตอาศรมบทเป็นต้น

ในบาทแห่งคาถาว่า **สาฏกำ ปชหึ ตตฺถ นวโทสมุปาคตำ** (เราละผ้าสาฎกอันประกอบด้วยโทษ ๙ อย่างในที่นั้น) แห่งคาถาว่า **สาฏกำ ปชหึ ตตฺถ** ...ฯเปฯ... **ทฺวาทสคุณมุปาคตำ** ดังนี้ พึงทราบอนุปุพพิกถา ดังต่อไปนี้.

ได้ยินว่า เมื่อวิสสุกรรมเทพบุตรนิรมิตสิ่งทั้งปวงที่เป็นเครื่องใช้สอย ของพวกบรรพชิตอย่างนี้ คือ นิรมิตอาศรมอันประดับด้วยกุฎี ที่เร้น ที่จงกรม เป็นต้น อันดารดาษไปด้วยต้นไม้มีดอกและผล อันเป็นที่รื่นรมย์ใจ มีสระน้ำใสสะอาด ปราศจากพาลมฤคและเสียงสกุณชาติที่น่ากลัว สมควรแก่ความสงบสงัด จัดแจงแผ่นกระดานสำหรับยึดในที่สุดทั้งสองของจงกรมอันประดับแล้ว นิรมิตแผ่นศิลามีพื้นเสมอกัน มีสีดังถั่วเขียวไว้ในท่ามกลางแห่งที่จงกรมเพื่อประโยชน์แก่การนั่ง นิรมิตบริขารของดาบสมีชฎา มณฑล ผ้าคากรอง ไม้สามขา และเต้าน้ำเป็นต้น ไว้ภายในบรรณศาลา นิรมิตหม้อน้ำสำหรับดื่ม สังข์ตักน้ำดื่ม และขันตักน้ำ ไว้ในมณฑป นิรมิตกระเบื้องถ่านเพลิง และฟืนเป็นต้นไว้ในโรงไฟ แล้วจารึกอักษรไว้ที่ฝาบรรณศาลาว่า ใครๆ ผู้ต้องการบวช จงถือเอาบริขารเหล่านี้บวชเถิด ดังนี้ แล้วไปสู่เทวโลกตามเดิม.

สุเมธบัณฑิต เลือกหาที่อันเป็นผาสุกอันสมควรแก่ที่อยู่ของตนตามแนวแห่งซอกเขาที่ชายป่าหิมวันต์ เห็นอาศรมบทอันวิสสุกรรมเทพบุตรนิรมิตไว้ซึ่งท้าว

สักกะประทานให้ อันเป็นที่น่ารื่นรมย์ที่คุ้งแม่น้ำแล้วจึงไปในที่สุดแห่งที่จงกรมไม่เห็นรอยเท้า จึงคิดว่า บรรพชิตผู้อยู่ประจำไปแสวงหาภิกษาในหมู่บ้านใกล้ๆ จักเป็นผู้มีร่างกายเหน็ดเหนื่อยแล้วกลับมาเข้าไปสู่บรรณศาลาดังนี้ เราคอยสักหน่อยหนึ่ง เห็นว่าชักช้ามาก จึงเปิดประตูบรรณศาลา ด้วยคิดว่า เราจักรู้ แล้วเข้าไปภายใน แลดูข้างนี้ข้างโน้นแล้ว อ่านอักษรทั้งหลายที่ฝาใหญ่แล้วคิดว่า บริขารเหล่านี้สมควรแก่เรา เราจักถือเอาบริขารเหล่านั้นบวชดังนี้ จึงละคู่ผ้าสาฏกที่ตนนุ่งและห่มเสีย ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า สาฏกำ ปชหึ ตตฺถ เป็นต้น (เราละผ้าสาฏกอันประกอบด้วยโทษ ๙ อย่างในที่นั้น) อธิบายว่า ดูก่อนสารีบุตร เราเข้าไปด้วยอาการอย่างนี้ แล้วละผ้าสาฏกอันประกอบด้วยโทษ ๙ อย่างที่บรรณศาลานั้น ท่านแสดงไว้ว่าสุเมธบัณฑิตนั้น เมื่อละผ้าสาฏกได้เห็นโทษ ๙ อย่างจึงละ.

ว่าด้วยผ้าสาฏกมีโทษ ๙ อย่าง

จริงอยู่ โทษ ๙ อย่างย่อมปรากฏแก่บรรพชิตผู้บวชเป็นดาบส คือ

๑. ผ้านั้นมีค่ามาก
๒. ผ้าที่มีผู้อื่นหวงแหน
๓. ผ้าที่ใช้แล้วเปื้อนง่ายเพราะเปื้อนแล้วต้องซักต้องย้อม
๔. ผ้าคร่ำคร่าแล้วด้วยการใช้ เพราะว่าเมื่อขาดแล้วต้องชุนต้องปะ
๕. ผ้าใหม่ที่หาได้ยากเพราะต้องแสวงหา
๖. ผ้าที่ไม่สมควรแก่การบวชเป็นฤาษี
๗. ผ้าที่มีทั่วไปแก่เหล่าข้าศึก เพราะต้องคุ้มครองรักษา
๘. ผ้าที่เป็นเครื่องประดับของผู้ใช้สอย
๙. ผ้าที่มีผู้ต้องการมากเป็นของใช้ประจำตัวสำหรับเที่ยวไป.

ผ้าคากรองมีอานิสงส์ ๑๒ อย่าง

คำว่า วากจิรำ นิวาเสสึ (นุ่งห่มผ้าคากรอง) ความว่า ดูก่อนสารีบุตรในกาลนั้น เราเห็นโทษ ๙ อย่างเหล่านั้น จึงละผ้าสาฏกแล้วนุ่งผ้าคากรอง คือถือเอาผ้าคากรองที่บุคคลฉีกหญ้ามุงกระต่ายเป็นริ้วๆ แล้วทอ เพื่อสำหรับนุ่งห่ม.

คำว่า **ทฺวาทสคุณมุปาคตำ** (ประกอบด้วยคุณ ๑๒ ประการ) ความว่า ประกอบด้วยอานิสงส์ ๑๒ ประการ.

จริงอยู่ ผ้าคากรองมีอานิสงส์ ๑๒ อย่างคือ

เป็นผ้ามีค่าน้อยดี เป็นของควร นี้เป็นอานิสงส์ข้อที่ ๑ ก่อน
สามารถเพื่อทำได้ด้วยมือของตน นี้เป็นอานิสงส์ข้อที่ ๒
ใช้แล้วค่อยๆ เปื้อน แม้ซักก็ไม่ซักช้า นี้เป็นอานิสงส์ที่ ๓
แม้เก่าเพราะการใช้สอย ก็ไม่ต้องเย็บ นี้เป็นอานิสงส์ที่ ๕
เมื่อแสวงหาอีกก็ทำได้ง่าย นี้เป็นอานิสงส์ข้อที่ ๕
สมควรแก่การบวชเป็นดาบส นี้เป็นอานิสงส์ข้อที่ ๖
พวกข้าศึกไม่ใช้ นี้เป็นอานิสงส์ข้อที่ ๗
ไม่ใช่เป็นเครื่องประดับของผู้ใช้ นี้เป็นอานิสงส์ข้อที่ ๘
เป็นของเบาในเวลาครอง นี้เป็นอานิสงส์ข้อที่ ๙
เป็นของผู้มี ความปรารถนาน้อยในจีวรเป็นปัจจัย นี้เป็นอานิสงส์ข้อที่ ๑๐
ความไม่มีโทษของผู้ทรงธรรม เพราะเกิดแต่เปลือกไม้ นี้เป็นอานิสงส์ข้อที่ ๑๑
แม้เมื่อผ้าคากรองพินาศไปก็ไม่อาลัย นี้เป็นอานิสงส์ข้อที่ ๑๒

บทคาถาว่า **อฏฺจโทสสมากิณฺณ์ ปชหำ ปณฺณสาลกำ** แห่งคาถาว่า **อฏฺจโทสสมากิณฺณ์ ปชหึ ปณฺณสาลกำ อุปาคมึ รุกฺขมูลำ คุเณหิ ทสหุปาคตำ** ดังนี้ ถามว่า สุเมธบัณฑิต ละผ้านั้นได้อย่างไร ? ตอบว่า นัยว่า สุเมธบัณฑิตนั้นเมื่อจะเปลื้องผ้าสาฎกทั้งคู่นั้น ถือเอาผ้าคากรองที่ย้อมแล้ว เช่นกับพวงดอกอังกาบ ซึ่งพาดอยู่ที่ราวจีวร นุ่งแล้วก็ห่มผ้าคากรองมีสีเหมือนสีทองคำอีกผืนหนึ่งทับผ้านุ่งนั้น แล้วทำหนังเสือเหลืองมีกีบเท้าเช่นกับสัณฐานดอกบุนนาค ให้เป็นผ้าอยู่บนบ่าข้างหนึ่ง แล้วสวมใส่มณฑลชฎา สอดหมุดแข็งกับมวยผม เพื่อต้องการทำให้ไม่หวั่นไหว แล้วตั้งเต้าน้ำมีสีดังแก้วประพาฬไว้ในสาแหรกเช่นกับข่ายแก้วมุกดา แล้วถือเอาไม้คานอันคดในที่สามแห่ง แล้วคล้องเต้าน้ำไว้ที่ปลายไม้คานข้างหนึ่ง คล้องไม้ขอกระเช้าและไม้สามขาเป็นต้น ไว้ที่ปลายไม้คานข้างหนึ่ง แล้วหาบเครื่องบริขารขึ้นบ่า ถือไม้เท้าคนแก่ด้วยมือข้างขวา ออกจากบรรณศาลา จงกรมไปมาในที่จงกรมใหญ่ยาวประมาณ ๖๐ ศอก แลดูเพศของตนแล้วเกิดความอุตสาหะขึ้นว่า มโนรถของเราถึงที่สุดแล้ว บรรพชาของเรางามหนอ ก็ชื่อว่าบรรพชานี้ วีรบุรุษทั้งปวงมีพระพุทธเจ้าและปัจเจกพุทธะสรรเสริญแล้วชมเชยแล้ว เครื่องผูกของคฤหัสถ์เราละได้แล้ว เราออกบวชแล้ว เราได้บรรพชาอันสูงสุดแล้ว เราจักทำสมณธรรม

เราจักได้ความสุขในมรรคและผลดังนี้ ยกหาบบริขารลงแล้ว นั่งลงที่แผ่นศิลามีสีดังถั่วเขียว ณ ท่ามกลางที่จงกรม เหมือนรูปปฏิมาทองคำ ยังส่วนแห่งวันให้ล่วงไป แล้วเข้าไปสู่บรรณศาลาในเวลาเย็น นอนแล้วที่เครื่องลาดทำด้วยไม้ข้างเตียงฟาก ให้สรีระรับอากาศแล้วตื่นในเวลาใกล้รุ่ง รำพึงถึงการมาของตนว่า เรานั้นเห็นโทษในฆราวาส จึงละยศอันยิ่งใหญ่มีโภคะนับไม่ได้เข้าไปสู่ป่า เป็นผู้แสวงหาเนกขัมมะบวชแล้ว จำเดิมแต่นี้ไป เราไม่ควรประมาท เพราะว่า แมลงคือมิจฉาวิตกย่อมกัดกินผู้ละความสงบสงัด (ปวิเวก) เที่ยวไปอยู่ด้วยอาการอย่างนี้ บัดนี้ เราควรพอกพูนความสงบสงัด ด้วยว่า เราเห็นปลิโพธ(ความกังวล) ของฆราวาสจึงออกมา ก็บรรณศาลานี้ เป็นที่ยังใจให้เอิบอาบมีภาคพื้นสิ่งแวดล้อมอันตกแต่งแล้ว มีสีเหมือนผลมะตูมสุก ทั้งฝาเล่า ก็ขาวสะอาดดังแผ่นเงิน หลังคาบรรณศาลามีสีดังเท้านกพิราบ เตียงฟากน้อยก็มีสีดังเครื่องลาดอันวิจิตร เราถึงฐานะอันเป็นเครื่องอยู่มีนิวาสอันผาสุก การถึงพร้อมด้วยเคหะของเราย่อมไม่ปรากฏ เหมือนความเป็นภูมิประเทศอันยิ่งกว่า บรรณศาลานี้ ดังนี้ แล้วตรวจดูซึ่งโทษทั้งหลาย ได้เห็นโทษในบรรณศาลา ๘ อย่าง คือ

ต้องแสวงหาทัพสัมภาระ (เครื่องทำเรือน)ทั้งหลาย ด้วยเครื่องประกอบมากมารวมกันแล้วกระทำ นี้เป็นโทษที่หนึ่ง.

ต้องดูแลทัพสัมภาระมีหญ้าใบไม้และดินเหนียว ที่ตกไปเหล่านั้นเป็นนิตย์ เพื่อให้ทัพสัมภาระเหล่านั้นดำรงอยู่ได้นาน เป็นโทษที่สอง.

ขึ้นชื่อว่าเสนาสนะย่อมถึงความเก่าแก่เมื่อต้องลุกขึ้นซ่อมแซมในกาลอันไม่เหมาะสม ความเป็นเอกัคคตาแห่งจิตก็ย่อมไม่มี ฉะนั้น ความที่ต้องลุกขึ้นซ่อมแซม จึงเป็นโทษที่สาม.

ความที่กายบอบบางต้องทำงานโดยกระทบกับความเย็นและร้อน เป็นโทษที่สี่.

บุคคลผู้เข้าไปสู่เรือนแล้ว สามารถจะทำความชั่วอย่างใดอย่างหนึ่งก็ได้ฉะนั้น ความที่เรือนเป็นเครื่องปกปิด จึงเป็นโทษที่ห้า.

ความยึดถือว่า เรือนของเราดังนี้ เป็นโทษที่หก.

ขึ้นชื่อว่าความมีเรือนอยู่นั้น ก็ย่อมมีผู้อยู่เป็นเพื่อน ดังนั้นข้อนี้จึงเป็นโทษที่เจ็ด.

ความที่ต้องเป็นของสาธารณะมากมาย เพราะเป็นของทั่วไปแก่เล็น เรือด จิ้งจก ตุ๊กแก เป็นต้น เป็นโทษที่แปด.

พระมหาสัตว์เห็นโทษ ๘ อย่างเหล่านี้ ด้วยประการฉะนี้ จึงละบรรณศาลาด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า เราละบรรณศาลาอันเกลื่อนกล่น ด้วยโทษ ๘ อย่าง เข้าสู่โคนไม้อันประกอบ ด้วยคุณ ๑๐ อย่าง ดังนี้.

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า เราครั้นปฏิเสธเครื่องมุง (บรรณศาลา) แล้ว เข้าไปสู่โคนไม้ อันประกอบด้วยคุณ ๑๐ อย่าง ดังนี้.

โคนต้นไม้มีคุณ ๑๐ อย่าง

ที่โคนต้นไม้นั้น มีคุณ ๑๐ อย่างเหล่านี้ คือ

ความเป็นผู้มิต้องริเริ่ม(ไม่ต้องสร้างเหมือนเรือน) เป็นคุณข้อที่หนึ่ง.

ที่โคนต้นไม้นั้น เป็นสักว่าเข้าไปอยู่เท่านั้น ไม่ต้องปฏิบัติดูแล นี้เป็นคุณข้อที่สอง.

ที่นั้นเป็นที่ให้ประโยชน์บ้าง ไม่ให้ประโยชน์บ้าง ก็นับว่าเป็นที่ผาสุกสำหรับบริโภคนั่นแหละความที่ไม่บำรุงรักษา เป็นคุณข้อที่สาม.

โคนไม้นั้นย่อมไม่ปกปิดความติเตียน เพราะว่าเมื่อบุคคลทำความชั่วที่โคนไม้นั้นย่อมละอาย ฉะนั้น ความที่ไม่ปกปิดความติเตียน จึงเป็นคุณข้อที่สี่.

ย่อมไม่ให้กายซบเซา ดุจอยู่กลางแจ้งฉะนั้น การที่กายไม่ซบเซา จึงเป็นคุณข้อที่ห้า.

ความไม่เป็นเหตุแห่งการผูกพัน เป็นคุณข้อที่หก.

การห้ามความอาลัยในเรือน เป็นคุณข้อที่เจ็ด.

ไม่มีการให้ออกไป ด้วยคำว่า เราจักดูแลรักษาที่นั้น ท่านจงออกไปเหมือนในบ้านทั่วไปเป็นอันมาก เป็นคุณข้อที่แปด.

ความได้ปีติของผู้อยู่ เป็นคุณข้อที่เก้า.

ความเป็นผู้ไม่ห่วงใยในที่ที่ตนไปแล้วๆ เพราะความที่เสนาสนะคือโคนต้นไม้เป็นของหาได้ง่าย เป็นคุณข้อที่สิบ

เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า เราครั้นเห็นคุณ ๑๐ เหล่านั้นแล้ว จึงเข้าไปสู่โคนไม้ ดังนี้.

พระมหาสัตว์กำหนดเหตุทั้งหลายเหล่านั้นมีประมาณเท่านี้แล้ว ในวันรุ่งขึ้นจึงเข้าไปสู่บ้านเพื่อภิกษา.

ครั้งนั้น พวกมนุษย์ในบ้านที่พระมหาสัตว์ไปถึงนั้น ได้ถวายภิกษาด้วยความอุตสาหะใหญ่.

พระมหาสัตว์ ทำภัตกิจเสร็จแล้วกลับมาสู่อาศรมนั่งแล้ว คิดว่า มิได้บวชด้วยความคิดว่า เราจักไม่ได้อาหาร ขึ้นชื่อว่าอาหารที่ดีนั่นย่อมยังความเมาในการถือตนและเมาในความเป็นบุรุษให้เจริญ ก็ความสิ้นทุกข์ที่มีอาหารเป็นมูลหามีไม่ ไฉนหนอเราพึงละอาหารอันเกิดแต่ธัญชาติที่เขาหว่านและปลูกโดยเด็ดขาด แล้วถือเอาผลตามแต่จะหาได้อันถึงพร้อมด้วยคุณมิใช่น้อย เพราะฉะนั้น เราจึงละอาหารอันเกิดแต่ธัญชาติที่เขาหว่านและปลูกแล้ว บริโภคผลไม้ตามที่หาได้ดังนี้ จำเดิมแต่กาลนั้น พระมหาสัตว์ก็ทำอย่างนั้น แล้วสืบต่ออยู่ พยายามอยู่ ภายใน ๗ วัน ก็ยังสมาบัติแปดและอภิญญาห้าให้เกิดขึ้นแล้ว.

ว่าด้วยการทำทางและได้รับพยากรณ์

ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า เราละธัญชาติที่หว่านแล้วปลูกแล้ว โดยไม่เหลือถือเอาผลไม้ที่ตกตามแต่หาได้ซึ่งถึงพร้อมด้วยคุณมิใช่น้อย เราตั้งความเพียรในการนั่ง การยืน การจงกรมในที่นั้น ในภายในสัปดาห์ เราก็บรรลุกำลังแห่งอภิญญา เมื่อเราถึงความสำเร็จเป็นผู้ชำนาญแล้วในพระศาสนาอย่างนี้ พระชินเจ้าพระนามว่าทีปังกรผู้เป็นนายกของโลก ก็ทรงอุบัติขึ้น เรามัวยินดีในฌานจึงมิได้เห็นนิมิต ๔ คือ เมื่อพระองค์ทรงอุบัติ ทรงประสูติ ตรัสรู้ และแสดงธรรม พวกมนุษย์ผู้มีจิตยินดี นิมนต์พระตถาคตให้เสด็จไปในเขตแดนประเทศชายแดนแล้ว พากันแผ้วถางทางเป็นที่เสด็จมาของพระตถาคต สมัยนั้น เราครองผ้าคากรองของตนออกจากอาศรม เหาะไปในท้องฟ้า ในกาลนั้น เราเห็นชนมีโสมนัส ยินดี ร่าเริง บันเทิงใจ จึงลงจากฟ้า ถามพวกมนุษย์ในขณะนั้นว่า มหาชนผู้มีโสมนัส มีความยินดี ร่าเริงแล้ว ย่อมแผ้วทางทางทำถนนเพื่อใคร พวกมหาชน เหล่านั้นถูกเราถามแล้วจึงบอกแก่เราว่า พระชินพุทธเจ้าทรงพระนามว่าทีปังกร ไม่มีผู้ยิ่งกว่าเป็นนายกของโลกทรงอุบัติขึ้นในโลก มหาชนย่อมแผ้วถางทางทำ ถนนเชื่อมต่อกันไปเพื่อพระองค์นั้นเพราะฟังพระนามว่า “พุทฺโธ” ดังนี้ ปีติก็เกิดขึ้นแก่เราในทันทีทันใดนั้น เมื่อเราจะกล่าวว่า “พุทฺโธ พุทฺโธ” ดังนี้ จึงประกาศถึงความโสมนัส มีความยินดีแล้ว ก็มีจิตสลดยืนคิดอยู่ในที่นั้นว่า เราจักปลูกพืชทั้งหลายไว้ในที่นี้ ขอ

ขณะ(เวลา)อย่าได้ล่วงเราไปเสียเลย ถ้าว่าพวกท่านแผ้วถางทางเพื่อพระพุทธเจ้าไซร้ ขอพวกท่านจงให้ช่องว่าง(ทาง)ส่วนหนึ่งแก่เราเถิด แม้เราก็จักแผ้วถางทางทำถนน พวกเขาได้ให้ช่องว่างทางส่วนหนึ่งแก่เรา เพื่อชำระทำถนนในครั้งนั้น เราคิดอยู่ว่า “พุทฺโธ พุทฺโธ” ดังนี้ ชำระทางอยู่ในกาลนั้น เมื่อทางถนนของเรายังไม่สำเร็จ พระชินมหามุนีทีปังกรพร้อมด้วยพระขีณาสพประมาณสี่แสน ผู้มีอภิญญา ๖ ผู้คงที่ ปราศจากมลทินก็เสด็จดำเนินมาสู่หนทาง การต้อนรับก็กำลังเป็นไป กลองดนตรีทั้งหลายเป็นอันมากก็กึกก้องขึ้น เหล่า มนุษย์และเทพยดาทั้งหลายต่างก็พากันยินดีปรีดา ได้ยังสาธุการให้เป็นไปแล้ว พวกเทวดาก็มองดูพวกมนุษย์ แม้พวกมนุษย์ก็มองเห็นเทวดาทั้งหลาย พวกเทวดาและมนุษย์แม้ทั้งสองต่างก็ยกมือประณม เดินตามพระตถาคต พวกเทวดาก็ประโคมดนตรีทิพย์ พวกมนุษย์ก็ประโคมดนตรีของมนุษย์ เทวดาและมนุษย์แม้ทั้งสองพวก ต่างก็ประโคมดนตรีตามเสด็จพระตถาคต พวกเทวดาไปทางอากาศโปรยดอกมณฑารพ ดอกปทุม ดอกปาริฉัตตกะ อันเป็นทิพย์ ไปสู่ทิศน้อยทิศใหญ่ ทั้งได้โปรยจุรณจันทน์และของหอมอันประเสริฐ อันเป็นทิพย์ลงสู่ทิศน้อยใหญ่ทั้งสิ้น พวกมนุษย์ซึ่งเดินตามพื้นดินต่างก็ชูดอกจำปา ดอกสน ดอกประดู่ ดอกกระทิง ดอกบุนนาค และดอกการะเกดทั่วทิศานุทิศ ส่วนเราสยายผมออก เปลื้องผ้าคากรองและหนังเสือลาดไว้บนเปือกตมแล้วนอนคว่ำลง (โดยตั้งใจว่า) ขอพระพุทธเจ้าจงทรงเหยียบเรา อย่าได้ทรงเหยียบโคลนตมเลย การที่พระองค์ทางดำเนินไปเช่นนั้น จักเป็นประโยชน์เกื้อกูลแก่เรา เมื่อเรานอนที่พื้นดินแล้ว ได้มีความคิดอย่างนี้ว่า เราเมื่อปรารถนาอยู่ วันนี้จักฆ่ากิเลสทั้งหลายได้การที่กระทำให้แจ้งซึ่งธรรม ด้วยเพศอันบุคคลอื่นไม่รู้จักในที่นี้ จะมีประโยชน์อะไร ? เราบรรลุสัพพัญญุตญาณแล้ว จักเป็นพระพุทธเจ้าในโลกพร้อมทั้งเทวโลก ความที่เราเป็นบุรุษแสดงความสามารถข้ามไปคนเดียว จะมีประโยชน์อะไร ? เราบรรลุสัพพัญญุตญาณแล้ว จักยังมนุษยโลก ทั้งเทวโลกให้ข้ามไปพร้อมกัน ความที่เราเป็นบุรุษมีบุญญาธิการส่องถึงความสามารถคนเดียวนี้ จะมีประโยชน์อะไร ? เราบรรลุสัพพัญญุตญาณแล้ว จักยังประชุมชนอันมากให้ข้ามตามเราตัดกระแสสงสารแล้ว กำจัดภพทั้งสามขึ้นสู่ธรรมนาวาแล้ว จักยังมนุษย์พร้อมทั้งเทวโลกให้ข้ามไปพร้อมกัน พระทีปังกรพุทธเจ้า ผู้รู้แจ้งโลก ผู้สมควรรับเครื่องสักการะที่เขานำมาบูชา ประทับยืนบนศีรษะเรา ได้ตรัสคำนี้ว่า พวกเธอจงดูดาบสนี้ ผู้เป็นชฎิล มีตบะกล้า ในกัปที่นับไม่ถ้วนแต่กัปนี้ไป จักเป็นพระพุทธเจ้าในโลก เธอจักเป็นพระตถาคตเสด็จออกจากนครกบิลพัสดุ์ อันน่ารื่นรมย์ จักทรงตั้งความ

เพียรกระทำทุกรกิริยา จักประทับนั่งที่โคนไม้อชปาลนิโครธ ทรงรับข้าวมธุปายาสในที่นั้นแล้ว จักเข้าไปยังแม่น้ำเนรัญชรา เสวยข้าวปายาสที่ริมฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา แล้วจักเสด็จไปโคนต้นโพธิ์ โดยทางอันประเสริฐที่เขาตกแต่งไว้แล้ว ต่อจากนั้นก็กระทำประทักษิณโพธิมณฑลอันยอดเยี่ยม แล้วจักตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธะผู้มียศใหญ่ ที่โคนอัสสัตถพฤกษ์ พระมารดาของผู้เป็นชนนีของดาบสนี้ จักมีนามว่ามายา พระบิดามีนามว่าสุทโธทนะ ดาบสนี้จักเป็นโคตมโคตร (เหล่ากอของพระโคดม) คือ พระพุทธเจ้า พระโกลิตะและพระอุปติสสะผู้ไม่มีอาสวะ ปราศจากราคะ มีจิตสงบ ตั้งมั่นแล้ว จักเป็นคู่อัครสาวก ภิกษุผู้อุปัฏฐากชื่อว่าอานนท์ จักบำรุงพระชินะนั้น นางเขมาและนางอุบลวรรณา ผู้ไม่มีอาสวะ ปราศจากราคะ มีจิตสงบตั้งมั่นแล้ว จักเป็นคู่อัครสาวิกา ต้นไม้ที่ตรัสรู้ของพระผู้มีพระภาคเจ้านั้น เรียกว่าอัสสัตถพฤกษ์ ดังนี้.

พวกมนุษย์และเทวดาฟังพระดำรัสของพระมเหสีเจ้า ผู้ไม่มีใครเสมอว่าดาบสนี้จักเป็นพุทธางกูร (คือเป็นหน่อเนื้อแห่งพระพุทธเจ้า) ก็พากันยินดีเบิกบานใจทั่ว เสียงเกิดจากความปรีดาปราโมทย์อันยิ่งก็บันลือลั่น พวกมนุษย์และเหล่าเทวดาทั้งหมื่นโลกธาตุก็ปรบมือร่าเริง ประนมมือ นมัสการตั้งความปรารถนาว่า แม้ถ้าพวกเราจักพลาดจากศาสนาของโลกนาถนั้น ในอนาคตกาล พวกเราก็จักพบกับดาบสนี้ เปรียบเหมือนมนุษย์ทั้งหลายผู้ข้ามแม่น้ำใหญ่พลาดท่าที่ตั้งอยู่เฉพาะหน้า ก็ถือเอาท่าล่างข้ามมหานทีได้ฉันใด พวกเราทั้งหมดก็ฉันนั้นเหมือนกัน ถ้าพ้นจากพระชินะ พระองค์นี้ ในอนาคตกาลก็จักพบดาบสนี้ พระทีปังกรพุทธเจ้าผู้รู้แจ้งโลก ผู้สมควรรับเครื่องสักการะอันมนุษย์และเทวดานำมาบูชาแล้ว ทรงประกาศกรรมของเราแล้ว ก็ทรงยกพระบาทเบื้องขวาขึ้นเสด็จดำเนินไป เหล่าชินบุตรเหล่าใดอยู่ในที่นั้นทั้งหมด ต่างก็กระทำประทักษิณเรา พวกมนุษย์ นาค และคนธรรพ์ ต่างก็อภิวาทแล้วก็หลีกไป เมื่อพระโลกนาถพร้อมทั้งหมู่ภิกษุสงฆ์ ก้าวล่วงการมองดูของเราแล้ว เรามีจิตยินดีร่าเริงแล้ว ลุกขึ้นจากอาสนะในกาลนั้น เรามีความสุขด้วยความสุข มีความบันเทิงด้วยความปราโมทย์ บริบูรณ์แล้วด้วยปีติแล้วคู้บัลลังก์ ในกาลนั้น เราครั้นนั่งคู้บัลลังก์ในกาลนั้นแล้ว ได้มีความคิดอย่างนี้ว่า เราเป็นผู้ชำนาญในฌาน ถึงอภิญญาบารมีแล้ว ฤาษีทั้งหลายในหมื่นโลกธาตุไม่เสมอเรา เราไม่มีใครเสมอในอิทธิธรรม ได้ความสุขเช่นนี้ เมื่อเราคู้บัลลังก์อยู่ เหล่าเทพเจ้าในหมื่นโลกธาตุ ต่างก็เปล่งเสียงบันลือลั่นไปว่า ท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่ นิมิตทั้งหลายเหล่าใดของพระโพธิสัตว์ทั้งหลายในปางก่อนมาปรากฏแก่เราผู้

นั่งคู้บัลลังก์อันประเสริฐ นิมิตเหล่านั้นย่อมปรากฏในวันนี้ ความเย็นปราศไป และความร้อนย่อมสงบระงับไปในกาลก่อนอันใด นิมิตเหล่านั้นปรากฏอยู่แก่เราในวันนี้ว่า ท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่ หมื่นโลกธาตุ ปราศจากเสียงสับสนวุ่นวายปรากฏแก่เราในวันนี้ว่า ท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่ พายุใหญ่ย่อมไม่พัด แม่น้ำทั้งหลายย่อมไม่ไหลไป ในกาลก่อนอันใด นิมิตเหล่านั้นย่อมปรากฏแก่เราในวันนี้ว่า ท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่ ดอกไม้ทั้งหลายที่เกิดบนบก ที่เกิดในน้ำทั้งหมดต่างก็เบ่งบานในกาลก่อนนั้น ดอกไม้เหล่านั้นก็เบ่งบานแล้ว ในวันนี้เป็นนิมิตว่า ท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่ เครือเถา หรือต้นไม้เหล่านั้นทั้งหมดก็ผลิผลในวันนี้ เป็นนิมิตว่า ท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่ รัตนะทั้งหลายที่ตั้งอยู่ที่อากาศก็ดี ที่พื้นดินก็ดี ย่อมส่องแสงโชติช่วงในครั้งนั้น รัตนะทั้งหลายแม้เหล่านั้นก็ส่องแสงโชติช่วงในวันนี้เป็นนิมิตว่า ท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่ ดนตรีทั้งหลายอันเป็นของมนุษย์และเป็นทิพย์ ต่างก็บันลือลั่นในกาลนั้น ดนตรีแม้เหล่านั้นก็บันลือลั่นในวันนี้เป็นนิมิตว่า ท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่ ดอกไม้อันวิจิตรตกจากฟากฟ้าในครั้งนั้น ดอกไม้แม้เหล่านั้น ก็กำลังตกในวันนี้เป็นนิมิตว่า ท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่ มหาสมุทรคะนอง หมื่นโลกธาตุย่อมหวั่นไหวในครั้งนั้น นิมิตแม้ทั้งสองเหล่านั้น ก็บันลือลั่นในวันนี้ว่า ท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่ ไฟในนรกทั้ง หมื่นโลกธาตุย่อมดับในขณะนั้น ไฟเหล่านั้น ก็ดับแล้วในวันนี้เป็นนิมิตว่า ท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่ พระอาทิตย์ปราศจากมลทิน ดวงดาราทั้งปวงปรากฏในครั้งนั้น นิมิตแม้ เหล่านั้นก็ปรากฏในวันนี้ว่า ท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่ น้ำพุ่งขึ้นจากแผ่นดินโดยที่ฝนมิได้ตก ในครั้งนั้น แม้น้ำนั้นก็พุ่งขึ้นจาก แผ่นดินในวันนี้เป็นนิมิตว่า ท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่ กลุ่มดาวนักษัตรทั้งหลาย ประกอบด้วยดวงจันทร์ อันเป็นวิสาขปุรณมีฤกษ์ย่อมรุ่งโรจน์ในมณฑลแห่งท้องฟ้าเป็นนิมิตว่า ท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่ เหล่าสัตว์ที่อาศัยโพรงและอาศัยตามซอกเขาย่อมออกจากที่อยู่ของตน สัตว์เหล่านั้นก็ออกจากที่อยู่ของตนแม้ในวันนี้ เป็นนิมิตว่า ท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่ สัตว์ทั้งหลายไม่มีความริษยากัน มีความยินดีในครั้งนั้น สัตว์เหล่านั้นทั้งหมดก็ยินดีแล้ว แม้ในกาลนี้ เป็นนิมิตว่า ท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่ โรคทั้งหลายย่อมสงบระงับ ความกระหายย่อมพินาศไปในครั้งนั้น สิ่งเหล่านั้นย่อมปรากฏแม้ในวันนี้ เป็นนิมิตว่า ท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่ ราคะย่อมเบาบาง โทสะ และโมหะย่อมพินาศในกาลนั้น กิเลสเหล่านั้นแม้ทั้งหมดปราศจากไปแล้ว แม้ในวันนี้เป็นนิมิตว่า ท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่ ภัยไม่มีในครั้งนั้น แม้ในวันนี้ ภัยนั้นก็ไม่ปรากฏ เพราะนิมิตนั้นๆ

พวกข้าพเจ้า จึงทราบว่า ท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่ ธุลีย่อมไม่ฟุ้งขึ้นเบื้องบนในเวลานั้น ธุลีนั้นย่อมไม่ปรากฏแม้ในวันนี้ เพราะนิมิตนั้น พวกข้าพเจ้าจึงทราบว่า ท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่ กลิ่นที่ไม่น่าปรารถนาย่อมหลีกไป กลิ่นอันเป็นทิพย์ย่อมฟุ้งไปในครั้งนั้น กลิ่นหอมอันเป็นทิพย์นั้นย่อมฟุ้งไปแม้ในวันนี้ เพราะนิมิตนั้น ท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่ เหล่าเทพทั้งหมดเว้นอรูปพรหม เทพทั้งหมดเหล่านั้นทั้งหมดย่อมปรากฏแม้ในวันนี้ เพราะนิมิตนั้น ท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่ ชื่อว่านรกทั้งหลายทั้งหมดย่อมปรากฏในครั้งนั้น นรกเหล่านั้นทั้งหมดย่อมปรากฏแม้ในวันนี้ เพราะมิมิตนั้น ท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่ ฝาเรือน บานหน้าต่าง และศิลาย่อมไม่เป็นเครื่องกั้นสายตาในครั้งนั้น ทัพสัมภาระเหล่านั้นเป็นดุจอากาศแม้ในวันนี้ เพราะนิมิตนั้น ท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่ จุติและอุปบัติไม่มี ในขณะนั้น จุติและอุปบัติย่อมไม่ปรากฏในวันนี้ เพราะนิมิตนั้น ท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่ นิมิตทั้งหลายเหล่านี้ย่อมปรากฏแก่สัตว์ทั้งหลายเพื่อประโยชน์แก่การตรัสรู้ ขอท่านจงประคองความเพียรไว้ให้มั่น อย่าถอยกลับ จงก้าวไปข้างหน้า แม้พวกเราก็ย่อมรู้แจ้งซึ่งนิมิตนั้นว่า ท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่.

เรา (สุเมธบัณฑิต) สดับพระดำรัสของพระพุทธเจ้าและเหล่าเทวดาหมื่นโลกธาตุทั้งสองแล้ว มีความโสมนัสยินดีร่าเริงบันเทิงใจแล้ว ได้มีความคิดในกาลครั้งนั้นอย่างนี้ว่า พระพุทธเจ้าทั้งหลายมีถ้อยคำไม่เป็นสอง พระชินะทั้งหลาย พระวาจาไม่เป็นโมฆะ ถ้อยคำอันไม่เป็นจริงไม่มีแก่พระพุทธเจ้าทั้งหลาย เราจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่ ก้อนดินบุคคลขว้างไปในท้องฟ้าย่อมตกลงสู่พื้นดินแน่แท้ ฉันใด พระดำรัสของพระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐสุดเป็นพระดำรัส เที่ยงแท้แน่นอนฉันนั้นเหมือนกัน ความตายย่อมเป็นของแท้แก่สรรพสัตว์ทั้งหลาย แม้ฉันใด พระดำรัสของพระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐสุดก็มีพระดำรัสเที่ยงแท้ฉันนั้นเหมือนกัน เมื่อราตรีสิ้นไปแล้วพระอาทิตย์ต้องขึ้นไปแน่ ฉันใด พระดำรัสของพระพุทธเจ้าผู้ ประเสริฐสุดก็เป็นพระดำรัสจริงแท้แน่นอน ฉันนั้นเหมือนกัน เมื่อสีหะออกจากที่นอนแล้วย่อมบันลือแน่แท้ ฉันใด พระดำรัสของพุทธเจ้าผู้ประเสริฐสุด ก็เป็นพระดำรัสจริงแท้แน่นอน ฉันนั้นเหมือนกัน สัตว์ทั้งหลายแบกของหนักไปถึงที่ประสงค์แล้วย่อมวางลงแน่ ฉันใด พระดำรัสของพระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐสุด ก็เป็นพระดำรัส เที่ยงแท้แน่นอน ฉันนั้นเหมือนกัน.

ว่าด้วยพุทธการกธรรม ๑๐

เอาเถอะ เราจักเลือกเฟ้นธรรมทั้งหลาย อันกระทำซึ่งความเป็นพระพุทธเจ้าทางโน้นและทางนี้ ทั้งเบื้องบนเบื้องต่ำทั่วทั้งสิบทิศ ตลอดถึงธรรมธาตุ เมื่อเราเลือกเฟ้นอยู่ในกาลนั้น ได้เห็นทานบารมีอันเป็นพุทธการกธรรมข้อที่ ๑ ซึ่งเป็นทางใหญ่ อันพระมเหสีเจ้าทั้งหลายในกาลก่อน ทรงเลือกเฟ้นแล้วจึงสอนตนว่า เธอจงบำเพ็ญทานบารมี อันเป็นพุทธการกธรรมข้อที่ ๑ นี้ สมาทานทำไว้ให้มั่นก่อน ถ้าเธอปรารถนาบรรลุพระโพธิญาณ เปรียบเหมือนหม้อน้ำที่ใครๆ คนหนึ่งคว่ำปากลง น้ำก็ออกจากหม้อมิได้เหลือ มิได้รักษาน้ำไว้ในหม้อนั้น แม้ฉันใด ท่านเห็นยาจกทั้งหลายแล้ว ชั้นต่ำก็ตาม ชั้นกลางก็ตาม ชั้นสูงก็ตาม จงให้ทานโดย ไม่เหลือ เหมือนหม้อน้ำที่เขาคว่ำปากลง ฉันนั้นเหมือนกัน.

จริงอยู่ พุทธการกธรรมจะมีเท่านี้ก็ หามิได้เราจักเลือกเฟ้นธรรมอันบ่มโพธิญาณ แม้อื่นๆ เมื่อเราเลือกเฟ้นอยู่ในครั้งนั้น ได้เห็นสีลบารมีอันเป็นพุทธการกธรรมข้อที่ ๒ อันพระมเหสีเจ้าทั้งหลายในกาลก่อน ปฏิบัติแล้วส้องเสพแล้วจึงสอนตนว่า เจ้าจงบำเพ็ญสีลบารมีอันเป็นพุทธการกธรรมข้อที่ ๒ นี้ สมาทานทำให้มั่นก่อน ถ้าเธอปรารถนาบรรลุโพธิญาณ สัตว์จามรีมีขนหางติดอยู่ในที่ใดๆ ย่อมยอมตายในที่นั้นๆ ย่อมไม่ให้ขนหางเสียไป แม้ฉันใด เธอจงบำเพ็ญศีลทั้งหลายในภูมิ ๔ จงรักษาศีลทุก เมื่อเหมือนจามรีรักษาขนหาง ฉันนั้นเหมือนกัน.

อันพุทธการกธรรมจักมีเท่านี้ก็หาไม่ เราเลือกเฟ้นธรรมทั้งหลายอันบ่มโพธิญาณ แม้อื่นๆ เมื่อเราเลือกเฟ้นอยู่ในกาลนั้น ได้เห็นเนกขัมมบารมีอันเป็นพุทธการกธรรมข้อที่ ๓ อันพระมเหสีทั้งหลายในกาลก่อน ทรงปฏิบัติแล้ว ส้องเสพแล้วจึงสอนตนว่า ท่านจงบำเพ็ญเนกขัมมบารมีอันเป็นพุทธการกธรรมข้อที่ ๓ นี้ สมาทานกระทำให้มั่นก่อน ถ้าเธอปรารถนาบรรลุโพธิญาณ บุรุษผู้ติดอยู่ในเรือนจำ มีความทุกข์สิ้นกาลนาน เขาไม่มีความยินดีในเรือนจำนั้น แสวงหาการพ้นไปเท่านั้น ฉันใด เธอก็เหมือนกันนั่นแหละ จงดูภพทั้งหมดเหมือนเรือนจำ จงมุ่งหน้าต่อเนกขัมมะเพื่อความหลุดพ้นเถิด.

อันพุทธการกธรรมทั้งหลายจักมีเพียงเท่านี้ก็หาไม่ เราจักเลือกเฟ้นธรรมทั้งหลาย อันบ่มโพธิญาณแม้อื่นๆ เมื่อเราเลือกเฟ้นอยู่ในครั้งนั้น ได้เห็นปัญญาบารมีอันเป็นพุทธการกธรรมข้อที่ ๔ อันพระมเหสีเจ้าทั้งหลายในกาลก่อนปฏิบัติแล้วส้องเสพแล้วจึงสอนตนว่า ท่านจงบำเพ็ญปัญญาบารมีอันเป็นพุทธการกธรรมข้อ

ที่ ๔ นี้ สมาทานทำให้มั่นก่อน ถ้าเธอปรารถนาบรรลุโพธิญาณ ภิกษุผู้ขอบิณฑะในตระกูลต่ำ ปานกลาง ชั้นสูง ไม่เว้นตระกูลทั้งหลายย่อมได้อาหารพอยังอัตภาพให้เป็นไปอย่างนี้ แม้ฉันใด เธอก็ฉันนั้นเหมือนกัน จงสอบถามชนผู้รู้ตลอดกาล บำเพ็ญปัญญาบารมีแล้วจักบรรลุสัมโพธิญาณ.

อันพุทธการกธรรมจักมีเพียงเท่านี้ก็หาไม่ เราจักเลือกเฟ้นธรรมทั้งหลายบ่มโพธิญาณแม้อื่นๆ เมื่อเราเลือกเฟ้นในครั้งนั้น ได้เห็นวิริยบารมีอันเป็นพุทธการกธรรมข้อที่ ๕ อันพระมเหสีเจ้าทั้งหลายในกาลก่อนปฏิบัติแล้วซ่องเสพแล้วจึงสอนตนว่า ท่านจงบำเพ็ญวิริยบารมีอันเป็นพุทธการกธรรมข้อที่ ๕ นี้ สมาทานทำให้มั่นก่อน ถ้าท่านปรารถนาบรรลุโพธิญาณ สีหมิคราชมีความเพียรไม่ท้อถอย มีใจประคับประคองแล้วในการนั่ง การยืน การเดินทุกเมื่อแม้ฉันใด ถึงท่านก็ฉันนั้นเหมือนกัน จงบำเพ็ญวิริยบารมีประคองความเพียรไว้ให้มั่น แล้วจักบรรลุสัมโพธิญาณ.

อันพุทธการกธรรมจักมีเท่านั้นก็หา มิได้เราจักเลือกเฟ้นธรรมทั้งหลายบ่มโพธิญาณแม้อื่นๆ เมื่อเราเลือกเฟ้นธรรมในครั้งนั้น ได้เห็นขันติบารมีอันเป็นพุทธการกธรรมข้อที่ ๖ อันพระมเหสีทั้งหลายในกาลก่อนปฏิบัติแล้ว ส้องเสพแล้วจึงสอนตนว่า เธอจงสมาทานพุทธการกธรรมข้อที่ ๖ นี้ ทำให้มั่นก่อน เธอมีใจไม่เป็นสองในขันติบารมีนั้น จักบรรลุสัมโพธิญาณ ธรรมดาว่า แผ่นดินย่อมทนสิ่งที่สะอาดบ้าง สิ่งที่ไม่สะอาดบ้างทั้งหมดที่เขาทิ้งไป ย่อมไม่ทำความยินดียินร้าย แม้ฉันใด ถึงท่านก็ฉันนั้นเหมือนกัน ต้องอดทนต่อการนับถือและความดูหมิ่นของชนทั้งปวง ท่านบำเพ็ญขันติบารมีแล้ว จักบรรลุสัมโพธิญาณ.

อันพุทธการกธรรมทั้งหลายมิได้มีเพียงเท่านี้ เราจักเลือกเฟ้นธรรมแม้อื่นๆ บ่มโพธิญาณเมื่อเราเลือกเฟ้น ในครั้งนั้น ได้เห็นสัจจบารมีอันเป็นพุทธการกธรรมข้อที่ ๗ อันพระมเหสีทั้งหลายในปางก่อนปฏิบัติ แล้วส้องเสพแล้วจึงสอนตนว่า ท่านจงสมาทานพุทธการกธรรมข้อที่ ๗ นี้ ทำให้มั่นก่อน ท่านมีวาจาไม่เป็นสองในสัจจบารมีนั้น จักบรรลุสัมโพธิญาณ ธรรมดาว่า ดาวประกายพรึก เป็นดาวประจำวิถี ในโลกนี้และเทวโลก ย่อมไม่ก้าวล่วงวิถีในสมัยฤดูร้อนหรือฤดูฝน แม้ฉันใด แม้ท่านก็ฉันนั้นเหมือนกัน อย่าก้าวล่วงวิถีในสัจจะทั้งหลาย ท่านบำเพ็ญสัจจบารมีแล้ว จักบรรลุสัมโพธิญาณ.

อันพุทธการกธรรมทั้งหลายจักไม่มีเพียงเท่านี้ จักเลือกธรรมแม้อื่นๆ บ่ม

โพธิญาณ เมื่อเราเลือกเฟ้นในครั้งนั้น ได้เห็นอธิษฐานบารมี อันเป็นพุทธการกธรรมข้อที่ ๘ อันพระมเหสีทั้งหลายในปางก่อนปฏิบัติแล้วส้องเสพแล้วจึงสอนตนว่า ท่านจงสมาทานทำพุทธการกธรรมข้อที่ ๘ นี้ให้มั่นก่อน ท่านเป็นผู้ไม่หวั่นไหวในอธิฐานบารมีแล้ว จักบรรลุสัมโพธิญาณ ภูเขาศิลาล้วนย่อมไม่หวั่นไหว ตั้งมั่นดีแล้ว ไม่หวั่นไหวด้วยลมที่แรงกล้า ย่อมดำรงอยู่ในที่ของตนเท่านั้น แม้ฉันใด เธอก็ฉันนั้นเหมือนกัน ตั้งมั่นในอธิษฐานบารมีในกาลทั้งปวง เธอบำเพ็ญอธิษฐานบารมีแล้ว จักบรรลุสัมโพธิญาณ.

อันพุทธการกธรรมทั้งหลายจักไม่มีเท่านี้แน่ เราจักเลือกเฟ้นธรรมแม้อื่นๆ บ่มโพธิญาณ เมื่อเราเลือกเฟ้นในครั้งนั้น ได้เห็นเมตตาบารมีอันเป็นพุทธการกธรรมข้อที่ ๙ อันพระมเหสีทั้งหลายในกาลก่อน ปฏิบัติแล้ว ส้องเสพแล้ว จึงสอนตนว่า เธอจงเป็นผู้ไม่มีใครเสมอด้วยเมตตา สมาทานพุทธการกธรรมข้อที่ ๙ นี้ให้มั่นก่อน ถ้าท่านปรารถนาบรรลุโพธิญาณ ธรรมดาว่า น้ำย่อมแผ่ความเย็นไปสม่ำเสมอ และย่อมชำระล้างมลทินคือธุลีในชนทั้งหลาย ทั้งคนดีและคนชั่ว แม้ฉันใด เธอก็จงเป็นฉันนั้นนั่นแหละ พึงเจริญเมตตาบารมี เจริญเมตตาไปสม่ำเสมอในชนผู้ทำประโยชน์และผู้ไม่ทำประโยชน์แล้ว ท่านจักบรรลุสัมโพธิญาณ.

อันพุทธการกธรรมทั้งหลาย จักไม่มีเพียงเท่านี้แน่ เราจักเลือกเฟ้นธรรมแม้อื่นๆ บ่มโพธิญาณ เมื่อเราเลือกเฟ้นในครั้งนั้น ได้เห็นอุเบกขาบารมีอันเป็นพุทธการกธรรมข้อที่ ๑๐ อันพระมเหสีเจ้าทั้งหลายในกาลก่อนปฏิบัติแล้ว ส้องเสพแล้ว จึงสอนตนว่า เธอเป็นผู้คงที่มั่นคง สมาทานพุทธการกธรรมข้อที่ ๑๐ นี้ให้มั่นก่อนแล้ว จักบรรลุสัมโพธิญาณ ธรรมดา แผ่นดินเว้นจากความยินดียินร้ายเหล่านั้นทั้งสองย่อมวางเฉยสิ่งอันไม่สะอาดและสิ่งสะอาดที่บุคคลโยนไปแล้ว แม้ฉันใด เธอก็จงเป็นฉันนั้นนั่นแหละ บำเพ็ญอุเบกขาบารมี เป็นผู้คงที่ในสุขและทุกข์ในกาลทุกเมื่อแล้ว จักบรรลุสัมโพธิญาณ.

ธรรมทั้งหลายอันบ่มโพธิญาณในโลก มีประมาณเท่านี้แหละ ไม่เกินจากนี้ ท่านจงตั้งมั่นอยู่ในธรรมเหล่านั้นเถิด เมื่อเรา พิจารณาธรรมทั้งหลาย ที่เป็นสภาวะ รสะ และลักษณะเหล่านี้อยู่ ด้วยเดชแห่งธรรม เหล่านั้น แผ่นดินหมื่นโลกธาตุก็หวั่นไหว แผ่นดินหวั่นไหวอยู่ ส่งเสียงดังเหมือน เครื่องยนตร์หีบอ้อยที่เขาบีบแล้ว แผ่นดินย่อมสั่นสะเทือนเหมือนจักรยนต์น้ำมัน ฉะนั้น.

มหาสมุทรทั้งหลายก็ตีฟองนองเนือง ทั้งจอมเขาที่มหาสมุทรนั้นก็โอน

อ่อนน้อมลงแล้ว เสียงดังหึ่งๆ ก็ดังก้องไปแล้วที่เขาสิเนรุราช บริษัททั้งหลายอยู่ในที่อังคาสพระพุทธเจ้าหวั่นไหวอยู่ หมดสติล้มลง ณ พื้นดินในที่นั้น หม้อน้ำหลายพันตุ่มน้ำหลายร้อย กระทบกันและกันแตกละเอียดไป ในที่นั้น มหาชนทั้งหลายต่างก็สะดุ้งตกใจกลัวหมุนไป มีใจหวาดหวั่น มาประชุมกัน เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าทีปังกร ทูลถามว่า ข้าแต่พระผู้มีจักษุ ความดีหรือความชั่วจักมีแก่โลกอย่างไร โลกทั้งหมดถูกรบกวนแล้ว ขอพระองค์จงทรงบรรเทาอันตรายนั้นด้วยเถิด ครั้งนั้น พระมหามุนีทีปังกรพุทธเจ้า ทรงยังมหาชนเหล่านั้นให้ทราบแล้วว่า ท่านทั้งหลายจงวางใจเถิด อย่ากลัวเลยในการหวั่นไหวแห่งแผ่นดินนี้ เราได้พยากรณ์ดาบสใดในวันนี้ว่า เขาจักเป็นพระพุทธเจ้าในโลก ดาบสนี้พิจารณาธรรมอันพระชินเจ้าส้องเสพแล้วในกาลก่อน เมื่อดาบสนั้นพิจารณาธรรมอันเป็นพุทธภูมิโดยไม่เหลือ ด้วยเหตุนั้น แผ่นดินหมื่นโลกธาตุในมนุษย์และเทวดานี้ จึงหวั่นไหวแล้ว เพราะสดับฟังพระดำรัสของพระพุทธเจ้า ใจของพวกเขาก็สงบทันที มนุษย์และเทวดาทั้งหมดจึงเข้า ไปหาเราแล้วอภิวาทอีกครั้งหนึ่ง เราสมาทานพุทธคุณกระทำใจให้มั่นแล้ว นมัสการพระทีปังกรพุทธเจ้า แล้วลุกขึ้นจากอาสนะในขณะนั้น เมื่อเราลุกจากอาสนะ เทวดาและมนุษย์ทั้งสองพวกต่างก็โปรยปรายดอกไม้ ทั้งทิพย์ทั้งเป็นของมนุษย์ เหล่าเทวดาและมนุษย์ทั้งสองพวก ต่างก็ให้เราทราบถึงความสวัสดีว่า ความปรารถนาที่ท่านปรารถนาแล้วเป็นเรื่องใหญ่ ท่านจักได้โพธิญาณนั้นตามความปรารถนา ขอเสนียดจัญไรทั้งปวงจงพินาศไป ความโศก โรค จงสูญสิ้นไป อันตรายจงอย่ามีแก่ท่าน ขอท่านจงตรัสรู้โพธิญาณอันยอดเยี่ยมพลันเถิด ต้นไม้ดอกย่อมเบ่งบานในสมัย (ฤดู) ที่มาถึงแล้ว แม้ฉันใด ข้าแต่มหาวีระ ขอท่านจงเบิกบานด้วยพุทธญาณฉันนั้นเถิด พระสัมพุทธเจ้าทั้งหลายเหล่าใดเหล่าหนึ่ง ทรงบำเพ็ญบารมี ๑๐ ฉันใด ขอมหาวีรเจ้าจงบำเพ็ญบารมี ๑๐ ฉันนั้นเถิด พระสัมพุทธเจ้าเหล่าใดเหล่าหนึ่งตรัสรู้ ณ โพธิมณฑล ฉันใด ขอมหาวีรเจ้าจงตรัสรู้โพธิญาณของพระชินะ ฉันนั้นเถิด พระสัมพุทธเจ้าทั้งหลายเหล่าใดเหล่าหนึ่ง ทรงประกาศพระธรรมจักร ฉันใด ขอมหาวีรเจ้าจงประกาศธรรมจักร ฉันนั้นเถิด พระจันทร์ในวันปุรณมีบริสุทธิ์ย่อมไพโรจน์ ฉันใด ขอท่านจงมีใจเต็มแล้ว ยังหมื่นโลกธาตุให้ไพโรจน์ ฉันนั้นเหมือนกัน พระอาทิตย์พ้นจากราหูแล้วย่อมโชติช่วงมีแสงอันกล้า ฉันใด ขอท่านจงปลดเปลื้องโลก โชติช่วงด้วยสิริ ฉันนั้นเหมือนกัน แม่น้ำสายใดสายหนึ่งย่อมไหลลงสู่มหาสมุทร ฉันใด ขอชาวโลกทั้งเทวโลกจงไหลลงสู่สำนักของท่าน ฉันนั้นเถิด.

เรานั้นอันเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย ชมเชยสรรเสริญแล้ว สมาทานธรรม

ทั้ง ๑๐ เมื่อจะบำเพ็ญธรรมเหล่านั้นให้บริบูรณ์ จึงเข้าไปสู่ป่าใหญ่ (ป่าหิมพานต์) ในกาลนั้นแล.

จบสุเมธกถา

ทีปังกรกถาที่ ๑

ชาวรัมมนครเหล่านั้น อังคาสพระโลกนายกพร้อมทั้งหมู่สงฆ์ ในกาลนั้นแล้ว พากันเข้าถึงพระศาสดาพระนามว่า**ทีปังกร** พระองค์นั้นเป็นสรณะแล้ว พระตถาคตเจ้าพระนามว่าทีปังกร ทำชนบางเหล่าให้ตั้งอยู่ในสรณาคมน์ บางเหล่าให้ตั้งอยู่ในศีล ๕ บางเหล่าตั้งอยู่ในศีล ๑๐ อันประเสริฐ ให้สามัญผล ๔ อันเป็นผลสูงสุดแก่ชนบางพวก ให้ธรรมอันไม่มีธรรมอื่นเสมอ คือปฏิสัมภิทา ๔ แก่ชนบางพวก พระนราสภทรงประทานสมาบัติอันประเสริฐ ๘ แก่ชนบางเหล่า ประทานวิชชา ๓ และอภิญญา ๖ แก่ชนบางเหล่า พระมหามุนีพระนามว่าทีปังกรพุทธเจ้า ตรัสโอวาทประชุมชนด้วยความเพียร ได้ยังคำสั่งสอนของพระองค์ผู้เป็นโลกนาถให้แพร่หลายแล้วด้วยความพากเพียร พระพุทธเจ้าทีปังกรทรงมีลักษณะมีพระหนุใหญ่ และลำพระศองามสมลักษณะ ยังประชุมชนให้ข้ามพ้นทุคติ พระมหามุนีทรงเห็นชนผู้ควรตรัสรู้ในหนทางแม้ตั้งแสนโยชน์ ก็เสด็จไปยังชนนั้น ให้ตรัสรู้โดยพลัน.

ศาสนาของพระทีปังกรนั้น ในการตรัสรู้ครั้งแรกของหมู่สัตว์ ได้มีประมาณถึงร้อยโกฏิ ในครั้งที่สองมีประมาณเก้าสิบโกฏิ ในครั้งที่สาม พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมที่ดาวดึงส์พิภพ ได้มีการตรัสรู้ของเทพยดา ถึงเก้าหมื่นโกฏิ.

ในศาสดาของพระทีปังกรนั้น ได้มีการประชุมใหญ่สามครั้ง ครั้งแรกมีพระสาวกมาประชุมประมาณแสนโกฏิ ครั้งที่สอง เมื่อพระชินเจ้าทรงเข้านิโรธสมาบัติที่นารทกูฏะ มีพระขีณาสพผู้ปราศจากมลทินมาประชุมร้อยโกฏิ ครั้งที่สาม เมื่อพระมหาวีระประทับอยู่ ณ ภูเขาสุทัสสนะ ได้ประชุมทำปวารณากรรมด้วยภิกษุสงฆ์ประมาณเก้าหมื่นโกฏิ.

ในสมัยนั้น เราบวชเป็นชฎิลมีตบะกล้า บรรลุอภิญญา ๕ เที่ยวไปในอากาศ ธรรมาภิสมัยได้มีแก่สัตว์ถึงสองแสนโกฏิ ส่วนตรัสรู้ทีละพัน หรือสองพันมีประมาณมากมาย ศาสนาของพระผู้มีพระภาคเจ้าทีปังกร ในครั้งนั้น บริสุทธิ์ปราศจากมลทิน แพร่หลาย เจริญรุ่งเรืองเป็นประโยชน์แก่ชนเป็นอันมาก พระขีณาสพประมาณ ๔ แสน บรรลุอภิญญา ๖ มีฤทธิ์มากย่อมแวดล้อม พระพุทธเจ้าทีปังกร

ผู้ทรงรู้แจ้งโลกทุกเวลา.

สมัยนั้น ใครๆ ซึ่งยังเป็นพระเสขะ ยังไม่ถึงที่สุดพรหมจรรย์ ย่อมละความเป็นมนุษย์ (ตาย) ไป เขาผู้นั้นย่อมถูกติเตียนปาพจน์ คือ พระธรรมวินัยของพระองค์นั้นอันพระขีณาสพปราศจากมลทิน เป็นพระอรหันต์ผู้คงที่ประกาศดีแล้ว ย่อมงามในโลกทั้งเทวโลก.

นครที่พระองค์ทรงอุบัติ ชื่อว่ารัมมวดี กษัตริย์นามว่าสุเทพ เป็นพระชนก พระนางสุเมธาเทวี เป็นพระชนนีของพระศาสดาพระนามว่าทีปังกร พระสุมังคละและพระติสสะได้เป็นคู่อัครสาวกอุปัฏฐากของพระศาสดาทีปังกร ชื่อว่าพระสาคตะ พระเถรีชื่อว่านันทา พระเถรีชื่อว่าสุนันทา ได้เป็นคู่อัครสาวิกา ต้นไม้ตรัสรู้ของพระผู้มีพระภาคเจ้านั้น เรียกว่าปิปผลิ (ไม้เลียบ).

พระมหามุนีทีปังกร มีพระวรกายสูง ๘๐ ศอก งามดุจไม้ประจำทวีป ชื่อว่าพระยารัง ซึ่งบานสะพรั่ง รัศมีของพระองค์แผ่ซ่านไปโดยรอบ ๑๐ โยชน์ มีพระชนมายุแสนปี พระองค์ดำรงอยู่ ยังประชุมชนมากให้ข้ามพ้นสงสาร ทรงยังพระสัทธรรมให้โชติช่วงแล้ว ให้มหาชนข้ามพ้นสาครไปแล้วตลอดพระชนม์ชีพ พระองค์พร้อมทั้งพระสาวก ได้ประกาศพระธรรมวินัยให้รุ่งโรจน์แล้วก็เสด็จดับขันธปรินิพพาน เหมือนกองไปที่ลุกโพลงขึ้นแล้วก็ดับไป พระฤทธิ์ พระยศ และจักรรัตนะ ที่ฝ่าพระยุคลบาททั้งหมดก็อันตรธานไปพร้อมกัน เพราะสังขารทั้งปวงเป็นของว่างเปล่า มี ความแปรปรวนไปเป็นธรรมดาแน่แท้.

จบทีปังกรกถา

โกณฑัญญกถาที่ ๒

ก็ในกาลส่วนอื่นอีก เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าพระนามว่าทีปังกร เสด็จดับขันธปรินิพพานล่วงแล้วหนึ่งอสงไขย พระศาสดาพระนามว่า**โกณฑัญญะ**ก็ได้เสด็จอุบัติขึ้น แม้ศาสนาของพระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ก็ได้มีสาวกสันนิบาต(ประชุมพระสาวก) ๓ ครั้ง การประชุมครั้งแรกมีพระสาวกมาประชุมประมาณแสนโกฏิ ครั้งที่สองมีพระสาวกมาประชุมประมาณพันโกฏิ ครั้งที่สามมีพระสาวกมาประชุมเก้าสิบโกฏิ.

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ พระนามว่าวิชิตาวีได้ถวายมหาทานแก่หมู่ภิกษุมีพระพุทธเจ้าเป็นประมุข มีประมาณนับได้แสนโกฏิพระศาสดาได้พยากรณ์พระโพธิสัตว์ว่า จักเป็นพระพุทธเจ้าแล้วแสดงธรรม. พระโพธิสัตว์นั้น

ทรงสดับธรรมกถาของพระศาสดาแล้ว ทรงมอบราชสมบัติ ออกผนวช (บวช) ทรงศึกษาพระไตรปิฎก ทรงให้สมาบัติ ๘ และอภิญญา ๕ ให้เกิดขึ้น มีฌานไม่เสื่อม แล้วทรงอุบัติขึ้นในพรหมโลก.

ก็พระนครของพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้า พระนามว่าโกณฑัญญะนั้นชื่อว่ารัมมวดี พระมหากษัตริย์ พระนามว่าสุนันทะ เป็นพระราชบิดา พระนางเทวีพระนามว่าสุชาดา เป็นพระมารดา พระภัททเถระและสุภัททเถระเป็นอัครสาวก พระเถระนามว่าอนุรุทธะเป็นพุทธุปัฏฐาก พระติสสาเถรีและพระอุปติสสาเถรี เป็นคู่อัครสาวิกา มีไม้ที่ตรัสรู้ชื่อว่าสาลกัลยาณี พระสรีระของพระมหามุนีนั้นสูง ๘๘ ศอก พระองค์มีพระชนมายุแสนปี.

จบโกณฑัญญกถา

มังคลกถาที่ ๓

ในสมัยอื่นอีก เมื่อพระโกณฑัญญพุทธเจ้าปรินิพพานล่วงไปแล้วประมาณหนึ่งอสงไขย ในกัปเดียวนั้นเอง มีพระพุทธเจ้าเสด็จอุบัติขึ้น ๔ พระองค์ คือ **พระมังคลพุทธเจ้า พระสุมนพุทธเจ้า พระเรวตพุทธเจ้า** และ **พระโสภิตพุทธเจ้า**.

ก็ในศาสนาของพระผู้มีพระภาคเจ้าพระนามว่า**มังคละ** มีสาวกมหาสันนิบาต ๓ ครั้ง ในมหาสันนิบาต ครั้งที่หนึ่ง มีภิกษุมาประชุมประมาณแสนโกฏิ ในครั้งที่สองประมาณพันโกฏิ ในครั้งที่สามประมาณ เก้าสิบโกฏิ.

ได้ยินว่า อานันทกุมารเป็นพระภาดาต่างพระมารดากับพระผู้มีพระภาคเจ้านั้น พร้อมทั้งบริษัท ๙๐ โกฏิ ได้เสด็จไปสู่สำนักของพระศาสดาเพื่อทรงสดับธรรม.

พระศาสดาตรัสอนุปุพพิกถาแก่เธอ เธอพร้อมด้วยบริษัท บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยปฏิสัมภิทา พระศาสดาทรงตรวจดูบุรพจริยาของกุลบุตรเหล่านั้น ทรงเห็นอุปนิสัยของการได้บาตรและจีวรอันสำเร็จด้วยฤทธิ์ จึงทรงเหยียดพระหัตถ์เบื้องขวา ตรัสว่า พวกเธอจงเป็นภิกษุ ดังนี้ ขณะนั้นนั่นแหละ กุลบุตรทั้งปวงก็ทรงบาตรและจีวรอันสำเร็จด้วยฤทธิ์ เป็นเหมือนพระเถระมีพรรษา ๖๐ ถึงพร้อมด้วยกิริยามารยาทมาแวดล้อมถวายบังคมพระศาสดา.

ศาสนาของพระผู้มีพระภาคเจ้านี้ ก็มีสาวกสันนิบาตสามครั้ง.

ก็รัศมีสรีระของพระพุทธเจ้าทั้งหลายอื่นๆ มีประมาณ ๘๐ ศอก โดยรอบเป็นประมาณ แต่ว่า รัศมีสรีระของพระผู้มีพระภาคเจ้าพระนามว่ามังคละนั้นหาเหมือนพระพุทธเจ้าอื่นๆ ไม่ คือ มีพระรัศมีแผ่ออกไปสู่แสนโลกธาตุตั้งอยู่ตลอดกาลเป็นนิตย์ ต้นไม้ ภูเขา มหาสมุทรเป็นต้น โดยที่สุดมีหม้อข้าวเป็นต้น ได้เป็นเหมือนหุ้มไว้ด้วยแผ่นทองคำฉะนั้น ก็พระชนมายุของพระองค์มีประมาณเก้าหมื่นปี ตลอดกาลมีประมาณเท่านี้ พระจันทร์ พระอาทิตย์เป็นต้น ไม่อาจเพื่อเปล่งรัศมีของตนได้การกำหนดกลางคืนและกลางวันไม่ปรากฏ สัตว์ทั้งหลายเที่ยวไปด้วยแสงสว่างของพระพุทธเจ้าเป็นนิตย์ ดุจกลางวันด้วยแสงอาทิตย์ สัตว์โลกกำหนดกลางคืนและกลางวันได้ด้วยดอกไม้บานว่าเป็นเวลาเย็น กำหนดเสียงนกร้องเป็นเวลาเช้า.

ถามว่า ก็อานุภาพนี้ของพระพุทธเจ้าพระองค์อื่นไม่มีหรือ ? ตอบว่า มิใช่ไม่มี จริงอยู่ พระพุทธเจ้าแม้เหล่านั้น เมื่อจำนงอยู่ก็พึงแผ่พระรัศมีไปสู่หมื่นโลกธาตุ หรือยิ่งกว่านั้นก็ได้ แต่ว่าพระรัศมีสรีระของพระผู้มีพระภาคเจ้าพระนามว่ามังคละ แผ่ไปสู่หมื่นโลกธาตุตั้งอยู่เป็นนิตย์ทีเดียว ด้วยอำนาจการตั้งความปรารถนาไว้ในบุรพชาติ เหมือนพระรัศมีวาหนึ่งของพระพุทธเจ้าอื่นๆ.

ได้ยินว่า พระมังคลพุทธเจ้านั้น ในขณะที่บำเพ็ญบารมีเป็นพระโพธิสัตว์ ดำรงอัตภาพเช่นเดียวกับพระเวสสันดร พร้อมทั้งบุตรและภรรยาอยู่ที่ภูเขาเช่นกับภูเขาวงกต ครั้งนั้น มียักษ์ตนหนึ่งชื่อว่าขรทาฐิกะ ทราบว่าพระมหาบุรุษมีพระทัยในการจำแนกทาน จึงแปลงเพศเป็นพราหมณ์เข้าไปแล้วทูลขอทารกทั้งสองพระองค์ พระมหาสัตว์ทรงยินดีร่าเริงแล้วด้วยทรงพระดำริว่า เราจักให้ลูกน้อยแก่พราหมณ์ดังนี้ แล้วพระราชทานทารกทั้งสอง อันสามารถยังแผ่นดินหวั่นไหวจดน้ำรองแผ่นดิน ยักษ์ยืนพิงแผ่นกระดาษที่พิงไว้ในที่สุดแห่งที่จงกรม เมื่อพระมหาสัตว์มองดูอยู่นั่นแหละเคี้ยวกินทารกทั้งสองพระองค์ เหมือนเคี้ยวกินกองรากไม้ มหาบุรุษแลดูยักษ์ เมื่อยักษ์นี้สักว่าอ้าปากเท่านั้น ธารโลหิตก็หลั่งออกดุจเปลวไฟ พระมหาบุรุษนั้นแม้เห็นปากของยักษ์นั้น ก็มิได้เสียพระทัย แม้เพียงปลายผมให้เกิดขึ้น ทรงพระดำริว่า **สุทินฺนำ วต เม ทานำ** (ทานเราให้ดีแล้ว) แล้วยังปีติโสมนัสอันใหญ่ให้เกิดแก่พระองค์.

พระมหาบุรุษนั้น ทรงตั้งความปรารถนาว่า ด้วยวิบากเป็นเครื่องไหลออกแห่งบุญของเรานี้ ในอนาคตกาล ขอรัศมีทั้งหลายจงออกจากสรีระโดยทำนองนี้ดังนี้ เมื่อพระองค์อาศัยเหตุนั้นตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าแล้ว รัศมีทั้งหลายจึงออกจากพระสรีระแผ่ไปสู่ที่มีประมาณเท่านี้.

บุรพจริยาอีกอย่างหนึ่งของพระมังคลพุทธเจ้า ได้ยินว่า พระมังคลพุทธเจ้านั้น ในเวลาที่พระองค์เป็นพระโพธิสัตว์ เห็นเจดีย์พระพุทธเจ้าพระองค์หนึ่ง ได้คิดว่า เราควรสละชีวิตบูชาพระพุทธเจ้าพระองค์นี้ จึงพันสรีระทั้งสิ้นดุจพันประทีปคบเพลิง แล้วเอาเนยใสใส่ถาดทองคำสูงประมาณหนึ่งศอก มีราคาแสนกหาปณะจนเต็มแล้ว จุดประทีปพันไส้ในถาดนั้นให้โพลงแล้วทูนถาดนั้นด้วยศีรษะ ยังสรีระทั้งสิ้นให้โพลงแล้วกระทำประทักษิณพระเจดีย์ตลอดราตรีทั้งสิ้น เมื่อพระโพธิสัตว์อยู่อย่างนี้จนอรุณขึ้น แม้สักว่าข้ขุมขนเส้นหนึ่งก็ไม่ไหม้ ได้เป็นเหมือนเวลาเข้าไปสู่กอปทุม ฉะนั้น จริงอยู่ชื่อว่าธรรมนั้นย่อมรักษาตนไว้ เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสไว้ว่า ธรรมแลย่อมรักษาผู้ประพฤติธรรม ธรรมอันบุคคลประพฤติดีแล้วย่อมนำสุขมาให้ นี้เป็นอานิสงส์ในธรรมที่บุคคลประพฤติดีแล้ว ผู้มีปกติประพฤติธรรมย่อมไม่ไปสู่ทุคติ.

ด้วยวิบากเป็นเครื่องไหลออกแห่งกรรมแม้นี้ รัศมีพระวรกายของพระผู้มีพระภาคเจ้า พระนามว่ามังคละนั้น จึงแผ่ซ่านไปสู่หมื่นโลกธาตุตั้งอยู่แล้ว.

ในครั้งนั้น พระโพธิสัตว์ของเราทั้งหลายเป็นพราหมณ์ นามว่าสุรุจิคิดว่า เราจะทูลนิมนต์พระศาสดา ดังนี้ จึงเข้าไปเฝ้า ได้สดับมธุรธรรมกถาแล้วทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ขอพระผู้มีพระภาคเจ้าจงรับภิกษาของข้าพระองค์ในวันพรุ่งนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสถามว่า พราหมณ์ เธอต้องการภิกษุเท่าไร.

พราหมณ์สุรุจิทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ภิกษุผู้เป็นบริวาร ของพระองค์มีประมาณเท่าไร.

ครั้งนั้น เป็นสาวกสันนิบาตครั้งแรกของพระศาสดา เพราะฉะนั้น พระองค์จึงตรัสว่า ประมาณแสนโกฏิ พราหมณ์จึงกราบทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ขอพระองค์พร้อมด้วยหมู่ภิกษุทั้งหมด จงรับภิกษาของข้าพระองค์ พระศาสดาทรงรับนิมนต์โดยดุษณีภาพแล้ว.

พราหมณ์ครั้นทูลนิมนต์เพื่อรับภัตในวันรุ่งขึ้นแล้ว เมื่อเดินกลับบ้านได้คิดว่า เราสามารถจะถวายวัตถุทั้งหลายมีข้าวยาคู ภัตและผ้าเป็นต้นแก่ภิกษุมีประมาณเท่านี้ได้แต่ว่า ที่สำหรับนั่งจักทำอย่างไร ดังนี้.

ความคิดของพราหมณ์นั้น ได้ยังความเร่าร้อนเกิดขึ้นแก่บัณฑุกัมพลศิลาอาสน์ ของท้าวสักกเทวราชซึ่งตั้งอยู่ไกลถึงแปดหมื่นสี่พันโยชน์ (๘๔,๐๐๐ โยชน์) ท้าวสักกะทรงตรวจดูอยู่ด้วยทิพยจักษุว่า ใครหนอประสงค์จะให้เราเคลื่อนจาก

อาสนะนี้.

ทรงเห็นแล้วซึ่งมหาบุรุษจึงทรงทราบว่า สุรุจิพราหมณ์นิมนต์หมู่ภิกษุมีพระพุทธเจ้าเป็นประมุข ได้คิดถึงการจัดที่นั่งถวาย แม้เราก็ควรจะไปยังที่นั้นเพื่อถือเอาส่วนบุญ ดังนี้แล้ว นิรนิตเพศเป็นช่างไม้ถือมีดและขวานยืนปรากฏข้างหน้ามหาบุรุษ ถามว่า มีใครจะจ้างทำกิจการอะไรบ้างไหม ? มหาบุรุษเห็นนายช่างไม้นั้น จึงถามว่า ท่านทำอะไรได้บ้าง.

ช่างไม้นั้นตอบว่า ขึ้นชื่อว่าศิลปะที่ข้าพเจ้าไม่รู้มิได้มี ใครจะให้ข้าพเจ้าทำเรือนหรือมณฑป หรือสิ่งใดข้าพเจ้าทำได้ทั้งนั้น มหาบุรุษกล่าวว่า ถ้าเช่นนั้นเรามีงานอยู่.

ช่างไม้ถามว่า นาย ท่านมีงานอะไรหรือ ? มหาบุรุษตอบว่า เรานิมนต์ภิกษุแสนโกฏิให้มาฉันภัตตาหารในวันพรุ่งนี้ไว้แล้ว ท่านจงช่วยทำมณฑปสำหรับเป็นที่นั่งให้ภิกษุเหล่านั้น.

ช่างไม้กล่าวว่า ถ้าท่านอาจให้ค่าจ้างแก่ข้าพเจ้า ข้าพเจ้าก็กระทำม หาบุรุษกล่าวว่า เราจักให้ท่าน ช่างไม้รับคำว่า ดีละ ข้าพเจ้าจักกระทำแล้วไปแลดูประเทศหนึ่ง ประเทศนั้นมีประมาณ ๑๒ หรือ ๑๓ โยชน์ มีพื้นเรียบดุจมณฑลกสิณ.

พระอินทร์ช่างไม้คิดว่า ขอมณฑปสำเร็จด้วยแก้ว ๗ ประการ จงตั้งขึ้นในที่มีประมาณเท่านี้ ดังนี้ แล้วแลดูอยู่ ทันทีนั้นเองมณฑปก็ทำลายแผ่นดินผุดขึ้น มณฑปนั้นที่เสาทั้งหลายสำเร็จด้วยทอง มีบัวเสาสำเร็จด้วยเงิน บรรดาเสาที่สำเร็จด้วยเงินมีบัวเสาสำเร็จด้วยทอง บรรดาเสาที่สำเร็จด้วยแก้วมณี มีบัวเสาสำเร็จด้วยแก้วประพาฬ บรรดาเสาแก้วประพาฬมีบัวเสาสำเร็จด้วยแก้วมณี บรรดาเสาสำเร็จด้วยรัตนะ ๗ ประการ มีบัวเสาสำเร็จด้วยรัตนะ ๗ ประการ แต่นั้นก็ตรวจดูอธิษฐานว่า ขอข่ายกระดิ่งจงห้อยในระหว่างที่สุดแห่งมณฑป ดังนี้ พร้อมกับการแลดูนั่นแหละ ข่ายกระดิ่งก็ห้อยย้อยแล้ว กระดิ่งใดถูกลมอ่อนๆ พัด กระดิ่งนั้นก็เปล่งเสียงไพเราะดุจเสียงไพเราะของดนตรีมีเครื่อง ๕ ทีเดียว เวลานั้นได้เป็นเหมือนกาลเวลาบรรเลงทิพยสังคีต แล้วอธิษฐานว่า ขอพวงดอกไม้หอมและพวงมาลัยทั้งหลายจงห้อยภายในระหว่าง พวงเหล่านั้น ก็ห้อยย้อยแล้ว ต่อจากนั้น พระอินทร์ซึ่งเป็นช่างไม้ก็อธิษฐานว่า ขออาสนะทั้งหลายและที่นั่งสำหรับภิกษุแสนโกฏิจงทำลายแผ่นดินผุดขึ้น ในทันทีทันใดนั้น สิ่งเหล่านั้นก็ปรากฏขึ้น ต่อจากนั้นก็อธิษฐานว่า ขอตุ่มน้ำทั้งหลายจงตั้งขึ้นมุมละหนึ่งตุ่ม แม้ตุ่มน้ำทั้งหลายก็ตั้ง

ขึ้น ท้าวสักกะเนรมิตสรรพสิ่งเห็นปานนี้แล้วจึงไปสู่สำนักของพราหมณ์แล้วเรียนว่า ท่านพราหมณ์จงมาตรวจดูมณฑปของท่านแล้ว โปรดให้ค่าจ้างแก่ข้าพเจ้า ดังนี้.

มหาบุรุษไปตรวจดูมณฑปแล้ว เมื่อแลดูอยู่นั่นแหละ ปีติ ๕ อย่างก็ถูกต้องสรีระแผ่ซ่านไปไม่มีระหว่างคั่น ลำดับนั้น พระมหาบุรุษครั้นตรวจดูมณฑปแล้วได้มีความคิดว่า มณฑปนี้มิใช่มนุษย์ทำ แต่อาศัยอัชฌาสัยและคุณของเรา จึงทำพิภพของท้าวสักกะร้อนแน่แท้ เพราะฉะนั้น มณฑปนี้จักเป็นมณฑปอันท้าวสักกะสร้างให้ ก็การที่เราจักถวายทานเพียงวันเดียวในมณฑปเห็นปานนี้ไม่ควรเลย เราจักถวายทานสัก ๗ วัน ดังนี้.

ก็การให้ทานด้วยวัตถุอันเป็นภายนอก แม้มีประมาณเพียงไร ก็ไม่สามารถจะยังใจของพระโพธิสัตว์ทั้งหลายให้เบิกบาน แต่ว่า ความเบิกบานใจของพระโพธิสัตว์จะมีก็เพราะการบริจาคในกาลได้ตัดศีรษะอันตกแต่งแล้วควักลูกตาทั้งสองที่หยอดยาแล้ว ควักเนื้อหทัยแล้วให้ไป ในสีวิราชชาดกพรรณนาไว้ว่า เมื่อพระโพธิสัตว์แม้ของเราทั้งหลายสละทรัพย์ทุกๆวัน วันละประมาณ ๕ แสนกหาปณะให้ทานอยู่ในพระนครที่ประตูเมืองทั้ง ๔ การบริจาคทานนั้นก็ไม่ยังใจให้เบิกบานได้แต่ว่า เมื่อใดท้าวสักกเทวราชปลอมเป็นพราหมณ์มาขอพระเนตรทั้งคู่ของพระองค์ เมื่อพระองค์ทรงควักพระเนตรให้อยู่นั่นแหละ ความเบิกบานพระทัยจึงเกิดขึ้น จิตของพระองค์มิได้เป็นอย่างอื่นสักเท่าปลายผม ชื่อว่าความเบิกบานใจของพระโพธิสัตว์ทั้งหลายเพราะอาศัยทานเห็นปานนี้จึงไม่มี เพราะฉะนั้น พระมหาบุรุษแม้นั้น จึงคิดว่า เราควรจะถวายทานแก่ภิกษุแสนโกฏิ ๗ วัน ดังนี้ จึงนิมนต์หมู่ภิกษุมีพระพุทธเจ้าเป็นประมุขให้นั่งในมณฑปนั้นแล้ว ได้ถวายอาหารทานชื่อว่าควบาน ๗ วัน. คำว่าควบาน ท่านเรียกโภชนะที่เอาน้ำนมใส่ในหม้อใหญ่จนเต็มแล้วยกขึ้นตั้งบนเตาไฟเมื่อน้ำนมข้นแล้วใส่ข้าวสารไปหน่อยหนึ่ง แล้วปรุงด้วยน้ำผึ้ง จุรณะ น้ำตาลกรวดและเนยใส.

ก็มนุษย์ทั้งหลายไม่สามารถจะอังคาสภิกษุได้ทั่วถึง เทวดาทั้งหลายจึงแทรกเข้าไปช่วยอังคาสแล้ว ที่มีประมาณ ๑๒-๑๓ โยชน์ ก็ไม่เพียงพอให้ภิกษุนั่ง แต่ว่าภิกษุทั้งหลายนั่งได้ด้วยอานุภาพของตน.

ในวันสุดท้าย พระโพธิสัตว์ให้ล้างบาตรภิกษุทั้งหมด บรรจุเนยใส เนยข้น น้ำมัน น้ำผึ้ง น้ำอ้อย เพื่อต้องให้เป็นเภสัชแล้วถวายพร้อมกับไตรจีวร ผ้าจีวรที่ภิกษุนวกะในสงฆ์ได้มีราคาถึงแสนกหาปณะ.

พระศาสดาเมื่อจะกระทำอนุโมทนาทรงใคร่ครวญดูว่า บุรุษนี้ได้ให้ทานใหญ่เห็นปานนี้ จักเป็นอะไรหนอ ทรงเห็นว่า ในอนาคตกาล ในที่สุดแห่งสองอสงไขยยิ่งด้วยแสนกัป จักเป็นพระพุทธเจ้า พระนามว่าโคตมะดังนี้ จึงตรัสเรียกมหาบุรุษมาแล้วทรงพยากรณ์ว่า ล่วงกาลประมาณเท่านี้แล้วเธอจักเป็นพระพุทธเจ้า พระนามว่าโคตมะ.

มหาบุรุษสดับฟังพยากรณ์ว่า ได้ยินว่า เราจักเป็นพระพุทธเจ้า ประโยชน์อะไรด้วยการครองเรือนของเราเล่าเราจักบวช ดังนี้ แล้วละสมบัติเห็นปานนั้น ดุจถ่มก้อนเขฬะแล้วบวชในสำนักพระศาสดา ครั้นบวชแล้วก็เรียนพระพุทธวจนะ ยังอภิญญาทั้งหลายและสมาบัติทั้งหลายให้เกิดแล้ว ในเวลาสิ้นสุดอายุแล้วก็บังเกิดขึ้นในพรหมโลก.

พระนครของพระผู้มีพระภาคเจ้า พระนามว่ามังคละ ได้มีชื่อว่าอุตตระ พระบิดาเป็นกษัตริย์พระนามว่าอุตตระ พระมารดาพระนามว่าอุตตรา พระสุเทวเถระและพระธรรมเสนเถระเป็นคู่พระอัครสาวก พระอุปัฏฐากชื่อว่าปาลิตะ พระสีวลีเถรีและพระอโสกาเถรี เป็นคู่พระอัครสาวิกา ไม้กากะทิงเป็นต้นไม้ตรัสรู้ พระสรีระสูง ๘๘ ศอก ดำรงพระชนมายุอยู่ ๙ หมื่นปีก็เสด็จดับขันธปรินิพพาน ก็เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าปรินิพพานแล้ว หมื่นจักรวาลก็ได้มืดพร้อมกันหมด การร้องไห้รำพันใหญ่ได้มีแก่มนุษย์ทั้งหลายในจักรวาลทั้งหมดแล.

จบมังคลกกถา

สุมนกถาที่ ๔

เมื่อพระมังคลพุทธเจ้าปรินิพพานทำให้หมื่นโลกธาตุมืดอย่างนี้แล้ว ต่อจากนั้นมา พระศาสดาทรงพระนามว่าสุมนะ ก็ทรงอุบัติขึ้นสาวกสันนิบาตของพระพุทธเจ้าแม้นั้นก็มี ๓ ครั้ง สันนิบาตครั้งแรกมีภิกษุแสนโกฏิ ครั้งที่ ๒ มีภิกษุประมาณ ๙ หมื่นโกฏิ ครั้งที่ ๓ แปดหมื่นโกฏิ.

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์ เป็นนาคราช นามว่าอตุละ มีฤทธิ์มากมีอานุภาพมาก ได้ทราบว่า พระพุทธเจ้าทรงอุบัติแล้วจึงพาหมู่ญาติออกจากนาคพิภพมาประโคมดนตรีทิพย์บูชาพระผู้มีพระภาคเจ้ามีภิกษุประมาณแสนโกฏิเป็นบริวาร ได้ถวายมหาทานแล้วถวายผ้าคู่หนึ่งแต่ละองค์แล้วตั้งอยู่ในสรณะทั้งหลาย พระศาสดาสุมนะนั้นได้พยากรณ์พระโพธิสัตว์ว่า ในอนาคตกาลอตุลนาคราชนี้จักเป็น

พระพุทธเจ้า ดังนี้.

พระนครของพระผู้มีพระภาคเจ้าสุมนะนั้น ชื่อว่าเมขลา พระบิดาเป็นพระราชา พระนามว่าสุทัตตะ พระมารดาพระนามว่าสิริมา พระสรณเถระ และพระภาวิตัตตเถระเป็นคู่อัครสาวกภิกษุอุปัฏฐาก ชื่อว่าอุเทนเถระ พระโสนาเถรี และพระอุปโสนาเถรี เป็นคู่อัครสาวิกา ไม้กากะทิงเป็นไม้ตรัสรู้ มีพระสรีระกายสูง ๙๐ ศอก พระชนมายุของพระองค์ประมาณ ๙ หมื่นปีแล.

จบสุมนกถา

เรวตกถาที่ ๕

ในกาลต่อจากพระสุมนพุทธเจ้านั้นมา พระศาสดาทรงพระนามว่าเรวตะ ก็ทรงอุบัติขึ้น สาวกสันนิบาตของพระเรวพุทธเจ้านั้น ก็มี ๓ ครั้งในสันนิบาตครั้งแรก นับจำนวนไม่ถ้วน ครั้งที่ ๒ มีภิกษุหนึ่งแสนโกฏิ ในครั้งที่ ๓ ก็เหมือนกัน.

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์ เป็นพราหมณ์ นามว่าอติเทพ สดับฟังพระธรรมเทศนาแล้วตั้งอยู่ในสรณะทั้งหลาย ประนมอัญชลีไว้เหนือเศียรเกล้ากล่าวสรรเสริญการละกิเลสของพระศาสดาพระองค์นั้นแล้วได้บูชาด้วยผ้าห่มพระผู้มีพระภาคเจ้าแม้นั้นก็ทรงพยากรณ์พระโพธิสัตว์ว่า จักเป็นพระพุทธเจ้า ดังนี้.

ก็พระผู้มีพระภาคเจ้าพระนามว่าเรวตะพระองค์นั้นมีพระนคร ชื่อว่าสุธัญญวดี พระบิดาเป็นกษัตริย์ทรงพระนามว่าวิปุละ พระมารดาพระนามว่าวิปุลา พระวรุณเถระและพรหมเทวเถระเป็นคู่พระอัครสาวก พุทธุปัฏฐากชื่อว่าสัมภวะ พระภัททาเถรีและพระสุภัททาเถรี เป็นพระอัครสาวิกา ไม้กากะทิงเป็นไม้ตรัสรู้ พระองค์มีพระสรีระสูง ๘๐ ศอก มีพระชนมายุหกหมื่นพรรษาแล.

จบเรวตกถา

โสภิตกถาที่ ๖

ในกาลต่อจากพระเรวตพุทธเจ้านั้น พระศาสดาทรงพระนามว่าโสภิตได้ทรงอุบัติขึ้น แม้สาวกสันนิบาตของพระองค์ก็มี ๓ ครั้ง สันนิบาตครั้งแรกมีภิกษุหนึ่งร้อยโกฏิ ครั้งที่ ๒ มีภิกษุ ๙๐ โกฏิ ครั้งที่ ๓ มีภิกษุ ๘๐ โกฏิ.

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์ เป็นพราหมณ์นามว่าอชิตะ สดับพระธรรมเทศนาของ

พระศาสดาแล้วตั้งอยู่ในสรณะทั้งหลาย ได้ถวายมหาทานแก่หมู่ภิกษุมีพระพุทธเจ้าเป็นประมุข แม้พระโสภิตพุทธเจ้าก็พยากรณ์พระโพธิสัตว์ว่าจักเป็นพระพุทธเจ้าดังนี้.

ก็พระนครของพระผู้มีพระภาคเจ้าพระนามว่าโสภิตนั้น มีชื่อว่าสุธรรมพระบิดาเป็นพระราชา พระนามว่าสุธรรม พระมารดา พระนามว่าสุธรรมา พระอสมเถระ และพระสุเนตรเถระเป็นคู่พระอัครสาวก พุทธปัฏฐาก ชื่อว่าอโนมะ พระนกุลาเถรี และพระสุชาดาเถรี เป็นคู่พระอัครสาวิกา ไม้กากะทิงเป็นไม้ตรัสรู้ พระองค์มีพระสรีระสูง ๕๘ ศอก มีพระชนมายุเก้าหมื่นพรรษาแล.

จบโสภิตกถา

อโนมทัสสีกถาที่ ๗

ในกาลต่อจากพระโสภิตพุทธเจ้าล่วงไปหนึ่งอสงไขย ในกัปหนึ่ง มีพระพุทธเจ้าบังเกิดขึ้น ๓ พระองค์ คือ พระอโนมทัสสีพุทธเจ้า พระปทุมพุทธเจ้า พระนารทพุทธเจ้า ก็ศาสนาของพระผู้มีพระภาคเจ้าพระนามว่าอโนมทัสสี มีสาวกสันนิบาต ๓ ครั้ง ในครั้งแรกมีภิกษุ ๘ แสนครั้งที่ ๒ มีภิกษุ ๗ แสน ครั้งที่ ๓ มีภิกษุ ๖ แสนมาประชุมกัน.

ในกาลนั้น พระโพธิสัตว์ เป็นเสนาบดียักษ์ตนหนึ่ง มีฤทธิ์มากมีอานุภาพมาก เป็นใหญ่กว่ายักษ์หลายแสนโกฏิ เสนาบดียักษ์นั้นฟังว่าพระพุทธเจ้าทรงอุบัติแล้ว ได้มาถวายมหาทานแก่หมู่ภิกษุมีพระพุทธเจ้าเป็นประมุข แม้พระศาสดาก็ได้พยากรณ์ยักษ์นั้นว่า ในอนาคตกาลจักเป็นพระพุทธเจ้า ดังนี้.

ก็พระนครของพระผู้มีพระภาคเจ้านั้น นามว่าจันทวดี พระบิดาเป็นพระราชาพระนามว่ายสวา พระมารดา พระนามว่ายโสธรา พระนิสภเถระและพระอโนมเถระเป็นคู่พระอัครสาวก พุทธุปัฏฐาก ชื่อว่าวรุณะ พระสุนทรีเถรีและพระสุมนาเถรีเป็นคู่อัครสาวิกา ต้นไม้รกฟ้าเป็นต้นไม้ตรัสรู้ พระสรีระของพระผู้มีพระภาคเจ้าสูง ๕๘ ศอก มีพระชนมายุแสนปีแล.

จบอโนมทัสสีกถา

ปทุมกถาที่ ๘

ในกาลต่อจากพระอโนมทัสสีพุทธเจ้านั้น พระศาสดาพระนามว่าปทุมะ ก็ทรงอุบัติขึ้น แม้สาวกสันนิบาตของพระองค์ก็มี ๓ ครั้ง ครั้งแรกมีภิกษุหนึ่งแสนโกฏิ ครั้งที่ ๒ มีภิกษุสามแสนรูป ครั้งที่ ๓ มีภิกษุผู้อาศัยอยู่ป่าชัฏมหาวันในป่าเปลี่ยวมาประชุมสองแสนรูป.

ครั้งนั้น เมื่อพระตถาคตประทับอยู่ในป่าชัฏนั้นนั่นแหละ พระโพธิสัตว์เป็นพญาสีหะ ได้เห็นพระศาสดาผู้เข้านิโรธสมาบัติแล้วมีจิตเลื่อมใสหมอบลงจบ (ไหว้) กระทำประทักษิณ มีปีติโสมนัสเกิดแล้ว บันลือสีหนาทสามครั้งไม่ละเว้นปีติมีพระพุทธเจ้าเป็นอารมณ์ ไม่ออกไปหาอาหาร เพราะความสุขอันเกิดแต่ปีตินั่นแหละ ได้ทำการสละชีวิตเข้าไปยืนเฝ้าอยู่ ๗ วันครั้นล่วงไป ๗ วัน พระศาสดาทรงออกจากนิโรธแล้ว ทอดพระเนตรเห็นพญาสีหะแล้วทรงดำริว่า สีหะนี้ยังจิตให้เลื่อมใสแม้ในหมู่ภิกษุแล้วจักจบสงฆ์ ขอสงฆ์จงมา ดังนี้ ภิกษุทั้งหลายมาแล้วในขณะนั้นทีเดียว พญาสีหะก็ยังจิตให้เลื่อมใสในสงฆ์ พระศาสดาทรงตรวจดูภูมิธรรมอันมีในใจของพญาสีหะจึงพยากรณ์ว่า ในอนาคตกาล พญาสีหะนี้จักเป็นพระพุทธเจ้า ดังนี้.

ก็พระนครของพระผู้มีพระภาคเจ้านั้น มีชื่อว่าจัมปกะ พระบิดาเป็นพระราชาพระนามว่าอสมะ แม้พระมารดาก็ทรงพระนามว่าอสมา พระสาลเถระและพระอุปสาลเถระเป็นคู่พระอัครสาวก พุทธุปัฏฐากชื่อว่าวรุณะ พระรามาเถรีและพระสุรามาเถรีเป็นพระอัครสาวิกา ต้นไม้อ้อยช้างน้อย เป็นไม้ตรัสรู้ พระสรีระของพระองค์สูง ๕๘ ศอก มีพระชนมายุหนึ่งแสนพรรษาแล.

จบปทุมกถา

นารทกถาที่ ๙

ในกาลต่อจากพระปทุมพุทธเจ้านั้น พระศาสดาทรงพระนามว่านารทะ ก็ทรงอุบัติขึ้น แม้สาวกสันนิบาตของพระองค์ก็มี ๓ ครั้ง สันนิบาตครั้งแรกมีภิกษุหนึ่งแสนโกฏิ ครั้งที่ ๒ มีภิกษุเก้าหมื่นโกฏิ ครั้งที่ ๓ มีภิกษุแปดหมื่นโกฏิ.

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์บวชเป็นฤาษีเป็นผู้ชำนาญในอภิญญา ๕ และสมาบัติ ๘ ได้ถวายมหาทานแก่หมู่ภิกษุ มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุขแล้วบูชาด้วยจันทน์แดง แม้พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้นก็ทรงพยากรณ์พระโพธิสัตว์นั้นว่า ในอนาคตกาลเขาจักเป็นพระพุทธเจ้า ดังนี้.

ก็พระนครของพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ก็มีนามว่าธัญญวดี พระบิดาเป็นกษัตริย์ พระนามว่าสุเทวะ พระมารดาพระนามว่าอโนมา พระภัททสาลเถระและชิตมิตตเถระเป็นคู่พระอัครสาวก พุทธุปัฏฐากชื่อว่าพระวาสิฏฐะ พระอุตตราเถรีและผัคคนีเถรีเป็นคู่พระอัครสาวิกา ต้นไม้อ้อยช้างใหญ่เป็นไม้ตรัสรู้ พระสรีระสูง ๘๘ ศอก พระชนมายุเก้าหมื่นพระพรรษาแล.

จบนารทกถา

ปทุมุตตรกถาที่ ๑๐

ในกาลต่อจากพระนารทพุทธเจ้าพระองค์นั้นมา ล่วงไปหนึ่งอสงไขยนับถอยไปแต่กัปนี้ ในที่สุดแห่งแสนกัป ในกัปหนึ่ง มีพระพุทธเจ้าทรงพระนามว่าปทุมุตตระ พระองค์เดียวเท่านั้น ทรงอุบัติขึ้น สาวกสันนิบาตแม้ของพระองค์ก็มี ๓ ครั้ง ในครั้งแรกมีภิกษุหนึ่งแสนโกฏิ ครั้งที่ ๒ มีภิกษุมาประชุมที่ภูเขาเวภารบรรพตเก้าหมื่นโกฏิ ครั้งที่ ๓ มีภิกษุแปดหมื่นโกฏิ.

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นผู้ปกครองมหารัฐนามว่าชฏิละ ได้ถวายทานพร้อมทั้งจีวรแก่หมู่ภิกษุมีพระพุทธเจ้าเป็นประมุข แม้พระปทุมุตตรพุทธเจ้าพระองค์นั้นก็ได้พยากรณ์พระโพธิสัตว์ว่า ในอนาคตกาล ชฏิละนี้จักเป็นพระพุทธเจ้า ดังนี้ ก็ในกาลแห่งพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระนามว่าปทุมุตตระ ชื่อว่าผู้เป็นเดียรถีย์มิได้มี เทวดาและมนุษย์ทั้งปวงได้ถึงพระพุทธเจ้าเท่านั้นเป็นสรณะ พระนครของพระผู้มีพระภาคเจ้านามว่าหังสวดี พระบิดาเป็นกษัตริย์พระนามว่าอานันทะ พระมารดาพระนามว่าสุชาดา พระเทวิลเถระและพระสุชาตเถระเป็นคู่พระอัครสาวก พระอุปัฏฐาก นามว่าสุมนะ พระอมิตตาเถรีและพระอสมาเถรีเป็นคู่พระอัครสาวิกา ไม้สาละเป็นไม้ตรัสรู้ พระสรีระสูง ๘๘ ศอก รัศมีพระวรกายแผ่ไป ๑๒ โยชน์ พระชนมายุหนึ่งแสนพรรษาแล.

จบปทุมุตตรกถา

สุเมธกถาที่ ๑๑

ในกาลต่อจากพระปทุมุตตรพุทธเจ้าพระองค์นั้นล่วงไปสามหมื่นกัป ในกัปหนึ่งมีพระพุทธเจ้าทรงอุบัติขึ้น ๒ พระองค์ คือ พระสุเมธพุทธเจ้า และ พระสุชาตพุทธเจ้า สาวกสันนิบาตแม้ของพระสุเมธพุทธเจ้าก็มี ๓ ครั้ง ครั้งแรกที่พระนคร

สุทัศนะมีภิกษุขีณาสพหนึ่งร้อยโกฏิ ครั้งที่ ๒ เก้าสิบโกฏิ ครั้งที่ ๓ แปดสิบโกฏิ.

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์เป็นมาณพนามว่าอุตตระ สละทรัพย์ที่ฝังเก็บไว้ถึง ๘๐ โกฏิ ถวายมหาทานแก่หมู่ภิกษุมีพระพุทธเจ้าเป็นประมุข ฟังธรรม ตั้งอยู่ในสรณะทั้งหลายแล้วออกบวช พระพุทธเจ้าพระองค์นั้นก็ได้พยากรณ์พระโพธิสัตว์นั้นว่าในอนาคตกาล เขาจักเป็นพระพุทธเจ้า ดังนี้.

พระนครของพระผู้มีพระภาคเจ้าพระนามว่าสุเมธะ ชื่อว่าสุทัศนะ พระบิดาเป็นพระราชาพระนามว่าสุทัตตะ พระมารดาพระนามว่าสุทัตตา พระสรณเถระและพระสัพพกามเถระเป็นพระอัครสาวก พระอุปัฏฐากนามว่าสาครเถระ พระรามาเถรีและพระสุรามาเถรีเป็นคู่พระอัครสาวิกา ไม้สะเดาใหญ่เป็นไม้ตรัสรู้ พระสรีระสูง ๘๘ ศอก พระชนมายุเก้าหมื่นพรรษาแล.

จบสุเมธกถา

สุชาตกถาที่ ๑๒

ในกาลต่อจากพระสุเมธพุทธเจ้าพระองค์นั้นมา พระศาสดาพระนามว่า สุชาตะ ก็ทรงอุบัติขึ้น แม้สาวกสันนิบาต ของพระองค์ก็มี ๓ ครั้ง ครั้งแรกมีภิกษุหกล้านรูป ครั้งที่ ๒ มีภิกษุห้าล้านรูป ครั้งที่ ๓ มีภิกษุสี่แสนรูป.

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ทรงสดับว่าพระพุทธเจ้าทรงอุบัติขึ้นแล้วจึงเข้าไปเฝ้าทรงฟังธรรมแล้วถวายราชสมบัติในทวีปทั้ง ๔ พร้อมด้วยรัตนะ ๗ ประการ แก่หมู่ภิกษุมีพระพุทธเจ้าเป็นประมุข แล้วทรงผนวชในสำนักของพระผู้มีพระภาพเจ้าพระองค์นั้น ชาวแว่นแคว้นทั้งสิ้นถือรายได้ของรัฐมาให้สำเร็จกิจกรรมของอารามถวายมหาทานเป็นนิตย์แก่หมู่ภิกษุมีพระพุทธเจ้าเป็นประมุข แม้พระพุทธเจ้าพระองค์นั้นก็ทรงพยากรณ์พระเจ้าจักรพรรดินั้นแล้ว.

ก็พระนครของพระสุชาตพุทธเจ้านามว่าสุมังคละ พระบิดาเป็นพระราชาพระนามว่า อุคคตะ พระมารดาพระนามว่าปภาวดี พระสุทัสสนเถระและพระสุเทวเถระเป็นคู่พระอัครสาวก พระอุปัฏฐากนามว่านารทะ พระนาคาเถรีและพระนาคสุมาลาเถรีเป็นคู่พระอัครสาวิกา มีต้นไผ่ใหญ่เป็นไม้ตรัสรู้ ได้ยินว่าต้นไผ่นั้นกลม ไม่เป็นโพรง ลำต้นแข็ง งดงามด้วยกิ่งใหญ่ขึ้นไปเบื้องบน เหมือนกำหางนกยูง พระสรีระของพระองค์สูง ๕๐ ศอก พระชนมายุเก้าหมื่นพรรษาแล.

จบสุชาตกถา

ปิยทัสสีกถาที่ ๑๓

ในกาลต่อจากพระสุชาตพุทธเจ้าพระองค์นั้น ในที่สุดแห่ง ๑,๘๐๐ กัปในกัปหนึ่งมีพระพุทธเจ้าทรงอุบัติขึ้น ๓ พระองค์คือ พระพุทธเจ้าปิยทัสสี พระพุทธเจ้าอัตถทัสสี พระพุทธเจ้าธรรมทัสสี แม้พระพุทธเจ้าพระนามว่าปิยทัสสีพระองค์นั้นก็มีสาวกสันนิบาต ๓ ครั้ง ครั้งแรกมีภิกษุหนึ่งแสนโกฏิ ครั้งที่ ๒ มีภิกษุเก้าหมื่นโกฏิ ครั้งที่ ๓ มีภิกษุแปดหมื่นโกฏิ.

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์เป็นมาณพนามว่ากัสสป ถึงฝั่งแห่งไตรเพทได้สดับพระธรรมเทศนาของพระศาสดาแล้วบริจาคทรัพย์หนึ่งแสนโกฏิสร้างสังฆาราม ดำรงอยู่ในสรณะและศีลทั้งหลาย ครั้งนั้น พระศาสดาได้ทรงพยากรณ์พระโพธิสัตว์นั้นว่าเมื่อล่วงไปหนึ่งพันแปดร้อยกัปแล้ว ผู้นี้จักเป็นพระพุทธเจ้าดังนี้.

อโนมนครได้มีแก่พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น พระบิดาเป็นพระราชาพระนามว่าสุทินนะ พระมารดาพระนามว่าจันทา พระปาลิตเถระและพระสัพพทัสสีเถระเป็นคู่พระอัครสาวก พระอุปัฏฐากนามว่าโสภิตะ พระสุชาดาเถรีและพระธรรมทินนาเถรีเป็นพระอัครสาวิกา ต้นประยงค์เป็นไม้ตรัสรู้ พระสรีระของพระองค์สูง ๘๐ ศอก มีพระชนมายุเก้าหมื่นพรรษาแล.

จบปิยทัสสีกถา

อัตถทัสสีกถาที่ ๑๔

ในกาลต่อจากพระปิยทัสสีพระพุทธเจ้าพระองค์นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระนามว่า อัตถทัสสี ก็ทรงอุบัติขึ้น แม้สาวกสันนิบาตของพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ก็มี ๓ ครั้ง ครั้งแรกมีภิกษุเก้าล้านแปดแสน ครั้งที่ ๒ แปดล้านแปดแสน ครั้งที่ ๓ ก็แปดล้านแปดแสนเหมือนกัน.

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์เป็นดาบสมีฤทธิ์มาก นามว่าสุสิมา ได้นำฉัตรดอกมณฑารพจากเทวโลกมาบูชาพระศาสดา แม้พระศาสดาก็ได้พยากรณ์พระโพธิสัตว์นั้นแล้ว.

พระนครของพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้นนามว่าโสภณะ พระบิดาเป็นพระราชา พระนามว่าสาคระ พระมารดาพระนามว่าสุทัศนา พระสันตเถระและพระอุปสันตเถระเป็นคู่พระอัครสาวก พระอุปัฏฐากนามว่าอภัย พระธรรมาเถรีและพระสุธรรมาเถรีเป็นคู่พระอัครสาวิกา ไม้จำปาเป็นไม้ตรัสรู้ พระสรีระสูง ๘๐ ศอก

รัศมีพระวรกายแผ่ไปโดยรอบโยชน์หนึ่งตลอดกาลเป็นนิตย์ พระชนมายุหนึ่งแสนพรรษาแล.

จบอัตถทัสสีกถา

ธัมมทัสสีกถาที่ ๑๕

ในกาลต่อจากพระอัตถทัสสีพุทธเจ้าพระองค์นั้น พระศาสดาพระนาม ว่า ธรรมทัสสี ก็ทรงอุบัติขึ้น แม้สาวกสันนิบาตของพระองค์ก็มี ๓ ครั้งสันนิบาตครั้งแรกมีภิกษุหนึ่งร้อยโกฏิ ครั้งที่ ๒ มีภิกษุเจ็ดสิบโกฏิ ครั้งที่ ๓มีภิกษุแปดสิบโกฏิ.

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์เป็นท้าวสักกเทวราช ได้ทรงทำการบูชาด้วยดอกไม้หอมอันเป็นทิพย์และดนตรีอันเป็นทิพย์ แม้พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้นก็ได้พยากรณ์พระโพธิสัตว์แล้ว.

พระนครของพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น นามว่าสรณะ พระบิดาเป็นพระราชาพระนามว่าสรณะ พระมารดาทรงพระนามว่าสุนันทา พระปทุมเถระและพระปุสสเทวเถระเป็นคู่พระอัครสาวก พระอุปัฏฐากนามว่าสุเนตตะ พระเขมาเถรีและพระสัจจนามาเถรีเป็นคู่พระอัครสาวิกา ต้นมะพลับเป็นต้นไม้ตรัสรู้ ก็พระสรีระของพระผู้มีพระภาคเจ้านั้นสูง ๘๐ ศอก มีพระชนมายุหนึ่งแสนพรรษาแล.

จบธัมมทัสสีกถา

สิทธัตถกถาที่ ๑๖

ในกาลต่อจากพระธรรมทัสสีสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้นมา นับถอยหลังแต่กัปนี้ไป ๙๔ กัป ในกัปหนึ่งมีพระพุทธเจ้าพระองค์หนึ่งทรงพระนามว่าสิทธัตถะทรงอุบัติขึ้น สาวกสันนิบาตแม้ของพระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ก็มี ๓ ครั้ง ในสันนิบาตครั้งแรกมีภิกษุหนึ่งแสนโกฏิ๓ ในครั้งที่ ๒ มีภิกษุ ๙๐ โกฏิ ในครั้งที่ ๓ มีภิกษุ ๘๐ โกฏิ.

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์เป็นดาบสนามว่ามังคละ มีเดชกล้าถึงพร้อมด้วยกำลังแห่งอภิญญา ได้นำผลหว้าใหญ่มาถวายพระตถาคตเจ้า. พระศาสดาทรงเสวยผลหว้านั้นแล้ว ทรงพยากรณ์พระโพธิสัตว์ว่า ในที่สุดแห่งกัป ๙๔ จักเป็นพระพุทธเจ้าดังนี้.

พระนครของพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น มีนามว่าเวภาระ พระบิดาเป็นพระราชามีพระนามว่าเชยยเสนะ พระมารดาพระนามว่าสุผัสสา พระสัมพลเถระและพระสุมิตตเถระเป็นคู่พระอัครสาวก พระอุปัฏฐากนามว่าเรวตะ พระสีวลาเถรีและพระสุรามาเถรีเป็นคู่พระอัครสาวิกา ต้นไม้กรรณิการ์เป็นไม้ตรัสรู้ พระสรีระของพระองค์สูง ๖๐ ศอก มีพระชนมายุหนึ่งแสนพรรษาแล.

จบสิทธัตถกถา

ติสสกถาที่ ๑๗

ในกาลต่อจากพระสิทธัตถสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้นมาถอยไปแต่ภัทรกัปนี้ ๙๒ กัป ในกัปหนึ่งมีพระพุทธเจ้า ๒ พระองค์ทรงอุบัติขึ้น คือ พระติสสสัมมาสัมพุทธเจ้า และ พระปุสสสัมมาสัมพุทธเจ้า สาวกสันนิบาตของพระติสสสัมมาสัมพุทธเจ้าก็มี ๓ ครั้ง ในสันนิบาตครั้งแรกมีภิกษุ ๑๐๐โกฏิ ในครั้งที่ ๒ มีภิกษุ ๙๐ โกฏิ ในครั้งที่ ๓ มีภิกษุ ๘๐ โกฏิ.

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์เป็นกษัตริย์ทรงพระนามว่าสุชาตะ มีพระราชสมบัติมาก มีพระยศใหญ่ ทรงผนวชเป็นฤาษี ถึงความเป็นผู้มีฤทธิ์มาก ทรงสดับว่าพระพุทธเจ้าทรงอุบัติแล้วจึงถือเอาดอกมณฑารพ ดอกปทุม และดอกปาริฉัตตกะ อันเป็นทิพย์มาบูชาพระตถาคตเจ้าผู้เสด็จอยู่ในท่ามกลางบริษัทสี่ ดอกไม้นั้นได้เป็นเพดานดอกไม้ตั้งอยู่ในอากาศ แม้พระศาสดาพระองค์นั้นก็ได้พยากรณ์พระโพธิสัตว์นั้นว่า นับแต่กัปนี้ไปในกัปที่ ๙๒ ดาบสนี้จักเป็นพระพุทธเจ้า ดังนี้.

พระนครของพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น มีนามว่าเขมะ พระราชบิดาทรงพระนามว่า ชนเสฏฐะ พระราชมารดาทรงพระนามว่าปทุมา พระเทวเถระและพระอุทยเถระเป็นพระอัครสาวก พระอุปัฏฐากนามว่าสุมังคละ พระปุสสาเถรีและพระสุทัตตาเถรีเป็นพระอัครสาวิกา ต้นประดู่เป็นต้นไม้ตรัสรู้ มีพระสรีระสูง ๖๐ ศอก มีพระชนมายุหนึ่งแสนพรรษาแล.

จบติสสกถา

ปุสสกถาที่ ๑๘

ในกาลต่อจากพระติสสสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้นมา พระศาสดาทรงพระนามว่าปุสสะ ก็ทรงอุบัติขึ้น แม้สาวกสันนิบาตของพระองค์ก็มี ๓ ครั้ง ในครั้ง

แรกมีภิกษุ ๖ ล้าน ในครั้งที่ ๒ มีภิกษุ ๕ ล้าน ในครั้งที่ ๓ มีภิกษุ ๓ ล้าน ๒ แสน.

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์เป็นกษัตริย์พระนามว่าวิชิตาวี ได้ทรงสละราชสมบัติอันใหญ่ ทรงผนวชในสำนักพระศาสดา เรียนจบพระไตรปิฎกได้บอกธรรมกถาแก่มหาชน และบำเพ็ญศีลบารมี แม้พระพุทธเจ้าพระองค์นั้นก็ได้พยากรณ์พระโพธิสัตว์นั้นว่า จักเป็นพระพุทธเจ้า ดังนี้.

พระนครของพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้นมีนามว่ากาสี พระราชบิดาทรงพระนามว่า ชัยเสนะ พระราชมารดาพระนามว่าสิริมา พระรักขิตเถระและพระธรรมเสนเถระเป็นคู่พระอัครสาวก พระอุปัฏฐากนามว่าสภิยะ พระจาลาเถรีและพระอุปจาลาเถรีเป็นคู่พระอัครสาวิกา ต้นมะขามป้อมเป็นต้นไม้ตรัสรู้ พระสรีระสูง ๕๘ ศอก พระชนมายุเก้าหมื่นปีแล.

จบปุสสกถา

วิปัสสีกถาที่ ๑๙

ในกาลต่อจากพระปุสสสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้นมา นับแต่กัปนี้ถอยไปในกัปที่ ๙๑ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระนามว่าวิปัสสี ทรงอุบัติขึ้น สาวกสันนิบาตแม้ของพระองค์ก็มี ๓ ครั้ง ในสันนิบาตครั้งแรกมีภิกษุ ๖ ล้าน๘ แสน ในครั้งที่ ๒ มีภิกษุ ๑ แสน ในครั้งที่ ๓ มีภิกษุ ๘ หมื่น.

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์เป็นนาคราชนามว่าอตุละ มีฤทธิ์มากมีอานุภาพมาก ได้ถวายตั่งทองอันขจิตไปด้วยรัตนะ ๗ ประการ แด่พระผู้มีพระภาคเจ้า แม้พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ก็ทรงพยากรณ์พระโพธิสัตว์นั้นว่า นับแต่กัปนี้ไปในกัปที่ ๙๑ นาคราชนี้จักเป็นพระพุทธเจ้า ดังนี้.

พระนครของพระพุทธเจ้าพระองค์นั้นมีนามว่าพันธุมดี พระราชบิดาทรงพระนามว่าพันธุมา พระราชมารดาทรงพระนามว่าพันธุมดี พระขัณฑเถระและพระติสสเถระเป็นคู่พระอัครสาวก พระอุปัฏฐากนามว่าอโสกะ พระจันทาเถรีและพระจันทมิตตาเถรีเป็นคู่พระอัครสาวิกา ต้นแคฝอยเป็นต้นไม้ตรัสรู้ พระองค์มีพระสรีระสูง ๘๐ ศอก มีพระรัศมีแผ่ไป ๗ โยชน์โดยรอบ มีพระชนมายุแปดหมื่นพรรษาแล.

จบวิปัสสีกถา

สิขีกถาที่ ๒๐

ในกาลต่อจากพระวิปัสสีสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้นมา ถอยหลังแต่ภัทรกัปนี้ ในกัปที่ ๓๑ มีพระพุทธเจ้าทรงอุบัติขึ้น ๒ พระองค์ คือ พระสิขีพุทธเจ้า และ เวสสภูพุทธเจ้า สาวกสันนิบาตแม้ของพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระนามว่าสิขี มี ๓ ครั้ง ในสันนิบาตครั้งแรก มีภิกษุหนึ่งแสนรูป ในครั้งที่ ๒ มีภิกษุ ๘ หมื่นรูป ในครั้งที่ ๓ มีภิกษุ ๗ หมื่นรูป.

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์เป็นพระราชาพระนามว่าอรินทมะ ได้ถวายทานพร้อมทั้งจีวรแก่หมู่ภิกษุมีพระพุทธเจ้าเป็นประมุข ได้ถวายช้างแก้วประดับด้วยรัตนะ ๗ ประการ ได้ถวายกัปปิยภัณฑ์กระทำให้ประมาณเท่ากับพระยาช้าง แม้พระพุทธเจ้าพระองค์นั้นก็ได้ทรงพยากรณ์พระโพธิสัตว์นั้นว่า นับแต่กัปนี้ไป ในกัปที่ ๓๑ จักเป็นพระพุทธเจ้า ดังนี้.

ก็พระนครของพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้นมีนามว่าอรุณวดี พระราชบิดาทรงพระนามว่าอรุณะ พระราชมารดาทรงพระนามว่าปภาวดี พระอภิภูเถระและพระสัมภวเถระเป็นคู่พระอัครสาวก พระอุปัฏฐากนามว่าเขมังกร พระสขิลาเถรีและพระปทุมาเถรีเป็นคู่พระอัครสาวิกา ไม้บุณฑริกา(กุ่มบก) เป็นไม้ตรัสรู้ พระสรีระสูง ๗๐ ศอก มีพระรัศมีแผ่ไป ๓ โยชน์โดยรอบ มีพระชนมายุ ๗ หมื่นพรรษาแล.

จบสิขีกถา

เวสสภูกถาที่ ๒๑

ในกาลต่อจากพระสิขีสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้นมา พระศาสดาทรงพระนามว่าเวสสภู ก็ทรงอุบัติขึ้น สาวกสันนิบาตแม้ของพระองค์ก็มี ๓ ครั้ง ในสันนิบาตครั้งแรก มีภิกษุ ๘ หมื่น ในครั้งที่ ๒ มีภิกษุ ๗ หมื่น ในครั้งที่ ๓ มีภิกษุ ๖ หมื่น.

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์เป็นพระราชาทรงพระนามว่าสุทัศนะ ได้ถวายมหาทานพร้อมทั้งจีวรแก่หมู่ภิกษุมีพระพุทธเจ้าเป็นประมุขแล้ว ทรงผนวชในสำนักพระศาสดาเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยอาจารคุณ เป็นผู้นอบน้อมและมากด้วยปีติในพุทธรัตนะ พระผู้มีพระภาคเจ้าแม้พระองค์นั้นก็ได้ทรงพยากรณ์พระโพธิสัตว์นั้นว่า นับแต่กัปนี้ไป ในกัปที่ ๓๑ จักเป็นพระพุทธเจ้า ดังนี้.

พระนครของพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น นามว่าอโนมะ พระราชบิดาทรงพระนามว่าสุปปตีตะ พระราชมารดาทรงพระนามว่ายสวดี พระเสนเถระและพระอุตตรเถระเป็นคู่พระอัครสาวก พระอุปัฏฐากนามว่าอุปสันตะ พระรามาเถรีและพระสุปลาเถรีเป็นคู่พระอัครสาวิกา ไม้สาละเป็นไม้ตรัสรู้ พระองค์มีพระสรีระสูง ๖๐ ศอก มีพระชนมายุหกหมื่นพรรษาแล.

จบเวสสภูกถา

กกุสันธกถาที่ ๒๒

ในกาลต่อจากพระเวสสภูสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้นมา ในกัปหนึ่งมีพระพุทธเจ้า ๔ พระองค์ ทรงอุบัติขึ้นคือ พระกกุสันธพุทธเจ้า พระโกนาคมนพุทธเจ้า พระกัสสปพุทธเจ้า และ พระผู้มีพระภาคเจ้าของเราทั้งหลาย สาวกสันนิบาตของพระพุทธเจ้าทรงพระนามว่ากกุสันธะ มีครั้งเดียวมีภิกษุมาประชุม ๔ หมื่น.

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์ทรงเป็นพระราชาพระนามว่าเขมะ ได้ถวายมหาทานพร้อมด้วยบาตรจีวร และยาหยอดตาทั้งหลายได้สดับธรรมเทศนาของพระศาสดาแล้วทรงผนวช.

พระศาสดาแม้พระองค์นั้นก็พยากรณ์พระโพธิสัตว์.

พระนครของพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น มีนามว่าเขมะ บิดาเป็นพราหมณ์นามว่าอัคคิทัตตะ มารดานามว่าพราหมณี พระวิธูรเถระและพระสัญชีวเถระเป็นพระอัครสาวก พระอุปัฏฐากนามว่าวุฑฒิชะ พระสามาเถรีและพระสรัพภาเถรีเป็นคู่พระอัครสาวิกา ต้นซึกใหญ่เป็นไม้ตรัสรู้ พระสรีระสูง ๔๐ ศอก มีพระชนมายุสี่หมื่นพรรษาแล.

จบกกุสันธกถา

โกนาคมนกถาที่ ๒๓

ในกาลต่อจากพระกกุสันธสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้นมา พระศาสดาทรงพระนามว่าโกนาคมนะ ก็ทรงอุบัติขึ้น สาวกสันนิบาตของพระองค์มี ๑ ครั้ง ในสันนิบาตนั้น มีภิกษุ ๓ หมื่นรูป.

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์เป็นพระราชาทรงพระนามว่าบรรพต ทรงแวดล้อมด้วย

หมู่อำมาตย์เสด็จไปสู่สำนักของพระศาสดา สดับธรรมเทศนาแล้วนิมนต์หมู่ภิกษุมีพระพุทธเจ้าเป็นประมุขถวายมหาทานแล้ว ถวายผ้าเมืองปัตตุณณะ (ผ้าไหม) ผ้าเมืองจีน ผ้าแพร ผ้ากัมพล และรองเท้าทองแล้ว ทรงผนวชในสำนักพระศาสดา พระศาสดาแม้พระองค์นั้นก็ได้ทรงพยากรณ์พระโพธิสัตว์แล้ว.

พระนครของพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้นมีนามว่าโสภนะ พระบิดาเป็นพราหมณ์ นามว่ายัญญทัตตะ พระมารดาเป็นนางพราหมณีนามว่าอุตตรา พระภิยโยสเถระและพระอุตตรเถระเป็นคู่พระอัครสาวก พระอุปัฏฐากนามว่าโสตถิชะ พระสมุททาเถรีและพระอุตตราเถรีเป็นคู่พระอัครสาวิกาไม้อุทุมพร (มะเดื่อ) เป็นต้นไม้ตรัสรู้ พระสรีระสูง ๓๐ ศอก มีพระชนมายุ ๓ หมื่นปีแล.

จบโกนาคมนกถา

กัสสปกถาที่ ๒๔

ในกาลต่อจากพระโกนาคมนพุทธเจ้าพระองค์นั้นมา มีพระศาสดาทรงพระนามว่ากัสสป ทรงอุบัติขึ้น สาวกสันนิบาตของพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น มีครั้งเดียว มีภิกษุ ๒ หมื่นรูป.

ครั้งนั้นพระโพธิสัตว์เป็นมาณพ นามว่าโชติบาล เป็นผู้จบไตรเพทมีชื่อเสียงปรากฏขจรไปทั้งทางพื้นดินและทางอากาศ ได้เป็นมิตรของช่างหม้อนามว่าฆฏิการะ พระโพธิสัตว์นั้นได้เข้าไปเฝ้าพระศาสดา พร้อมกับช่างหม้อนั้นสดับกรรมกถา บวชแล้ว ปรารภความเพียรเรียนจบพระไตรปิฎก ชำระพระพุทธศาสนาหมดจดด้วยวัตรสมบัติ แม้พระศาสดาพระองค์นั้น ก็ได้พยากรณ์พระโพธิสัตว์นั้นแล้ว.

พระนครอันขึ้นแก่พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น นามว่าพาราณสี พระบิดาเป็นพราหมณ์นามว่าพรหมทัต พระมารดาเป็นพราหมณีนามว่าธนวดี พระติสสเถระและภารัทวาชเถระเป็นคู่พระอัครสาวก พระอุปัฏฐากนามว่าสัพพมิตตะ พระอรุณาเถรีและพระอุรุเวลาเถรีเป็นคู่พระอัครสาวิกา ต้นนิโครธเป็นต้นไม้ตรัสรู้ พระสรีระสูง ๒๐ ศอก มีพระชนมายุ ๒ หมื่นพรรษาแล.

จบกัสสปกถา

โคตมกถา

ส่วนในกาลต่อจากพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระนามว่ากัสสปนั้น มาเว้นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นี้ของเราทั้งหลายแล้ว จะเป็นพระพุทธเจ้าพระองค์อื่นหาได้ไม่.

ก็พระโพธิสัตว์ได้รับพยากรณ์จากสำนักพระพุทธเจ้า ๒๔ พระองค์ มีพระทีปังกรสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นต้น พุทธการกธรรมมีทานบารมีเป็นต้นเหล่าใด ที่พระโพธิสัตว์ทรงประมวลธรรม ๘ ประการเหล่านี้ คือ

๑.	**มนุสฺสตฺตํ**	ความเป็นมนุษย์
๒.	**ลิงฺคสมฺปตฺติ**	ถึงพร้อมด้วยเพศ
๓.	**เหตุ**	มีอุปนิสสัยแห่งพระอรหัต
๔.	**สตฺถารทสฺสนํ**	การได้เห็นพระศาสดา
๕.	**ปพฺพชฺชา**	การบรรพชา
๖.	**คุณสมฺปตฺติ**	ถึงพร้อมด้วยคุณ
๗.	**อธิกาโร**	มีความปรารถนาแรงกล้า
๘.	**ฉนฺทตา**	(มีความพอใจ

บุญญาภินีหารย่อมสำเร็จได้เพราะธรรมสโมธาน ๘ ประการแล้ว ทรงทำอภินีหารที่บาทมูลของพระพุทธเจ้าพระนามว่าทีปังกร ทรงตั้งอุตสาหะว่า เอาละเราจักค้นหาพุทธการกธรรมทุกด้าน ดังนี้ เห็นแล้วว่าในครั้งนั้น เมื่อเลือกเฟ้นอยู่เราได้เห็นทานบารมีก่อน จึงบำเพ็ญพุทธการกธรรมเหล่านั้น จนถึงความเป็นพระเวสสันดร.

อนึ่ง เมื่อพระองค์ทรงบรรลุอานิสงส์ของพระโพธิสัตว์ผู้มีอภินิหารอันกระทำไว้แล้ว อานิสงส์เหล่านั้นท่านพรรณนาไว้ว่า นรชนทั้งหลายผู้สมบูรณ์ด้วยองค์คุณทั้งปวงอย่างนี้ เป็นผู้เที่ยงเพื่อจะตรัสรู้ เมื่อยังท่องเที่ยวไปสู่สังสารวัฏสิ้นกาลนาน แม้ตั้งร้อยโกฏิกัป ก็ไม่ได้เกิดในอเวจีและในโลกันตรนรก ไม่เกิดเป็นนิชฌามตัณหิกเปรต ขุปปิปาสิกเปรต กาลกัญชิกเปรต แม้จะเกิดในทุคติก็ไม่เกิดเป็นสัตว์เล็กๆ เมื่อเกิดในมนุษย์ย่อมไม่เกิดเป็นผู้บอดแต่กำเนิด ไม่เป็นคนหูหนวก ไม่เป็นคนใบ้ ไม่เป็นคนพิการ ไม่เกิดเป็นหญิง ไม่เป็นอุภโตพยัญชนะ ไม่เป็นบัณเฑาะก์ ย่อมไม่เป็นบุคคลผู้นับเนื่องแล้วจากอภัพพบุคคลทั้งหลาย เป็นผู้พ้นแล้วจากอนันตริยธรรม เป็นนรผู้เพียงเพื่อจะตรัสรู้ มีโคจรบริสุทธิ์ในที่ทั้งปวง ไม่เสพมิจฉาทิฏฐิ มี

ความเห็นในการกระทำว่าเป็นกรรม แม้เมื่ออยู่ในสวรรค์ก็ไม่เกิดในอสัญญีภพ ชื่อว่าเหตุเกิดในสุทธาวาสทั้งหลายไม่มี เป็นผู้น้อมไปในเนกขัมมะ เป็นสัตบุรุษ ไม่ติดอยู่ในภพน้อยภพใหญ่ ย่อมเที่ยวไปเพื่อประพฤติประโยชน์แก่ชาวโลก ย่อมบำเพ็ญบารมีทั้งปวง ดังนี้

เมื่อพระโพธิสัตว์บรรลุอานิสงส์เหล่านั้นมาบำเพ็ญบารมีทั้งหลายอยู่ในกาลเสวยพระชาติเป็นอกิตติพราหมณ์ ในกาลเสวยพระชาติเป็นสังขพราหมณ์ ในกาลเสวยพระชาติเป็นพระเจ้าธนัญชัย ในกาลเสวยพระชาติเป็นพระเจ้ามหาสุทัศนะ ในกาลเสวยพระชาติเป็นมหาโควินทะ ในกาลเสวยพระชาติเป็นพระเจ้านิมิมหาราช ในกาลเสวยพระชาติเป็นพระจันทกุมาร ในกาลเสวยพระชาติเป็นวิสัยหเศรษฐี ในกาลเสวยพระชาติเป็นสสบัณฑิต ในกาลเสวยพระชาติเป็นพระเจ้าสีวิราช ในกาลเป็นพระเวสสันดร ดังนี้ ชื่อว่าปริมาณอัตภาพที่บำเพ็ญทานบารมี มีคุณนับไม่ได้.

ว่าด้วยทานที่เป็นปรมัตถ์

อนึ่ง เมื่อพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นสสบัณฑิต ได้สละอัตภาพที่ท่านกล่าวไว้ในสสบัณฑิตชาดก อย่างนี้ว่า เราเห็นพราหมณ์ผู้มาขอ จึงสละอัตภาพของตน ทานของเราไม่มีใครเสมอ นั่นเป็นทานบารมีของเรา ดังนี้. ชื่อว่าการบำเพ็ญทานเป็นปรมัตถบารมีโดยส่วนเดียว.

ว่าด้วยศีลบารมีที่เป็นปรมัตถ์

อนึ่ง ชื่อว่าปริมาณอัตภาพที่บำเพ็ญศีลบารมี มีคุณที่นับไม่ได้ คือในกาลเสวยพระชาติเป็นพระเจ้าสีวิราช ในกาลเสวยพระชาติเป็นจัมเปยยนาคราช ในกาลเสวยพระชาติเป็นภูริทัตตนาคราช ในกาลเสวยพระชาติเป็นพญาฉัททันต์ ในกาลเสวยพระชาติเป็นราชบุตรของพระเจ้าทิศราช ในกาลเสวยพระชาติเป็นอลีนจิตตกุมาร.

ก็เมื่อพระโพธิสัตว์นั้นทำการบริจาคอัตภาพกล่าวไว้ในสังขปาลชาดกอย่างนี้ว่า เราแม้ถูกยิงด้วยลูกศรทั้งหลาย แม้ถูกแทงด้วยหอกทั้งหลาย ก็ไม่โกรธบุตรนายบ้าน นั่นเป็นศีลบารมีของเรา ดังนี้ ชื่อว่าการบำเพ็ญศีลเป็นปรมัตถบารมี โดยส่วนเดียว.

ว่าด้วยเนกขัมมบารมีที่เป็นปรมัตถ์

อนึ่ง ชื่อว่าการปริมาณอัตภาพที่สละราชสมบัติใหญ่บำเพ็ญเนกขัมมบารมี มีคุณนับไม่ได้คือ ในกาลที่เสวยพระชาติเป็นโสมนัสสกุมาร ในกาลเสวยพระชาติเป็นหัตถิปาลกุมาร ในกาลเสวยพระชาติเป็นอโยฆรบัณฑิต.

ก็เมื่อพระโพธิสัตว์สละราชสมบัติออกผนวช เพราะการสละที่ท่านกล่าวไว้ในจูฬสุตตโสมชาดก อย่างนี้ว่า เราสละสมบัติใหญ่ที่อยู่ในพระหัตถ์ เหมือนสละก้อนเขฬะ เมื่อเราสละอยู่ ไม่มีความเสียดายเลย นั่นเป็นเนกขัมมบารมีของเรา ดังนี้ ชื่อว่าการบำเพ็ญเนกขัมมะเป็นปรมัตถบารมี โดยส่วนเดียว.

ว่าด้วยปัญญาบารมีที่เป็นปรมัตถ์

อนึ่ง ชื่อว่าปริมาณอัตภาพที่บำเพ็ญปัญญาบารมีที่มีคุณนับไม่ได้คือ ในกาลที่พระองค์เสวยพระชาติเป็นวิธูรบัณฑิต ในกาลที่เสวยพระชาติเป็นบัณฑิตนามว่ามหาโควินท์ ในกาลเสวยพระชาติเป็นกุททาลบัณฑิต ในกาลเสวยพระชาติเป็นอรกบัณฑิต ในกาลเสวยพระชาติเป็นโพธิปริพาชก ในกาลเสวยพระชาติเป็นมโหสธบัณฑิต.

ก็เมื่อพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นเสนกบัณฑิต ในสัตตุภัสตุชาดกแสดงอยู่ซึ่งงูพิษในถุง ที่กล่าวไว้อย่างนี้ว่า เราใช้ปัญญาพิจารณาอยู่ จึงช่วยพราหมณ์ให้พ้นจากทุกข์ ปัญญาของเราไม่มีใครเสมอ นั่นเป็นปัญญาบารมีของเรา ดังนี้ชื่อว่าการบำเพ็ญปัญญาเป็นปรมัตถบารมีโดยส่วนเดียว.

ว่าด้วยวิริยบารมีเป็นต้นที่เป็นปรมัตถ์

อนึ่ง ชื่อปริมาณอัตภาพที่บำเพ็ญแม้วิริยบารมีเป็นต้น เป็นคุณนับไม่ได้ก็เหมือนกัน. ก็เมื่อพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นมหาชนกผู้ข้ามมหาสมุทรที่กล่าวไว้ในมหาชนกชาดก อย่างนี้ว่า มนุษย์ทั้งหลายมองไม่เห็นฝั่ง พากัน ตายไปในท่ามกลางมหาสมุทร จิตของเรามิได้เปลี่ยนเป็นอื่น นั่นเป็นวิริยบารมีของเรา ดังนี้ ชื่อว่าการบำเพ็ญวิริยะเป็นปรมัตถบารมี โดยส่วนเดียว.

เมื่อพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นขันติวาทีดาบส ทรงอดกลั้นอยู่ซึ่งทุกข์ใหญ่ ดุจไม่มีจิตใจ ที่กล่าวไว้ในขันติวาทิชาดก อย่างนี้ว่า เมื่อพระเจ้ากาสิราช ใช้ขวานอันคมฟันเราผู้คล้ายกับไม่มีจิต เราก็ไม่โกรธ นั่นเป็นขันติบารมีของเรา ดังนี้

ชื่อว่าความบำเพ็ญขันติเป็นปรมัตถบารมี โดยส่วนเดียว.

เมื่อพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพระเจ้ามหาสุตตโสม ได้สละชีวิต รักษาความสัตย์ที่กล่าวไว้ในมหาสุตตโสมชาดก อย่างนี้ว่า เราสละชีวิตของเรา ตามรักษาอยู่ซึ่งวาจาสัตย์ ให้ปล่อยกษัตริย์ ๑๐๑ พระองค์ นั่นเป็นสัจจบารมีของเรา ดังนี้ ชื่อว่าบำเพ็ญสัจจบารมีเป็นปรมัตถบารมี.

เมื่อพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพระเตมีย์ ทรงสละแม้ชีวิตอธิษฐานวัตร กล่าวไว้ในมูคปักขชาดก (ชาดกว่าด้วยบุคคลผู้เป็นใบ้และพิการ)อย่างนี้ว่า พระมารดาพระบิดามิใช่เป็นผู้น่าเกลียดชังของเรา อิสริยะใหญ่ก็มิได้เป็นที่เกลียดชังของเรา แต่พระสัพพัญญุตญาณ เป็นที่รักของเรา เพราะฉะนั้น การอธิษฐานจึงเป็นวัตรของเรา ดังนี้ ชื่อว่าอธิษฐานบารมีเป็นปรมัตถบารมี.

เมื่อพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพระเจ้าเอกราชผู้มิได้เห็นแม้แก่ชีวิตของพระองค์ ทรงเจริญเมตตา ที่กล่าวไว้ในเอกราชชาดก อย่างนี้ว่า ใครๆย่อมไม่ดุร้ายกับเรา แม้เราก็ไม่กลัวใครๆ ในกาลนั้น เราได้กำลังเมตตาอุปถัมภ์แล้ว ย่อมยินดีในป่าใหญ่ ดังนี้ ชื่อว่าได้บำเพ็ญเมตตาบารมีเป็นปรมัตถบารมี.

เมื่อพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นนักบวช ชื่อว่าโลมหังสะ ไม่ละความเป็นอุเบกขาในพวกเด็กชาวบ้านผู้ยังความทุกข์และความสุขให้เกิดขึ้นด้วยการถ่มน้ำลายรดเป็นต้น และด้วยการนำดอกไม้ของหอมมาให้เป็นต้น

ตามที่กล่าวไว้ในโลมหังสชาดก อย่างนี้ว่า เรานอนในป่าช้า มีกระดูกศพเป็นหมอนหนุน พวกเด็กชาวบ้านเข้าไปแสดงรูปไม่น้อย ดังนี้ ชื่อว่าอุเบกขาบารมีเป็นปรมัตถบารมี.

ความย่อในที่นี้มีเท่านี้ ส่วนเนื้อความพิสดารพึงถือในจริยาปิฎก.

พระโพธิสัตว์ ครั้นบำเพ็ญบารมีทั้งหลายอย่างนี้แล้ว ดำรงอยู่ในอัตภาพของพระเวสสันดร ได้สร้างบุญเป็นอันมากอันเป็นเหตุให้แผ่นดินใหญ่ไหว ตามที่กล่าวไว้อย่างนี้ว่า แผ่นดินนี้ ไม่มีจิต ไม่ทราบถึงความสุขและทุกข์ แม้กระนั้นก็ยังไหวถึง ๗ ครั้ง เพราะกำลังทานของเรา.

เมื่อสิ้นพระชนมายุแล้ว ก็ทรงจุติจากโลกนี้ บังเกิดขึ้นในสวรรค์ชั้นดุสิต พระองค์ทรงยิ่งใหญ่กว่าเทวดาอื่นในดุสิตนั้น ด้วยฐานะ ๑๐ ประการ ทรงเสวยทิพยสมบัติตลอดพระชนมายุ ๕๗ โกฏิ ๖ ล้านปี โดยการนับปีของมนุษย์ บัดนี้อีก ๗ วัน จักถึงการสิ้นอายุขัย เพราะฉะนั้น เมื่อเกิดบุพนิมิต ๕ เหล่านี้ คือ

๑. ผ้าทั้งหลายเศร้าหมอง
๒. ทิพยมาลาเหี่ยวแห้ง
๓. พระเสโทไหลออกจากพระกัจฉะ
๔. พระฉวีวรรณในสรีระปราศจากไป
๕. ทรงเบื่อหน่ายทิพยอาสน์

เหล่าเทวดาเห็นนิมิตเหล่านั้น ก็พากันสลดใจกล่าวว่า ท่านผู้เจริญทั้งหลาย เอ๋ย สวรรค์จักว่างเปล่าหนอ ดังนี้ ครั้นทราบว่าพระมหาสัตว์บำเพ็ญบารมีเต็มแล้วจึงคิดว่า บัดนี้ พระโพธิสัตว์นี้จะไม่ทรงอุบัติขึ้นเทวโลกอื่นๆ จะทรงอุบัติในมนุษยโลกแล้วบรรลุเป็นพระพุทธเจ้า พวกมนุษย์จักพากันทำบุญเป็นอันมาก จุติแล้วๆ ก็จักยังเทวโลกให้บริบูรณ์ ดังนี้ จึงพากันกราบทูลเพื่อประโยชน์แก่ความเป็นพระพุทธเจ้าดังที่ตรัสไว้ อย่างนี้ว่า ในกาลที่เราตถาคตเป็นเทพบุตรนามว่าสันดุสิต อยู่ในพวกเทพชั้นดุสิต เหล่าเทวดามีประมาณหนึ่งหมื่นพากันมาประนมอัญชลีวิงวอนเราว่า ข้าแต่พระมหาวีรเทพ กาลนี้เป็นเวลาสมควรแล้ว ที่พระองค์จักทรงอุบัติในครรภ์พระมารดา ตรัสรู้อมตบท โปรดชาวโลกพร้อมทั้งเทวโลก ดังนี้.

พระองค์จึงทรงตรวจดูมหาวิโลกนะ ๕ เหล่านี้ คือ กาล ทวีป ประเทศ ตระกูล และ กำหนดอายุพระพุทธมารดา ตกลงพระทัยแล้วจึงเสด็จจุติจากดุสิตมาถือปฏิสนธิในศากยสกุล ได้รับการบำรุงบำเรอด้วยสมบัติมากมายในศากยสกุลนั้น ทรงถึงความเป็นหนุ่มสง่างามตามลำดับ ในระหว่างนี้พึงทราบความพิสดารบทแห่งพระสูตรทั้งหลายมีอาทิว่า ดูก่อนอานนท์ พระโพธิสัตว์มีสติสัมปชัญญะ จุติจากหมู่เทพชั้นดุสิตแล้วก้าวลงสู่พระครรภ์พระมารดา และพึงทราบด้วยสามารถแห่งอรรถกถาของบทพระสูตรเหล่านั้นเถิด.

พระโพธิสัตว์นั้น ทรงเสวยสิริราชสมบัติเช่นกับเทวโลกในปราสาททั้ง ๓ อันสมควรแก่ฤดูทั้ง ๓ ในสมัยที่เสด็จไปทรงเล่นกีฬาในพระอุทยาน ได้ทอดพระเนตรเห็นเทวทูต ๓ คือ คนแก่ คนเจ็บ คนตาย ตามลำดับ ทรงสลดพระทัยก็เสด็จกลับจากพระอุทยาน ได้ทรงเห็นบรรพชิตในครั้งที่ ๔ ได้ยังพอพระทัยในการบรรพชาให้เกิดขึ้นแล้วเสด็จไปพระอุทยาน ยังกาลเวลาล่วงไปในพระอุทยานนั้น ทรงประทับนั่งที่ฝั่งสระโบกขรณีมงคล เป็นผู้อันวิสสุกรรมเทพบุตรแปลงเพศเป็นช่างกัลบกมาประดับตกแต่งพระองค์ ทรงสดับข่าวว่าราหุลกุมารประสูติแล้ว ทรงทราบถึงความสิเนหาในบุตรมีความรุนแรง จึงทรงพระดำริว่า เราจักตัดมันเสียก่อนที่เครื่องผูกนี้จักเจริญ ดังนี้ จึงเสด็จเข้าไปสู่พระนครในเวลาเย็น ได้ทรงสดับพระคาถาอันพระ

ธิดาของพระเจ้าอาพระนามว่ากิสาโคตมีภาษิตว่า

นิพฺพุตา นูน สา มาตา นิพฺพุโต นูน โส ปิตา
นิพฺพุตา นูน สา นารี ยสฺสายํ อีทิโส ปติ.

บุรุษเช่นนี้เป็นบุตรของมารดาใด มารดานั้นเป็นผู้ดับได้แน่ บุรุษเช่นนี้เป็นบุตรของบิดาใด บิดานั้นเป็นผู้ดับได้แน่ บุรุษเช่นนี้เป็นสามีของภรรยาใด ภรรยานั้นเป็นผู้ดับได้แน่ ดังนี้

ทรงพระดำริว่า พระนางนี้ให้เราได้ฟังนิพพุตบท จึงเปลื้องสร้อยมุกดาหารมีค่าประมาณหนึ่งแสนจากพระศอส่งประทานแก่พระนางกิสาโคตมีนั้น แล้วเสด็จเข้าไปสู่ที่ประทับของพระองค์ ทรงประทับนั่งบนพระแท่นสิริไสยาสน์ ทรงทอดพระเนตรเห็นประการอันแปลกของหญิงนักฟ้อนทั้งหลายเพราะอำนาจแห่งความหลับ มีพระทัยเบื่อหน่าย ปลุกนายฉันนะให้ตื่นขึ้นแล้ว ตรัสสั่งให้นำม้ากัณฐกะมา ทรงเสด็จขึ้นประทับม้ากัณฐกะ มีนายฉันนะเป็นสหายมีเหล่าเทพเจ้าหมื่นโลกธาตุแวดล้อมเสด็จออกมหาภิเนษกรมณ์ โดยราตรีที่ยังเหลือนั้นนั่นแหละ ทรงเสด็จผ่านมหาอาณาจักรไป ๓ แว่นแคว้น ทรงผนวช ณ ริมฝั่งแม่น้ำอโนมา แล้วเสด็จไปตามลำดับถึงกรุงราชคฤห์ เสด็จเที่ยวไปเพื่อบิณฑะในกรุงราชคฤห์นั้น ประทับนั่งที่เงื้อมปัณฑวบรรพต ผู้อันพระราชามคธทูลเชิญให้ครองราชสมบัติ ทรงปฏิเสธราชสมบัตินั้น ทรงเป็นผู้มีปฏิญญาอันพระเจ้ามคธนั้นถือเอาแล้ว เพื่อให้พระองค์บรรลุพระสัพพัญญุตญาณแล้ว เสด็จมายังแว่นแคว้นของพระองค์แล้ว เสด็จเข้าไปหาอาฬารดาบสและอุทกดาบส ยังไม่ทรงพอพระทัยด้วยคุณวิเศษที่ได้บรรลุในสำนักของดาบสเหล่านั้นจึงทรงตั้งมหาปธาน (ความเพียรใหญ่) ถึง ๖ พรรษา ครั้นถึงวันเพ็ญเดือนหกเวลาเช้า ทรงเสวยข้าวปายาสที่นางสุชาดาชาวเสนานิคมถวายแล้ว เสด็จไปลอยถาดทองในแม่น้ำเนรัญชรา ทรงปล่อยเวลาให้ล่วงไปสิ้นส่วนแห่งวันด้วยสมาบัติต่างๆ ณ ชัฏแห่งมหาวันใกล้ฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา ในเวลาเย็นทรงรับหญ้ากำมือหนึ่งที่โสตถิยพราหมณ์ถวาย เป็นผู้มีคุณอันกาฬนาคราชสรรเสริญแล้ว ทรงก้าวขึ้นสู่มณฑลแห่งต้นโพธิ์ ทรงลาดหญ้าทั้งหลายแล้วทรงทำปฏิญญาว่า “เราจักไม่ทำลายบัลลังก์นี้ จนกว่าจิตของเราจักพ้นจากอาสวะทั้งหลายเพราะความไม่ถือมั่น” แล้วประทับนั่งโพธิบัลลังก์ มีพระพักตร์มุ่งคือทิศปาจีน เมื่อพระอาทิตย์ยังไม่อัสดงคตนั่นแหละ ก็ทรงกำจัดมารและเสนามารแล้ว ในปฐมยามทรงบรรลุบุพเพนิวาสญาณ ในมัชฌิมยามทรงบรรลุจุตูปปาตญาณ ในที่สุดแห่งปัจฉิมยามทรงแทงตลอดสัพพัญญุตญาณอันประดับด้วยคุณของพระพุทธเจ้าทั้งปวงมีทศพล

ญาณและเวสารัชชญาณเป็นต้นนั้นแหละ ชื่อว่า ทรงบรรลุสมุทร คือ นัยแห่งพระอภิธรรมนี้ พึงทราบอธิคมนิทานของพระอภิธรรมนั้น ด้วยประการฉะนี้.
จบอธิคมนิทาน

ว่าด้วยเทศนานิทาน

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงบรรลุพระอภิธรรมด้วยประการฉะนี้แล้ว ทรงประทับนั่งโดยบัลลังก์เดียวล่วงไป ๑ สัปดาห์ ทรงเพ่งต้นโพธิ์ไม่กระพริบพระเนตร ล่วงไป ๑ สัปดาห์ ทรงเดินจงกรมล่วงไป ๑ สัปดาห์ ในสัปดาห์ที่ ๔ ทรงพิจารณาพระอภิธรรมที่ทรงบรรลุ ด้วยการตรัสรู้พระสยัมภูญาณ แล้วทรงให้สัปดาห์ทั้ง ๓ แม้อื่นอีกล่วงไปที่ควงไม้อชปาลนิโครธ ควงไม้มุจจลินท์ และที่ควงไม้ราชายตนะ ในสัปดาห์ที่ ๘ ทรงกลับไปประทับนั่งที่ควงไม้อชปาลนิโครธ ทรงถึงความเป็นผู้ขวนขวายน้อย เพราะทรงพิจารณาถึงธรรมเป็นสภาวะลึกซึ้ง เมื่อจะทรงแสดงธรรมอันสหัมบดีพรหม ซึ่งมีมหาพรหมหนึ่งหมื่นเป็นบริวารมาทูลอาราธนาแล้ว จึงทรงตรวจดูโลกด้วยพุทธจักษุ ทรงรับการเชื้อเชิญของมหาพรหมแล้วทรงตรวจดูว่า เราพึงแสดงธรรมแก่ใครก่อนหนอ ทรงทราบว่าอาฬารดาบสและอุทกดาบสทำกาละแล้ว จึงทรงระลึกถึงพระปัญจวัคคีย์ผู้มีอุปการะมาก เสด็จลุกจากอาสนะเสด็จดำเนินไปเมืองกาสีในระหว่างทางได้ทรงสนทนากับอุปกะอาชีวก ในวันอาสาฬหปุรณมี ก็ทรงบรรลุถึงที่อยู่ของภิกษุปัญจวัคคีย์ ที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน ทรงทำปัญจวัคคีย์ผู้ร้องเรียกพระองค์ ด้วยคำร้องเรียกอันไม่สมควรให้เชื่อฟังแล้ว ทรงประกาศพระธรรมจักรโปรดพระปัญจวัคคีย์มีพระอัญญาโกณฑัญญเถระเป็นประมุขและพวกพรหม ๑๘ โกฏิ ให้ดื่มอมตรสแล้ว พึงทราบเทศนานิทานจนถึงการประกาศพระธรรมจักรดังพรรณนามาฉะนี้.

ความย่อมีเพียงเท่านี้ ชื่อว่าความพิสดารพึงทราบด้วยอำนาจแห่งอรรถกถาทั้งหลาย และพระสูตรทั้งหลายมีอริยปริเยสนสูตร และปัพพสูตรเป็นต้น พระอภิธรรมสมบูรณ์ด้วยอธิคมนิทานและเทศนานิทาน มีอยู่ดังพรรณนามาฉะนี้.

อีกอย่างหนึ่งพระอภิธรรมมีนิทาน ๓

นิทานของพระอภิธรรมแม้อื่นอีกมี ๓ คือ ๑. ทูเรนิทาน (นิทานไกล) ๒. อวิทูเรนิทาน (นิทานไม่ไกล) ๓. สันติเกนิทาน (นิทานใกล้) บรรดานิทานทั้ง ๓ นั้น พึงทราบทูเรนิทานเริ่มตั้งแต่บาทมูลของพระพุทธเจ้าทรงพระนามว่าทีปังกรจนถึง

ดุสิตบุรี พึงทราบอวิทูเรนิทาน เริ่มตั้งแต่ดุสิตบุรีจนถึงโพธิมณฑล คำว่า สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จประทับอยู่ ณ บัณฑุกัมพลศิลาอาสน์ที่ควงไม้ปาริฉัตตกะ ในหมู่เทพยดาชั้นดาวดึงส์นั้นแล ได้ตรัสอภิธรรมแก่เทวดาทั้งหลายชั้นดาวดึงส์ นี้ชื่อว่าสันติเกนิทานของพระอภิธรรมนั้นก่อน.

จบนิทานกถา

๑. จิตตุปปาทกัณฑ์

อรรถกถามาติกานุบุพพบท

บัดนี้ ถึงโอกาสการกล่าวอภิธรรมกถาตามที่ข้าพเจ้าให้ปฏิญญาไว้ อย่างนี้ว่า

อิติ เม ภาสมานสฺส อภิธมฺมกถํ อิมํ
อวิกฺขิตฺตา นิสาเมถ ทุลฺลภา หิ อยํ กถา.

เมื่อข้าพเจ้า กล่าวอภิธรรมกถานี้อยู่ ด้วยอาการอย่างนี้ ขอสาธุชนทั้งหลายอย่าฟุ้งซ่าน จงตั้งใจสดับฟัง เพราะกถาเช่นนี้หาฟังได้ยากนัก.

ในอภิธรรมกถานั้น ปกรณ์ ๗ มีอภิธรรมสังคณีเป็นต้น ชื่อว่าอภิธรรม แม้ในธรรมสังคณีก็จำแนกเป็น ๔ กัณฑ์ มีจิตตุปปาทกัณฑ์เป็นต้น ถึงจิตตุปปาทกัณฑ์นั้นมีมาติกาเป็นเบื้องต้น ถึงมาติกานั้นก็ยังแบ่งเป็น ๒ คือ ติกมาติกา (๒๒) และทุกมาติกา (๑๔๒).

ในมาติกาทั้ง ๒ อย่างนั้น ติกมาติกาเป็นเบื้องต้น แม้ในติกมาติกาก็มีกุสลติกะเป็นเบื้องต้น ถึงในกุสลติกะก็มีบทนี้ว่า **กุสลา ธมฺมา** เป็นเบื้องต้น เพราะฉะนั้น

อิโต ปฏฺฐาย คมฺภีรํ อภิธมฺมกถํ อิมํ
วุจฺจมานํ นิสาเมถ เอกคฺคา สาธุ สาธโว.

ตั้งแต่นี้ไป ขอท่านสาธุชนทั้งหลาย จงมีจิตสงบ ตั้งใจสดับฟังอภิธรรมกถาอันลึกซึ้งนี้ ซึ่งข้าพเจ้าจะกล่าวอยู่ ให้ดีเถิด.

[๑] ติกะที่ได้ชื่อเพราะบทเบื้องต้นว่า **กุสลา ธมฺมา, อกุสลา ธมฺมา, อพฺยากตา ธมฺมา** นี้ ชื่อว่า**กุสลติกะ**ก่อน ติกะที่ได้ชื่อเพราะบททั้งปวงว่า **สุขาย เวทนา สมฺปยุตฺตา ธมฺมา ทุกฺขาย เวทนาย สมฺปยุตฺตา ธมฺมา อทุกฺขมสุขาย เวทนาย สมฺปยุตฺตา ธมฺมา** นี้ ชื่อว่า**เวทนาติกะ** บัณฑิตพึงทราบชื่อติกะและทุกะ แม้มาติกาทั้งปวงด้วยสามารถแห่งบทเบื้องต้นหรือบททั้งหมด ด้วยประการฉะนี้.

ติกะและทุกะเหล่านั้นแม้ทั้งหมดท่านแยกไว้ ๑๕ ปริจเฉท คือ ติกะมี ๑ ปริจเฉท ทุกะมี ๑๔ ปริจเฉท.

ทุกะ ๖ มีคำว่า **เหตู ธมฺมา น เหตู ธมฺมา** เป็นต้น เรียกว่า **เหตุโคจฉกะ** เพราะท่านตั้งไว้เหมือนพวงดอกกรรณิการ์โดยการเกี่ยวเนื่องกันและกัน

ทั้งโดยคัมภีร์และโดยอรรถกถา ต่อจากนั้นไป ทุกะ ๗ ทุกะ มีคำอาทิว่า **สปฺปจฺจยา ธมฺมา อปฺปจฺจยา ธมฺมา** ดังนี้ **เป็นทุกะ** ไม่เกี่ยวเนื่องซึ่งกันและกัน พึงทราบว่า **เป็นจูฬันตรทุกะ** เพราะท่านเลือกทุกะที่เหมือนกันล้วนตั้งไว้ตามลำดับของโคจฉกะ และเพราะเป็นทุกะที่น้อยกว่าในระหว่างทุกะเหล่าอื่น.

ต่อจากนั้น พึงทราบว่าเป็น **อาสวโคจฉกะ** ด้วยสามารถแห่งทุกะ ๖ มี **อาสวทุกะ** เป็นต้น.

พึงทราบสัญโญชนโคจฉกะด้วยสามารถแห่งทุกะ ๖ มีสัญโญชนทุกะเป็นต้น. อนึ่ง พึงทราบ **คัณฐโคจฉกะ โอฆโคจฉกะ โยคโคจฉกะ** และ **นีวรณโคจฉกะ** ด้วยสามารถแห่งทุกะ ๖ มี **คัณฐะ โอฆะ โยคะ** และ **นีวรณทุกะ** เป็นต้น.

พึงทราบ **ปรามาสโคจฉกะ** ด้วยสามารถแห่งทุกะ ๕ มีปรามาสทุกะเป็นต้น.

ต่อจากนั้น ทุกะ ๑๔ มีคำเป็นต้นว่า **สารมฺมณา ธมฺมา** ชื่อว่า**มหันตรทุกะ** จากนั้นทุกะ ๘ มีกิเลสทุกะเป็นต้น ชื่อว่า**กิเลสทุกะ**.

ต่อจากนั้น ทุกะ ๑๘ มี **ทสฺสเนน ปหาตพฺพเหตุกา** เป็นต้น ชื่อว่า **ปิฏฐิทุกะ** เพราะท่านแสดงไว้ในที่สุดแห่งอภิธรรมมาติกา.

ส่วนทุกะ ๔๒ มีคำว่า **วิชฺชาภาคิโน ธมฺมา อวิชฺชาภาคิโน ธมฺมา** เป็นต้น ชื่อว่า**สุตตันตทุกะ** ติกะและทุกะเหล่านี้ แม้ทั้งหมด พึงทราบว่าท่านกำหนดไว้ ๑๕ ปริจเฉท ดังพรรณนามาฉะนี้.

ว่าด้วยสัปปเทสะและนิปปเทสะ

ติกะและทุกะเหล่านี้ ท่านกำหนดไว้อย่างนี้แล้วยังแยกออกเป็น ๒ โกฏฐาสะ คือ **สัปปเทสะ** (แสดงไว้ไม่หมด) และ**นิปปเทสะ** (แสดงโดยสิ้นเชิง) เท่านั้น.

จริงอยู่ บรรดาส่วนทั้ง ๒ นั้น ติกะ ๙ และทุกะ ๗๑ ชื่อว่า **สัปปเทสะ** เพราะท่านกำหนดรูปธรรมและอรูปธรรมไว้ยังไม่หมด.

ติกะ ๑๓ ที่เหลือ และทุกะ ๗๑ ชื่อว่า **นิปปเทสะ**.

บรรดาธรรมทั้ง ๒ นั้น ติกะ ๙ เหล่านั้น คือ **เวทนาติกะ วิตักกติกะ ปีติติกะ อุปปันติกะ อตีตติกะ** และ **อารัมมณาติกะ** ชื่อว่า **สัปปเทสะ**.

ในทุกะทั้งหลาย ในที่สุดแห่งโคจฉกะ ๙ มีเหตุโคจฉกะเป็นต้น มีอุปาทานโคจฉกะเป็นที่สุด มีโคจฉกะละ ๓ ทุกะ ในที่สุดแห่งกิเลสทุกะ มีโคจฉกะละ ๔

ทุกะ มหันตรทุกะอย่างละ ๒ คือ จิตฺตสมฺปยุตฺตา ธมฺมา จิตฺตวิปฺปยุตฺตา ธมฺมา จิตฺตสංสฏฺฐาธมฺมา จิตฺตวิสංสฏฺฐา ธมฺมา และในสุตตันตทุกะทั้งหลายเว้นทุกะ ๔ เหล่านี้คือ อธิวจนทุกะ นิรุตติทุกะ ปัญญัตติทุกะ นามรูปทุกะ ก็ทุกะ ๓๘ ที่เหลือเหล่านั้น ชื่อว่าสัปปเทสะ บัณฑิตพึงทราบติกะและทุกะที่เหลือตามที่กล่าวแล้วแม้ทั้งหมดว่าเป็นนิปปเทสะ ดังนี้.

๑. กุสลติกะ

บัดนี้ เป็นการพรรณนาบทตามบทมาติกา มีคำว่า **กุสลา ธมฺมา** เป็นต้นนี้.

กุสลศัพท์ใช้ในอรรถว่า **ความไม่มีโรค ความไม่มีโทษ ความฉลาด** และ **มีสุขเป็นวิบาก**.

จริงอยู่ **กุสล**ศัพท์นี้ใช้ในอรรถว่า ความไม่มีโรค ดังในประโยคมีอาทิว่า **กจฺจิ นุ โภโต กุสลं, กจฺจิ โภโต อนามยं** (ความไม่มีโรค มีแก่ท่านผู้เจริญบ้างหรือ ความไม่ป่วยไข้ มีแก่ท่านผู้เจริญบ้างหรือ).

ใช้ในอรรถว่า ความไม่มีโทษ ดังในประโยคมีอาทิว่า **กตโม ปน ภนฺเต กายสมาจาโร กุสโล, โย โข มหาราช กายสมาจาโร อนวชฺโช**...

(ข้าแต่ท่านพระอานนท์ กายสมาจารที่เป็นกุศลเป็นไฉน ดูก่อนมหาบพิตร กายสมาจารที่ไม่มีโทษแล ข้าแต่ท่านผู้เจริญยังมีอีกข้อหนึ่ง ซึ่งเป็นข้อธรรมที่เยี่ยม คือพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงธรรมในธรรมทั้งหลายอันไม่มีโทษ).

ใช้ในอรรถว่า ความฉลาด ในประโยคมีอาทิว่า **กุสโล ตฺวं รถสฺส องฺค-ปจฺจงฺคานं, กุสลา นจฺจคีตสฺส สุสิกฺขตา จตุริตฺถิโย** (ท่านเป็นผู้ฉลาดในเครื่องประกอบของรถ และคำว่า หญิง ๔ คนศึกษาดีแล้ว เป็นผู้ฉลาดในการฟ้อนรำขับร้อง).

ใช้ในอรรถว่า **สุขวิบาก** ดังในประโยคมีอาทิว่า **กุสลานं ภิกฺขเว ธมฺมานं สมาทานเหตุ กุสลสฺส กมฺมสฺส กตตฺตา** (ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เพราะสมาทานธรรมทั้งหลายที่เป็นสุขวิบาก และคำว่า เพราะทำกรรมที่เป็นสุขวิบาก)

ในที่นี้ **กุสล**ศัพท์ควรใช้ในอรรถว่า ไม่มีโรคบ้าง ไม่มีโทษบ้าง ในสุขวิบากบ้าง.

ธัมมศัพท์แม้นี้ ใช้ในอรรถว่า **ปริยัติ เหตุ คุณ** และ**นิสสัตตนิชชีวะ** เป็นต้น.

จริงอยู่ **ธัมม**ศัพท์นี้ใช้ในอรรถว่า **ปริยัติ** เช่นในประโยคมีอาทิว่า **ธมฺมं**

ปริยาปุณาติ สุตฺตํ เคยฺยํ (กุลบุตรย่อมเล่าเรียนปริยัติ คือ สุตตะ เคยยะ).

ใช้ในอรรถว่า **เหตุ** เช่นในประโยคมีอาทิว่า **เหตุมฺหิ ญาณํ ธมฺมา ปฏิสมฺภิทา** (ญาณในเหตุ ชื่อว่าธรรมปฏิสัมภิทา).

ใช้ในอรรถว่า **คุณะ** เช่นในคาถามีอาทิว่า

น หิ ธมฺโม อธมฺโม จ อุโภ สมวิปากิโน
อธมฺโม นิรยํ เนติ ธมฺโม ปาเปติ สุคตึ.

ธรรมและอธรรม ทั้งสองมีวิบากเสมอกันหามิได้ อธรรมย่อมนำไปสู่นรก ธรรมย่อมให้ถึงสุคติ.

ใช้ในอรรถว่า **นิสสัตตนิชชีวะ** เช่นในประโยคมีอาทิว่า **ตสฺมึ โข ปน สมเย ธมฺมา โหนฺติ, ธมฺเมสุ ธมฺมานุปสฺสี วิหรติ** (ก็สมัยนั้นแลนิสสัตตนิชชีวธรรมทั้งหลายย่อมมี และคำว่า ภิกษุมีปกติพิจารณาเห็นนิสสัตตนิชชีวธรรมทั้งหลายอยู่).

แม้ในที่นี้ **ธัมม**ศัพท์ควรใช้ในอรรถว่า นิสสัตตนิชชีวะ เท่านั้น.

วิเคราะห์ศัพท์ว่า “กุศล” และ “ธรรม”

พึงทราบความหมายของคำว่า **กุศล** เป็นต้นในที่นี้.

สภาวะที่ชื่อว่า**กุศล** เพราะอรรถว่า ยังปาปกธรรมอันบัณฑิตเกลียดให้ไหว ให้เคลื่อนไป ให้หวั่นไหว คือให้พินาศ.

อีกอย่างหนึ่ง สภาวธรรมใดย่อมผูกพันโดยอาการที่บัณฑิตเกลียด สภาวธรรมนั้น ชื่อว่า**กุสะ** ธรรมที่ชื่อว่า**กุศล** เพราะอรรถว่าย่อมถอนขึ้น คือย่อมตัดกุสะกล่าวคืออกุศลเหล่านั้น.

อีกอย่างหนึ่ง **ญาณ** ชื่อว่ากุสะ เพราะทำอกุศลอันบัณฑิตเกลียดให้สิ้นสุดหรือเบาบาง.

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า**กุศล** เพราะอรรถว่า อันญาณชื่อกุสะนั้นพึงตัด คือ พึงถือเอา พึงให้เป็นไปทั่วด้วยกุสญาณนั้น.

อีกอย่างหนึ่งชื่อว่า**กุศล** เพราะอรรถว่า ธรรมแม้เหล่านี้ย่อมตัดส่วนสังกิเลสที่ถึงส่วนทั้งสอง คือ ที่เกิดขึ้นแล้วและยังไม่เกิด เหมือนหญ้าคาย่อมบาดส่วนแห่งมือที่ลูบคมหญ้าทั้งสอง เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า**กุศล** เพราะอรรถว่าย่อมตัดคือย่อมทำลายอกุศลเหมือนหญ้าคา ฉะนั้น.

ส่วนภาวะที่ชื่อว่า**ธรรม** เพราะอรรถว่าย่อมทรงไว้ซึ่งสภาวะของตน. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า**ธรรม** เพราะอรรถว่า อันปัจจัยทั้งหลายทรงไว้หรือว่าย่อมทรงไว้ตามสภาวะ

ธรรมที่ชื่อว่า**อกุศล** เพราะอรรถว่า ไม่ใช่กุศล. อธิบายว่า ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อกุศล เหมือนอมิตรเป็นปฏิปักษ์ต่ออมิตร อโลภะเป็นต้นเป็นปฏิปักษ์ต่อโลภะเป็นต้น.

ธรรมที่ชื่อว่า**อัพยากตะ** เพราะอรรถว่า ไม่กระทำให้แจ้ง อธิบายว่า ท่านไม่กล่าวไว้โดยความเป็นกุศลและอกุศล.

ในบรรดาธรรมทั้งสามนั้น **กุศล**มีความไม่มีโทษและมีวิบากเป็นสุขเป็นลักษณะ. **อกุศล** มีโทษและมีทุกข์เป็นวิบากเป็นลักษณะ. **อัพยากตะ** มีอวิบากเป็นลักษณะ.

ถามว่า บทเหล่านั้น คือ **กุสลา** หรือว่า **ธมฺมา** เป็นต้น มีอรรถอย่างเดียวกันหรือมีอรรถต่างกัน.

ตอบว่า ในข้อนี้เป็นอย่างไร ถ้าภาระทั้งสองนี้มีอรรถเป็นอันเดียวกัน คำว่า **กุสลา ธมฺมา** นี้ก็จะเป็นเช่นกับกล่าวคำว่า **กุศล กุศล** ถ้าว่ามีอรรถต่างกันก็จะปรากฏว่าติกะและทุกะเป็นฉักกะและจตุกกะ และบททั้งหลายก็ไม่เกี่ยวเนื่องกัน เหมือนเขากล่าวว่า กุศล รูป คนมีจักษุ เมื่อบททั้งหลายไม่ส่องความถึงกันและกันด้วยสามารถแห่งอรรถ ความเกี่ยวข้องกันอะไรๆ ก็ไม่มี แม้ในคำว่า **กุสลา ธมฺมา** เป็นต้นนี้ก็เหมือนกัน บททั้งหลายจะไม่สัมพันธ์กันและบททั้งหลายเว้นจากการสัมพันธ์ในบทเบื้องต้นและเบื้องปลายแล้ว ชื่อว่าประโยชน์ย่อมไม่มี และต่อไปก็จะขัดแย้งกับคำถามที่ว่า **กตเม ธมฺมา กุสลา** เพราะว่า ธรรมทั้งหลายไม่ใช่กุศล ก็เมื่อเป็นเช่นนี้ พระผู้พระภาคเจ้าจึงตรัสคำนี้ว่า **กตเม ธมฺมา กุสลา**.

อีกนัยหนึ่ง ถ้าบททั้งหลายเหล่านี้มีอรรถอย่างเดียวกัน แม้ความที่ธรรมทั้ง ๓ มีกุศลเป็นต้น ก็จะปรากฏเป็นเช่นเดียวกัน จริงอยู่ ธรรมทั้ง ๓ มีบทแห่งกุศลเป็นต้นย่อมปรากฏเป็นอันเดียวกันโดยความเป็นธรรม เพราะฉะนั้น แม้กุศลเป็นต้นอันมีความหมายไม่ต่างกันโดยอรรถกัน ธรรม ๓ อย่าง ก็จะปรากฏเป็นอย่างเดียวกันไป คือคำใดเป็นกุศล คำนั้นเป็นอกุศล เป็นอัพยากตะ ถ้าหากไม่ยอมรับธรรม ๓ อย่าง เป็นอย่างเดียวกัน ก็จะต้องกล่าวว่า ธรรมที่มีศัพท์ว่ากุศลอยู่ข้างหน้าเป็นอย่างหนึ่ง ธรรมที่มีศัพท์ว่า อกุศลอยู่ข้างหน้าก็เป็นอย่างหนึ่ง

ธรรมที่มี อัพยากตะอยู่ข้างหน้าก็เป็นอย่างหนึ่ง เมื่อเป็นเช่นนี้ ภาวะก็ดี อภาวะอื่นนอกจากภาวะก็ดี ก็ชื่อว่าธรรม เพราะฉะนั้น ธรรมที่มีอกุศลศัพท์ข้างหน้าก็นอกไปจากธรรมที่มีกุศลศัพท์อยู่ข้างหน้าซึ่งเป็นภาวะก็จะพึงเป็นอภาวะไป แม้ธรรมที่มีอัพยากตะอยู่ข้างหน้า แม้ธรรมมีกุศลศัพท์อยู่ข้างหน้าอื่น ก็เป็นอภาวะเหมือนกัน แม้กุศลเป็นต้นเหล่าอื่นนอกจากธรรมที่ถึงความเป็นอภาวะอย่างนี้ ก็พึงเป็นอภาวะนั่นแหละ คำนั้นทั้งหมดไม่ใช่เหตุสำคัญ.

ถามว่า เพราะเหตุไร ?

ตอบว่า เพราะคำทั้งหมดนั้นสำเร็จโดยโวหารที่รู้กัน.

จริงอยู่ โวหารที่เขารู้กัน รับรองกัน ในอรรถทั้งหลายโดยประการใดๆ ก็สำเร็จได้โดยประการนั้นๆนั่นแหละ ก็การกล่าวถึงธรรมที่มีกุศลเป็นบทหน้าและการกล่าวถึงกุศลศัพท์ที่มีธรรมเป็นบทหลัง ในคำเป็นต้นว่า **กุสลา ธมฺมา** ดังนี้ บัณฑิตทั้งหลายไม่ยอมรับ เพราะไม่มีความหมายต่างกันของตน เหมือนอย่างที่ไม่รับรองคำอย่างนี้ว่า **กุสลา กุสลา** และไม่รับรองว่ามีอรรถะที่ส่องถึงกันและกัน ดุจศัพท์ว่า **กุสลา รูปี จกฺขุมา** (กุศล รูป คนมีจักษุ).

ส่วน **กุศล**ศัพท์ ในคำว่า **กุสลา ธมฺมา** นี้ บัณฑิตรับรองแล้วโดยส่องถึงอรรถ คือ ความไม่มีโทษ และมีสุขเป็นวิบาก.

อกุศลศัพท์ บัณฑิตรับรองแล้ว โดยความส่องถึงอรรถว่า เป็นโทษและมีทุกข์เป็นวิบาก.

อัพยากตศัพท์ บัณฑิตรับรองโดยความส่องถึงอรรถว่า ไม่มีวิบาก.

ธัมมศัพท์ บัณฑิตรับรองโดยความส่องถึงอรรถว่า มีการทรงไว้ซึ่งภาวะของตนเป็นต้น.

ธัมมศัพท์นั้น เมื่อท่านกล่าวไว้ในระหว่างศัพท์เหล่านั้นศัพท์ใดศัพท์หนึ่ง ก็ย่อมแสดงถึงความเสมอกันแห่งอรรถของตน จริงอยู่ศัพท์เหล่านี้ทั้งหมด ชื่อว่า **ธรรม** เพราะมีการทรงไว้ซึ่งภาวะของตนเป็นต้นเป็นลักษณะ และแม้**กุศล**ศัพท์เป็นต้น ที่ท่านกล่าวอยู่ข้างหน้าของธัมมศัพท์ก็ย่อมส่องถึงความแปลกกันของอรรถของธัมมศัพท์นั้นของตน.

จริงอยู่ **ธรรมเป็นกุศลก็มี เป็นอกุศลก็มี เป็นอัพยากตะก็มี** ศัพท์เหล่านั้นทั้งหมด เมื่อกล่าวแยกกัน บัณฑิตทั้งหลายในโลก ก็รับรองเพียง ส่องความหมายของตนๆ เมื่อกล่าวรวมกัน ก็ยอมรับเนื้อความที่เสมอกับของตนและความที่

ต่างกัน เพราะฉะนั้น คำใดที่ท่านกำหนดถึงเนื้อความที่เป็นอันเดียวกันและต่างกันในคำว่า **กุสลา ธมฺมา** นี้ และกระทำให้เป็นข้อที่ควรตำหนิ คำทั้งหมดนั้นจึงไม่ใช่เหตุสำคัญ ด้วยประการฉะนี้.

การพรรณนาตามบทกุสลติกะเพียงเท่านี้ก่อน.

แม้ติกะและทุกะที่เหลือ ก็พึงทราบโดยนัยนี้แล.

๒. เวทนาติกะ
ว่าด้วยสุขเวทนา

[๒] ก็เบื้องหน้าแต่นี้ไป ข้าพเจ้าจักกล่าวถึงข้อที่แตกต่างกันเท่านั้น. เบื้องต้นนี้ **สุข**ศัพท์ ในคำว่า **สุขาย เวทนา** เป็นต้น ท่านใช้ในความหมายหลายอย่าง มีคำว่า **สุขเวทนา สุขมูล สุขารมณ์ สุขเหตุ สุขปัจจยฐาน อัพยาปัชฌะ** และ **นิพพาน** เป็นต้น.

จริงอยู่ **สุข**ศัพท์นี้ใช้ในอรรถว่า **สุขเวทนา** ดังในประโยคมีอาทิว่า **สุขสฺส จ ปหานา** (เพราะละสุขเวทนาได้)

ใช้ในอรรถว่า **สุขมูล** ดังในประโยคมีอาทิว่า **สุโข พุทฺธานํ อุปฺปาโท, สุขา วิราคตา โลเก** (ความบังเกิดขึ้นแห่งพระพุทธเจ้าทั้งหลายเป็นมูลแห่งความสุข การปราศจากความกำหนัดเป็นมูลแห่งความสุขในโลก)

ใช้ในอรรถว่า **สุขารมณ์** ดังในประโยคมีอาทิว่า **ยสฺมา จ โข มหาลิ รูปํ สุขํ สุขานุปติตํ สุขาโวกฺกนฺตํ** (ดูก่อนมหาลิ ก็เพราะเหตุที่รูปมีอารมณ์เป็นสุข มีสุขตามสนอง หยั่งลงสู่ความสุข)

ใช้ในอรรถว่า **สุขเหตุ** ดังในประโยคมีอาทิว่า **สุขสฺเสตํ ภิกฺขเว อธิวจนํ ยทิทํ ปุญฺญานิ** (ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย คำว่า บุญทั้งหลาย นี้นั้น เป็นชื่อเหตุแห่งความสุข)

ใช้ในอรรถว่า **สุขปัจจยฐาน** ดังในประโยคมีอาทิว่า **ยาวญฺจิทํ ภิกฺขเว น สุกรํ อกฺขาเนน ปาปุณิตุํ, ยาว สุขาสคฺคา น เต สุขํ ปชานนฺติ, เย น ปสฺสนฺติ นนฺทนํ** (ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย การถึงฐานะอันเป็นปัจจัยของความสุขด้วยการบอกเล่านี้ มิใช่ทำได้โดยง่าย และคำว่า เทวดาเหล่าใด ไม่เห็นนันทนวัน... เทวดาเหล่านั้นย่อมไม่รู้ฐานะอันเป็นปัจจัยของความสุข)

ใช้ในอรรถว่า **อัพยาปัชฌะ** ดังประโยคมีอาทิว่า **ทิฏฺฐธมฺมสุขวิหารา เอเต**

ธมฺมา (ธรรมเหล่านี้เป็นเครื่องอยู่ ไม่เบียดเบียนในปัจจุบัน)

ใช้ในอรรถว่า **นิพพาน** ดังในประโยคว่า **นิพฺพานํ ปรมํ สุขํ** (พระนิพพานเป็นความสุขอย่างยิ่ง) แต่ในที่นี้ สุขศัพท์นี้ ใช้ในสุขเวทนาเท่านั้น.

เวทนาศัพท์ใช้ในอรรถว่า เสวยอารมณ์เท่านั้น ดังประโยคมีอาทิว่า **วิทิตา เม เวทนา อุปฺปชฺชนฺติ** (เวทนาของเราตถาคตกำลังปรากฏเกิดขึ้น)ย่อมสมควร.

ว่าด้วยทุกขเวทนา

ทุกขศัพท์ ท่านใช้ในอรรถหลายอย่าง มีคำว่า **ทุกขเวทนา ทุกขวัตถุ ทุกขารัมมณา ทุกขปัจจยฐานะ** เป็นต้น.

จริงอยู่ **ทุกข**ศัพท์นี้ ใช้ในอรรถว่า **ทุกขเวทนา** ดังในประโยคมีอาทิว่า **ทุกฺขสฺส จ ปหานา** (เพราะละทุกขเวทนาได้)

ใช้ในอรรถว่า **ทุกขวัตถุ** ดังในประโยคมีอาทิว่า **ชาติปิ ทุกฺขา** (แม้ความเกิดก็เป็นที่ตั้งของทุกข์)

ใช้ในอรรถว่า **ทุกขารมณ์** ดังในประโยคมีอาทิว่า **ยสฺมา จ โขมหาลิ รูปํ ทุกขํ ทุกฺขานุปติตํ ทุกฺขาโวกฺกนฺตํ** (ดูก่อนมหาลิ ก็เพราะเหตุรูปอารมณ์เป็นทุกข์ ถูกทุกข์ติดตาม หยั่งลงสู่ความทุกข์)

ใช้ในอรรถว่า **ทุกขปัจจัย** ดังในประโยคมีอาทิว่า **ทุกฺโข ปาปสฺส อุจฺจโย** (การสั่งสมบาป เป็นปัจจัยแห่งทุกข์)

ใช้ในอรรถว่า **ทุกขปัจจยฐานะ** ดังในประโยคมีอาทิว่า **ยาวญฺจิทํ ภิกฺขเว น สุกรํ อกฺขาเนน ปาปุณิตุํ ยาว ทุกฺขา นิรยา** (ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย การถึงฐานปัจจัยแห่งทุกข์จนกระทั่งถึงนรกด้วยการบอกเล่านี้ กระทำไม่ได้ง่าย).

แต่ในที่นี้ ทุกขศัพท์นี้พึงทราบ ว่าเป็นทุกขเวทนาเท่านั้น.

ว่าด้วยความหมายของศัพท์

ก็พึงทราบวจนัตถะ (ความหมายของคำ) ในที่นี้

ชื่อว่า**สุข** เพราะยังผู้เสวยให้สบาย.
ชื่อว่า**ทุกข์** เพราะทนได้ยาก.
ชื่อว่า**อทุกขมสุข** เพราะอรรถว่า ไม่ใช่ทุกข์ และไม่ใช่สุข.
มอักษรท่านกล่าวไว้ด้วยอำนาจเชื่อมบท.

ธรรมมีสุขเป็นต้นแม้ทั้งหมด ชื่อว่าเวทนา เพราะอรรถว่าย่อมรู้คือย่อมเสวยรสของอารมณ์.

บรรดาเวทนาเหล่านั้น **สุขเวทนา** มีความเสวยอารมณ์ที่น่าปรารถนาเป็นลักษณะ, **ทุกขเวทนา** มีการเสวยอารมณ์ที่ไม่น่าปรารถนาเป็นลักษณะ, **อทุกขมสุขเวทนา** มีการเสวยอารมณ์ผิดแปลกจากเวทนาทั้งสอง.

ว่าด้วยสัมปยุตตะ

ก็ **สัมปยุตตะ**ศัพท์ ในบทแห่งเวทนา ๓ นี้ พึงทราบดังนี้ ชื่อว่า**สัมปยุตตะ** เพราะอรรถว่า ประกอบด้วยการกระทำต่างๆโดยชอบ.

ถามว่า การกระทำต่างๆ อย่างไร. **ตอบว่า** ด้วยการทำทั้งหลาย มีการเกิดขึ้นพร้อมกันเป็นต้น.

ถามว่า ธรรมบางเหล่า สัมปยุตด้วยธรรมบางเหล่า ไม่มีหรือ. **ตอบว่า** ใช่ (ไม่มี) เพราะปฏิเสธปัญหานี้ ด้วยประการ ฉะนี้

ข้าพเจ้าจึงกล่าวอรรถแห่งสัมปโยค ด้วยสามารถแห่งธรรมทั้งหลายมีการเกิดพร้อมกันเป็นต้น อย่างนี้ว่า ธรรมบางเหล่าสหรคต เกิดพร้อม ระคนกัน เกิดพร้อมกัน ดับพร้อมกัน มีวัตถุเดียวกัน มีอารมณ์เดียวกัน มีอยู่มิใช่หรือ เพราะฉะนั้น ธรรมชื่อว่า**สัมปยุตตะ** เพราะอรรถว่า ประกอบแล้วด้วยการทำทั่วโดยชอบ คือ มีการเกิดพร้อมกันเป็นต้นเหล่านี้.

๓. วิปากติกะ

[๓] พึงทราบวินิจฉัยในหมวด ๓ แห่งวิบากต่อไป ชื่อว่า**วิบาก** เพราะอรรถว่า เป็นผลของกุศล และอกุศลกรรมทั้งหลายซึ่งพิเศษกว่ากันและกัน คำว่า วิบากนี้ เป็นชื่อของอรูปธรรมทั้งหลายของที่ถึงความเป็นวิบาก.

บทว่า **วิปากธมฺมธมฺมา** ได้แก่ ธรรมทั้งหลายของวิบากธรรมทั้งหลาย คือ ธรรมทั้งหลายอันยังวิบากให้เกิดขึ้น เหมือนสัตว์ทั้งหลายมีความเกิดและความแก่เป็นสภาวะ มีปกติตกไปสู่ความเกิดและความแก่ท่านเรียกว่า มีความเกิดเป็นธรรมดา มีความแก่เป็นธรรมดา อธิบายว่า ธรรมทั้งหลายมีวิบากเป็นสภาวะ มีปกติตกไปสู่วิบาก เพราะความที่ธรรมเหล่านี้ยังวิบากให้เกิดขึ้น ด้วยประการฉะนี้.

บทที่ ๓ ท่านกล่าวไว้โดยการปฏิเสธสภาวะทั้งสอง.

๔. อุปาทินนติกะ

[๔] พึงทราบวินิจฉัยในหมวด ๓ แห่งอุปาทินนุปาทานิยธรรมต่อไป ธรรมที่ชื่อว่าอุปาทินนะ เพราะกรรมประกอบด้วยตัณหาเป็นต้นด้วยสามารถกระทำให้เป็นอารมณ์ ยึดถือเอาแล้ว คือ ถือเอาโดยความเป็นผล.

ที่ชื่อว่า**อุปาทานิยะ** เพราะเป็นประโยชน์เกื้อกูลแก่อุปทานทั้งหลาย โดยเข้าถึงความเป็นอารมณ์แล้วสัมพันธ์กับอุปาทาน.

คำว่า**อุปาทานิยะ** นี้เป็นชื่อของธรรมที่เป็นอารัมมณปัจจัยของอุปาทาน.

ชื่อว่า**อุปาทินนุปาทานิยะ** เพราะอรรถว่า เป็นอุปาทินนะด้วยเป็นอุปาทานิยะด้วย คำว่า **อุปาทินนุปาทานิยะ** นี้ เป็นชื่อของรูปธรรมและอรูปธรรมทั้งหลายอันบังเกิดขึ้นด้วยกรรมที่มีอาสวะ.

ใน ๒ บทที่เหลือ พึงทราบเนื้อความอันเป็นประโยชน์เกื้อกูลแก่การปฏิเสธโดยนัยนี้.

๕. สังกิลิฏฐติกะ

[๕] พึงทราบวินิจฉัยในหมวด ๓ แห่งสังกิลิฏฐสังกิเลสสิกธรรมต่อไป ธรรมที่ชื่อว่า**สังกิเลส** เพราะอรรถว่า ยังสัตว์ให้เศร้าหมอง. อธิบายว่า ย่อมเบียดเบียน คือให้สัตว์เร่าร้อน.

ที่ชื่อว่า**สังกิลิฏฐะ** เพราะประกอบพร้อมแล้วด้วยสังกิเลส.

ชื่อว่า**สังกิเลสิกะ** เพราะอรรถว่าย่อมควรแก่สังกิเลสโดยทำตนให้เป็นอารมณ์เป็นไป หรือว่าเข้าไปประกอบในสังกิเลส โดยความไม่ก้าวล่วงความเป็นอารมณ์ของสังกิเลสนั้น.

คำว่า **สังกิเลสิกะ** นี้ เป็นชื่อของธรรมทั้งหลายที่เป็นอารัมมณปัจจัยของสังกิเลส.

ชื่อว่า **สังกิลิฏฐสังกิเลสกะ** เพราะอรรถว่า ธรรมเหล่านั้น เป็นสังกิลิฏฐะด้วย เป็นสังกิเลสิกะด้วย สองบทที่เหลือ พึงทราบโดยนัยที่กล่าวไว้ในติกะต้นนั่นแหละ.

๖. วิตักกติกะ

[๖] พึงทราบวินิจฉัยในหมวด ๓ แห่งวิตักกะ ต่อไป.

ธรรมที่ชื่อว่า**สวิตักกะ** เพราะเป็นไปกับด้วยวิตก คือเป็นไปอยู่ ด้วยสามารถแห่งสัมปโยคะ

ธรรมที่ชื่อว่า**สวิจาระ** เพราะเป็นไปกับด้วยวิจาระ

ธรรมที่ชื่อว่า**สวิตักกสวิจาระ** เพราะธรรมเหล่านั้นมีวิตกและมีวิจาร.

ธรรมที่เว้นจากวิตกและวิจารทั้งสอง ชื่อว่า**อวิตักกอวิจาระ** ธรรมที่ชื่อว่า**วิจารมัตตะ** (สักว่าวิจาร) เพราะอรรถว่า บรรดาวิตกและวิจาร ธรรมมีเพียง วิจารเท่านั้นเป็นประมาณ อธิบายว่า ธรรมนั้นนอกจากวิจารแล้วย่อมไม่สัมปโยคะกับวิตก.

ธรรมเหล่านั้นไม่มีวิตกด้วย มีเพียงวิจารด้วย เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า**อวิตักก-วิจารมัตตา**.

๗. ปีติติกะ

[๗] พึงทราบวินิจฉัยในหมวด ๓ แห่งปีติธรรม ต่อไป.

ธรรมที่ชื่อว่า**ปีติสหคตะ** เพราะอรรถว่า ถึงภาวะแห่งสัมปโยคะมีการเกิดพร้อมกันเป็นต้นร่วมกับปีติ อธิบายว่า สัมปยุตด้วยปีติ.

แม้ใน ๒ บทที่เหลือก็นัยนี้แหละ ก็อทุกขมสุขเวทนาท่านกล่าวไว้ในบทที่ ๓ นี้ว่า**อุเบกขา** เพราะว่า อุเบกขานั้นเข้าไปเพ่งเฉยอยู่ซึ่งความเป็นไปแห่งอาการของสุขและทุกข์ คือ ไม่ให้เป็นไปอยู่ตามอาการแห่งสุขและทุกข์นั้น จึงชื่อว่า**อุเบกขา** เพราะความดำรงอยู่โดยอาการแห่งความเป็นกลาง เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวติกะนี้ โดยถือเอา ๒ หมวดจากเวทนาติกะนั่นแหละ แล้วแสดงสุขไม่มีปีติให้แปลกจากสุขที่มีปีติ.

๘. ทัสสนติกะ

[๘] พึงทราบวินิจฉัยในหมวด ๓ แห่งทัสสนธรรม ต่อไป.

บทว่า **ทฏฺสเนน** ได้แก่ โสดาปัตติมรรค จริงอยู่ โสดาปัตติมรรคนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า **ทัสสนะ** เพราะเห็นพระนิพพานครั้งแรก ส่วนโคตรภูญาณ

ย่อมเห็นพระนิพพานก่อนกว่าแม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น โคตรภูญาณนั้น ก็ตั้งอยู่ในฐานะแห่งอาวัชชนะของมรรค เหมือนอย่างว่า บุรุษผู้มาสู่สำนักของพระราชาด้วยกรณียะอย่างใดอย่างหนึ่ง แม้เห็นพระราชาผู้ประทับบนคอช้างกำลังเสด็จดำเนินไปตามถนนแต่ที่ไกลเทียว **ถูกเขาถามว่า** ท่านเฝ้าพระราชาแล้วหรือ แม้เห็นแล้วก็กล่าวว่า ข้าพเจ้ายังมิได้เฝ้า เพราะความที่กิจอันบุคคลพึงกระทำตนยังมิได้กระทำฉันใด โคตรภูญาณ แม้เห็นพระนิพพานแล้วก็ไม่เรียกว่า **ทัสสนะ** เพราะไม่มีการละกิเลสที่ควรกระทำฉันนั้นเหมือนกัน.

ทุติยบทว่า **ภาวนาย** ได้แก่ มรรคทั้ง ๓ ที่เหลือ.

จริงอยู่มรรคทั้ง ๓ ที่เหลือย่อมเกิด ขึ้นในธรรมอันปฐมมรรคเห็นแล้วนั่นแหละ ด้วยสามารถแห่งภาวนาย่อมไม่เห็นอะไรๆ ที่ปฐมมรรคไม่เคยเห็น เพราะฉะนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสเรียกว่า **ภาวนา**.

บทที่ ๓ กล่าวไว้ด้วยการปฏิเสธบททั้ง ๒ ข้างต้น.

๙. ทัสสนเหตุติกะ

[๙] พึงทราบวินิจฉัยในติกะในลำดับต่อไป เหตุที่พึงละด้วยโสดาปัตติมรรคมีอยู่ด้วยแก่ธรรมเหล่านั้น เพราะเหตุนั้น ธรรมเหล่านั้น จึงชื่อว่า **ทัสสเนนะ ปหาตัพพเหตุกา**.

แม้ในทุติยบทก็นัยนี้เหมือนกัน.

ในตติยบทไม่พึงถือเอาเนื้อความอย่างนี้ว่า เหตุที่พึงละด้วยโสดาปัตติมรรคและมรรคเบื้องบน ๓ ไม่มีแก่ธรรมเหล่านั้น พึงถือเอาเนื้อความอย่างนี้ว่า เหตุที่พึงละด้วยโสดาปัตติมรรคก็มิใช่ และด้วยมรรคเบื้องบน ๓(ภาวนา) ก็ไม่ใช่ มีอยู่แก่ธรรมเหล่านั้น.

จริงอยู่ เมื่อถือเอาความนอกจากนี้ ก็ไม่พึงถืออเหตุกธรรม เพราะว่า เหตุเท่านั้นไม่มีแก่ธรรมเหล่านั้น แม้ในสเหตุกธรรมทั้งหลาย ธรรมใดที่ละด้วยโสดาปัตติมรรคและมรรค ๓ เบื้องบนพึงมีได้.การละธรรมที่ไม่มีเหตุย่อมถูกต้อง การละธรรมที่มีเหตุย่อมไม่ถูก.

เพราะว่า เหตุของธรรมเหล่านั้นนั่นแหละ ท่านกล่าวว่าไม่พึงละด้วยโสดาปัตติมรรคและมรรค ๓ เบื้องบน ธรรมเหล่านั้น พระองค์มิได้ตรัสไว้ และแม้เหตุและธรรมทั้ง ๒ นี้ก็ไม่ประสงค์เอา เพราะฉะนั้น พึงถือเอาเนื้อความนี้ว่า เหตุธรรม

ทั้งหลายไม่พึงละด้วยโสดาปัตติมรรค ไม่พึงละด้วยมรรค ๓ เบื้องบนมีอยู่ เพราะเหตุนั้น ธรรมเหล่านั้นจึงชื่อว่ามีเหตุที่พึงละด้วยโสดาปัตติมรรค ก็มิใช่ ด้วยมรรค ๓ เบื้องบนก็มิใช่.

๑๐. อาจยคามิติกะ

[๑๐] พึงทราบวินิจฉัยในหมวด ๓ แห่งอาจยคามิธรรม ต่อไป.

ธรรมใด อันกรรมและกิเลสย่อมก่อสร้างไว้ เพราะเหตุนั้น ธรรมนั้นจึงชื่อว่า **อาจยะ** คำว่า **อาจยะ** นี้ เป็นชื่อของธรรมทั้งหลายที่เป็นไปของสัตว์ผู้ดำเนินไปสู่ปฏิสนธิ และจุติ.

อธิบายว่า กรรมและกิเลสทั้งหลายย่อมถึงปฏิสนธิและจุตินั้น หรือว่าย่อมยังบุคคลนั้นให้เป็นไปโดยเป็นเหตุให้ปฏิสนธินั้นสำเร็จ ตามที่กล่าวแล้วนั้นแหละ.

ธรรมทั้งหลายที่ชื่อว่า**อาจยคามิโน** เพราะอรรถว่าย่อมยังสัตว์ให้ถึงปฏิสนธิและจุติ.

คำว่า **อาจยคามี** นี้เป็นชื่อของกุศลและอกุศลที่มีอาสวะ พระนิพพานปราศจากความก่อ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า**อปัจจยะ** เพราะปราศจากความก่อคือปฏิสนธิและจุตินั้นนั่นแหละ ธรรมเหล่าใดย่อมถึงพระนิพพานอันเป็นอปัจจัย ธรรมเหล่านั้นชื่อว่า**อปัจจยคามิโน** เพราะกระทำพระนิพพานนั้นให้เป็นอารมณ์เป็นไป.

คำว่า **อปัจจยคามี** นี้ เป็นชื่อของอริยมรรค.

อีกอย่างหนึ่ง กรรมและกิเลสเหล่าใดก่อสร้างยังปฏิสนธิและจุติให้เป็นไปอยู่เหมือนช่างอิฐก่อกำแพง เพราะเหตุนั้น กรรมและกิเลสเหล่านั้น จึงชื่อว่าอาจยคามิโน.

ธรรมเหล่าใดไม่ก่อสร้างปฏิสนธิและจุตินั้นให้เป็นไป เหมือนบุรุษทำลายอิฐที่ก่อสร้างแล้วๆ เพราะเหตุนั้น ธรรมเหล่านั้น จึงชื่อว่า**อปัจจยคามิโน** บทที่ ๓ ท่านกล่าวปฏิเสธ ๒ บทต้น.

๑๑. เสกขติกะ

[๑๑] พึงทราบวินิจฉัยในหมวด ๓ แห่งเสกธรรม ต่อไป.

ชื่อว่า**เสกขะ** เพราะเกิดแล้วในสิกขา ๓ ดังนี้บ้าง ชื่อว่าเสกขะเพราะเป็น

ธรรมของพระเสกขะ ๗ ดังนี้บ้าง ชื่อว่าเสกขะ เพราะกำลังศึกษาอยู่โดยยังไม่สำเร็จการศึกษานั่นแหละ.

ชื่อว่า**อเสกขะ** เพราะไม่ต้องศึกษาเพราะไม่มีสิ่งที่พึงศึกษาให้ยิ่งขึ้นไปอีก.

อีกอย่างหนึ่งชื่อว่า**อเสกขะ** เพราะพระอเสกขบุคคลถึงความเจริญที่สุดแล้ว.

ค่าว่า **อเสขะ** นี้ เป็นชื่อของธรรมคืออรหัตผล.

บทที่ ๓ ท่านกล่าวไว้โดยปฏิเสธ ๒ บทข้างต้น.

๑๒. ปริตตติกะ

[๑๒] พึงทราบวินิจฉัยในหมวด ๓ แห่งปริตตธรรม ต่อไป.

วัตถุมีประมาณน้อย เรียกว่า **ปริตตะ** เพราะเป็นของแตกหักไปรอบด้าน เหมือนในประโยคมีอาทิ **ปริตฺตํ โคมยปิณฺฑํ** (ก้อนขี้วัวเล็กน้อย แม้ธรรมเหล่านี้ก็เปรียบเหมือนของเล็กน้อย เพราะฉะนั้น จึงชื่อ **ปริตตะ** เพราะมีอานุภาพน้อย.

คำว่า **ปริตตะ** นี้ เป็นชื่อของกามาวจร.

ธรรมที่ ชื่อว่า**มหัคคตะ** เพราะอรรถว่า ถึงความเป็นใหญ่ เพราะสามารถข่มกิเลสเพราะมีผลไพบูลย์ และเพราะความสืบต่อยาวนาน หรือว่า บุคคลผู้ปฏิบัติแล้วถึงความเป็นผู้ประเสริฐด้วย**ฉันทะ วิริยะ จิตตะ ปัญญา** ดังนี้บ้าง.

ธรรมทั้งหลายมีราคะเป็นต้นกระทำให้มีประมาณ ชื่อว่าประมาณธรรม ธรรมทั้งหลายที่ชื่อ ไม่มีประมาณ เพราะอรรถว่าประมาณธรรมไม่มีแก่ธรรมเหล่านี้โดยอารมณ์ หรือโดยสัมปโยคะ และเป็นธรรมปฏิเสธประมาณธรรม.

๑๓. ปริตตารัมมณติกะ

[๑๓] พึงทราบวินิจฉัยในหมวด ๓ แห่งปริตตารัมมณธรรม ต่อไป.

ธรรมที่ชื่อว่า**ปริตตารัมมณะ** เพราะอารมณ์ของธรรมเหล่านี้เล็กน้อยแม้ใน๒ บทที่เหลือ ก็นัยนี้แหละ.

๑๔. หีนติกะ

[๑๔] พึงทราบวินิจฉัยในหมวด ๓ แห่งหีนธรรม ต่อไป.

บทว่า **หีนา** ได้แก่ ลามก คือ อกุศลธรรม.

ธรรมทั้งหลายมีในท่ามกลางแห่งธรรมอันลามกและประณีต มีอยู่ เพราะเหตุนั้น ธรรมเหล่านั้นจึงชื่อว่า**มัชฌิมา** คือ ธรรมที่เป็นไปโนภูมิ ๓ นอกจากหีนะและปณีตธรรม.

โลกุตระ ชื่อว่า**ธรรมอันประณีต** เพราะอรรถว่าสูงสุด และอรรถว่าชุ่มชื่นยิ่งไม่เร่าร้อน.

๑๕. มิจฉัตตติกะ

[๑๕] พึงทราบวินิจฉัยในหมวด ๓ แห่งมิจฉัตตธรรม ต่อไป.

ธรรมที่ชื่อว่า**มิจฉัตตะ** เพราะอรรถว่า ชนทั้งหลายแม้มีความหวังอย่างนี้ว่า ธรรมเหล่านี้จักนำประโยชน์และความสุขมาให้แก่เรา ดังนี้ ก็ไม่ได้เหมือนอย่างนั้นเลย เพราะภาวะของตนเป็นความเห็นผิดจากความเป็นไปอันวิปริต แม้ในอสุภะเป็นต้นว่าเป็นสุภะเป็นต้น.

เมื่อการให้วิบากมีอยู่ ธรรมเหล่านั้น จึงชื่อว่า**นิยตะ** เพราะการให้วิบากในระหว่างแห่งการทำลายขันธ์นั่นแหละ ธรรมทั้งหลายเหล่านั้น เป็นมิจฉัตตะด้วย เป็นนิยตะด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า**มิจฉัตตนิยตา**.

ธรรมที่ชื่อว่า**สัมมัตตะ** เพราะอรรถว่าเป็นสภาวะโดยชอบด้วยอรรถอันผิดจากมิจฉัตตะที่กล่าวแล้ว ธรรมเหล่านั้น เป็นสัมมัตตะด้วย เป็นนิยตะด้วยโดยให้ผลไม่มีระหว่างคั่นนั่นแหละ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า**สัมมัตตนิยตา**.

ธรรมเหล่าใดให้ผลไม่แน่นอน แม้โดยประการแห่งบททั้งสองที่กล่าวแล้วมีอยู่ เพราะเหตุนั้น ธรรมเหล่านั้น จึงชื่อว่า**อนิยตา**.

๑๖. มัคคารัมมณติกะ

[๑๖] พึงทราบวินิจฉัยในหมวด ๓ แห่งมัคคารัมมณธรรม ต่อไป.

ชื่อว่า**มรรค** เพราะอรรถว่าย่อมแสวงหาย่อมค้นหาพระนิพพานอีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่ามรรค เพราะอรรถว่าย่อมฆ่ากิเลสทั้งหลายไป.

มรรคเป็นอารมณ์ของธรรมเหล่านั้น ฉะนั้น ธรรมเหล่านั้น จึงชื่อว่า **มัคคารัมมณะ** (มีมรรคเป็นอารมณ์.

มรรคแม้ประกอบด้วยองค์ ๘ ก็เป็นเหตุของธรรมเหล่านั้น เพราะอรรถว่า

เป็นปัจจัย เพราะฉะนั้น ธรรมเหล่านั้นจึงชื่อว่า**มัคคเหตุกา** (มีมรรคเป็นเหตุ).

เหตุทั้งหลายสัมปยุตด้วยมรรคหรือว่า เหตุทั้งหลายในมรรค ชื่อว่า**มัคคเหตุ**.

มัคคเหตุเหล่านั้นเป็นเหตุของธรรมเหล่านั้น ฉะนั้น ธรรมเหล่านั้น จึงชื่อว่า**มัคคเหตุกา** (มีมรรคเป็นเหตุ).

สัมมาทิฏฐิเป็นมรรคด้วย เป็นเหตุด้วย เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าเป็นทั้งมรรค เป็นทั้งเหตุ.

ธรรมที่เป็นทั้งมรรคเป็นทั้งเหตุเหล่านั้น มีอยู่แก่ธรรมเหล่านั้น เพราะเหตุนั้น ธรรมเหล่านั้น จึงชื่อว่า**มัคคเหตุกา**. มรรคเป็นอธิบดีของธรรมเหล่านั้น ด้วยอรรถว่าครอบงำให้เป็นไป เพราะฉะนั้น ธรรมเหล่านั้น จึงชื่อว่า**มัคคาธิปติ**.

๑๗. อุปปันนติกะ

[๑๗] พึงทราบวินิจฉัยในหมวด ๓ แห่งอุปปันนธรรม ต่อไป.

ธรรมที่ชื่อว่า**อุปปันนะ** เพราะอรรถว่า เป็นไปทั่วจำเดิมแต่อุปปาทขณะจนถึงภังคขณะอันยังไม่เลยไป.

ธรรมที่ไม่ใช่อุปปันนะ เรียกว่า**อนุปปันนะ** ธรรมใดจักเกิดขึ้นแน่นอนเพราะเป็นส่วนหนึ่งแห่งเหตุที่สำเร็จแล้ว เพราะฉะนั้น ธรรมนั้น จึงชื่อว่า**อุปปาทิ**.

๑๘. อตีตติกะ

[๑๘] พึงทราบวินิจฉัยในหมวด ๓ แห่งอตีตธรรมต่อไป ธรรมที่ชื่อว่า**อตีตะ** เพราะอรรถว่า ถึงสภาวะของตน หรือถึงอุปปาทขณะเป็นต้นแล้วก็ล่วงเลยไป.

ธรรมที่ยังไม่ถึงสภาวะของตน หรืออุปปาทขณะเป็นต้นทั้งสองนั้น ชื่อว่า**อนาคตะ** ธรรมที่อาศัยเหตุนั้นๆ เกิดขึ้นชื่อว่า**ปัจจุปปันนะ**.

๑๙. อนันตรติกะ

[๑๙] พึงทราบวินิจฉัยในหมวด ๓ แห่งอนันตรธรรมเป็นต้น อดีตธรรมที่เป็นอารมณ์ของธรรมเหล่านั้นมีอยู่ เพราะเหตุนั้น ธรรมเหล่านั้นจึงชื่อว่า**อตีตารัมมณะ** แม้สองบทที่เหลือก็นัยนี้เหมือนกัน.

๒๐. อัชฌัตตติกะ

[๒๐] พึงทราบวินิจฉัยในหมวด ๓ แห่งอัชฌัตตธรรม ต่อไป ธรรมที่ชื่อว่า **อัชฌัตตะ** เพราะอรรถว่า กระทำของตนให้เป็นใหญ่เหมือนประสงค์เอาอย่างนี้ว่า พวกเราเมื่อเป็นอยู่อย่างนี้ พวกเราก็จักยึดถือเป็นอัตตาดังนี้.

ส่วน **อัชฌัตต**ศัพท์นี้ใช้ในความหมาย ๔ อย่างคือ **โคจรัชฌัตตะ** (อารมณ์ทั่วไป) **นิยกัชฌัตตะ** (ธรรมที่เกิดอยู่ในตน) **อัชฌัตตัชฌัตตะ** (อัชฌัตตายตนะ ๖) **วิสยัชฌัตตะ** (ผลสมาบัติ).

จริงอยู่ **อัชฌัตต**ศัพท์นี้ ใช้ในอรรถว่า **โคจรัชฌัตตะ** เหมือนในประโยคมีอาทิว่า **เตนานนฺท ภิกฺขุนา ตสฺมึเยว ปุริมสฺมึ สมาธินิมิตฺเต อชฺฌตฺตเมว จิตฺตํ สณฺฐเปตพฺพํ, อชฺฌตฺตรโต สมาหิโต** (ดูก่อนอานนท์ ภิกษุนั้นพึงตั้งจิตอันมีอารมณ์ในภายในนั้นแหละให้มั่นในสมาธินิมิตเดิมนั้นนั่นแหละ เธอมีความยินดีแล้วในภายในมีจิตตั้งมั่นแล้ว).

ใช้ในอรรถว่า **นิยกัชฌัตตะ** เหมือนในประโยคมีอาทิว่า **อชฺฌตฺตํ สมฺปสาทนํ, อชฺฌตฺตํ วา ธมฺเมสุ ธมฺมานุปสฺสี วิหรติ** (ความผ่องใสภายใน ภิกษุมีปกติพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายในภายในอยู่).

ใช้ในอรรถว่า **อัชฌัตตัชฌัตตะ** เหมือนในประโยคมีอาทิว่า **ฉ อชฺฌตฺติกานิ อายตนานิ** (อายตนะ ๖ เป็นไปในภายใน).

ใช้ในอรรถว่า **วิสยัชฌัตตะ** เหมือนในประโยคมีอาทิว่า **อยํ โข ปนานนฺท วิหาโร ตถาคเตน อภิสมฺพุทฺโธ ยทิทํ สพฺพนิมิตฺตานํ อมนสิการา อชฺฌตฺตํ สุญฺญตํ อุปสมฺปชฺช วิหรติ** (ดูก่อนอานนท์ ก็ธรรมเป็นเครื่องอยู่นี้แล อันตถาคตตรัสรู้ชอบยิ่งแล้วซึ่งตถาคตเข้าถึงสุญญตะ อันเป็นภายในเพราะไม่ใส่ใจถึงนิมิตทั้งปวงอยู่).

อธิบายว่า ใช้ในฐานะอันยิ่งใหญ่.

จริงอยู่ **ผลสมาบัติ** ชื่อว่าฐานะอันยิ่งใหญ่ของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ส่วน **อัชฌัตต**ศัพท์ในที่นี้ ประสงค์เอา**นิยกัชฌัตตะ** เพราะฉะนั้น ธรรมที่เป็นไปในสันดานของตนเป็นเฉพาะแต่ละบุคคลพึงทราบว่า เป็นอัชฌัตตธรรม.

ส่วนธรรมที่เป็นภายนอกจากอัชฌัตตธรรมนั้น เนื่องด้วยอินทรีย์ก็ตาม ไม่เนื่องด้วยอินทรีย์ก็ตาม ชื่อว่า**พหิทธรรม** บทที่ ๓ ท่านกล่าวไว้ด้วยสามารถแห่งบททั้ง ๒

๒๑. อัชฌัตตารัมมณติกะ

[๒๑] ส่วนหมวด ๓ แห่งอนันตระ (อตีตารัมมณติกะ) ท่านกล่าวกระทำธรรมแม้ทั้ง ๓ ประการ (อัชฌัตตะเป็นต้น) เหล่านั้นนั่นแหละให้เป็นอารมณ์เป็นไป.

๒๒. สนิทัสสนติกะ

[๒๒] พึงทราบวินิจฉัยในหมวด ๓ แห่งสนิทัสสนธรรมต่อไป ธรรมที่ชื่อว่า **สนิทัสสนะ** เพราะเป็นไปกับด้วยความเห็นกล่าวคือความที่รูปนั้นอันจักขุวิญญาณพึงเห็น.

ธรรมที่ชื่อว่า**สัปปฏิฆะ** เพราะเป็นไปกับด้วยปฏิฆะ. กล่าวคือความเป็นคือการกระทบ.

ธรรมเหล่านั้นเป็นไปกับด้วยการเห็นและการกระทบ เพราะฉะนั้น ธรรมเหล่านั้น จึงชื่อว่า**สนิทัสสนะสัปปฏิฆะ**.

นิทัสสนธรรม กล่าวคือความที่รูปอันจักขุวิญญาณพึงเห็นไม่มีแก่ธรรมเหล่านั้น เพราะเหตุนั้น ธรรมเหล่านั้นจึงชื่อว่าอนิทัสสนะ ธรรมเหล่านั้นเป็นอนิทัสสนะด้วย เป็นสัปปฏิฆะด้วย โดยนัยที่กล่าวแล้วนั่นแหละชื่อว่า**อนิทัสสนสัปปฏิฆะ**. บทที่ ๓ ท่านปฏิเสธทั้ง ๒ บท.

นี้เป็นการพรรณนาตามบทติกมาติกาเพียงเท่านี้